ВАСИЛЬ МАКОВСЬКИЙ

ҐМІНД

ТАБОР УКРАЇНСЬКИХ ЗБІГЦІВ І ВИСЕЛЕНЦІВ У ЧАСІ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914—1918.

СПОГАДИ ЗПЕРЕД 20-ТИ ЛІТ.

ЛЬВІВ 1935

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ „ДІЛО".

ВАСИЛЬ МАКОВСЬКИЙ

ҐМІНД

ТАБОР УКРАЇНСЬКИХ ЗБІГЦІВ І ВИСЕЛЕНЦІВ У ЧАСІ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914—1918.

СПОГАДИ ЗПЕРЕД 20-ТИ ЛІТ.

ЛЬВІВ 1935

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ „ДІЛО“.

З друкарні Вид. Спілки „Діло“, Львів, Ринок ч. 10.

ВСТУП.

„Якою міряєш такою ти відміряють".
(Нар. приказка)

Наслідком рішення Українського Посольського Клюбу у Відні покинув я працю при „Червоному Хресті", як цензор російської кореспонденції, і дня 17. березня 1916. року з двірця Франца-Йосифа у Відні нічним поїздом відїхав до Гминду. Приїхав там у другій годині після півночі і заночував в готелі „Zum Bahnhof" напроти двірця. Готель солідний, чистенький і не дорогий. За мою кімнатку на другому поверсі платилося тоді по 2 корони 20 сотиків за добу. Непокоїли мене думки, що в бюрі Червоного Хреста буде завтра або післязавтра маленький веремій, коли майор Єлінек відкриє моє самовільне щезнення з бюра і зголосить начальникові майорові Прімавозому. Цей зорганізував бюро цензури на лад воєнної дисципліни і за всякими самовільними ухилами стежив з непощадною рішучістю. В тому часі я ніяк не зважився би кинути самовільно службу, знаючи, що це не з добром; одначе зробив це на риск і запоруку Посольського Клюбу, який взяв на себе цю справу поладнати. Проте мусів я потім

оправдуватися! Мій виїзд тому був наглий і конечний, що Посольський Клюб і Віденський Допомоговий Комітет були заливані повіню бідкань і скарг з ґміндівського виселенецького табору на жахливі умовини життя в таборі, знущання варт і наставників, зокрема на нахабну поведінку посередників при контрактуванні людей до сезонових рільних робіт. Остання обставина спонукувала вислати туди негайно хоч на час контрактувань якогось, в ділах тямущого відпоручника для охорони прав і інтересів людей. Вибір Клюбу впав на мою особу і мені доручено виїхати негайно, без допрошування звільнити мене від праці при Червоному Хресті; ту справу обіцяв Клюб поладнати вже після мого виїзду. Зрештою, — в імя „позафронтового“ патріотизму, тоді від кандидатів на цензорів до Червоного Хреста годі було обігнатися. Зокрема на цензуру на російському відділі всякий, що лиш знав поганенько по російськи читати — куди розуміти! — зголошувався, як найкращий знавець тієї мови.

Був ще один характер, в якому вислали мене до Ґмінду: я їхав також як муж довіря Посольського Клюбу. Мав обовязок — приглянутися і перевірити дослідно відносини у ґміндівському таборі і зложити Клюбові з моїх спостережень звіт.

На другий день вранці я зголосився до посла о. Онишкевича, який з доручення Клюбу перебував у Ґмінді, саме у справі сезонових контрактувань. Він, як відпоручник Клюбу, мав по-

тверджену міністерством постійну перепустку до табору, без якої тоді годі було туди дістатися. Через те й доручено о. Онишкевичеві впровадити мене до табору і представити начальникові. Характер мого службового перебування в таборі не був ще тоді вирішений. По правді був він провізоричний, на час весняних сезонових контрактувань; на мій постійний побут у таборі намісництво зразу не хотіло згодитися. Але посли навгадь запевнили мене, що як не як, а я там залишуся.

Начальник табору, радник міністерства освіти й віроісповідань, нині вже покійний барон Августин Чапка, людина росту менш ніж середнього, з вигляду ввічлива й отверта, був про мій майбутній приїзд вже раніш з Відня повідомлений і приймив нас обох неприкидливо чемно. Він розумів, що при контрактуваннях у таборі, люди позбавлені свободи рухів, мусять мати свого ділового і довірливого дорадника. Та коли о. Онишкевич представив мене також як мужа довіря Українського Посольського Клюбу, не зумів опанувати свого невдоволення, яке нагло проявилося в нахмуренні і нервових порухах його мясистих губ. Заявив, що про те він нічого не знає і мусить наперед порозумітися зі своєю зверхньою владою. О. Онишкевич пояснив, що Посольський Клюб є засипуваний цілими стиртами ріжних нарікань і скарг, а не маючи іншої змоги перевірити їх стійність, мусить мати в таборі свого мужа довіря і воліє мати явного та відповідального, ніж потайного і покутного, бо

лише предметова правда — в якій управа більш заінтересована ніж таборові мешканці — може бути підставою дискусії і якихнебудь заходів щодо поліпшення долі виселенців. Зрештою вспокоїв занепокоєного начальника, що міністерство і намісництво знають про цей крок Посольського Клюбу і на нього згодилися. Інакше — зайве булоб це виявляти. Та чи справді було це дипльоматично — виявляти особу свого мужа довіря, — про це моглиб бути ріжні погляди.

Після такого вияснення, барон Чапка дещо прояснив своє нахмурене обличчя; всеж його перша прихильна ввічливість похолоднішала. Проте уповажнив мене інтервеніювати при контрактуваннях, але карту вільного вступу до табору видав лише на один тиждень. Мав сумніви. Таким робом дістався я до ґміндівського табору. Початки були тверді. З канцелярії таборової управи пішов о. Онишкевич зі мною до бараку, де заступник праського бюра праці, бувший управитель галицького повітового бюра праці Кшичковський, контрактував людей. Була така глота, що годі було перепхатися до стола, при котрому люди записувалися і підписували контракти. Від крику і шуму аж вуха боліли. Та о. Онишкевича знали. Перепустили з пошаною і звели пекольний репет проти добр. Кшичковського, виступаючи з усякими жалобами. Між ним і о. Онишкевичем прийшло як стій до гострої словної перепалки. Я хотів вглянути у зміст і суть підписуваних контрактів; добр. Кшичковський цьому спротивився, закриваючись інструкці-

ями праської централі і наказами таборової управи, що до його роботи ніхто не сміє вмішуватися. З подразненого тону його мови було слідно, що й він про мій приїзд заздалегідь був упереджений. Це дало палкому о. Онишкевичеві притоку виступити гостро проти такої закаптуреної практики і вийшла колотнеча, яка оперлася о таборову управу. Та барон Чапка про пригоду упереджений, дременув з табору, а його заступник чемненько відбрехався, що в тій справі йому нічого не відомо, що справа сезонових робіт належить до самого начальника, якого розпорядків він змінювати не може. Хоч не хоч, ми мусіли з табору забиратися з нічим. Ця приключка вельми роздратувала о. Онишкевича і він найближчим потягом пігнався до Відня, а мені доручив їхати до Праги і зголоситися з письмом, яке написав, до гофрата д-ра І. Горбачевського. Вечором я поїхав і вранці явився у д-ра Горбачевського на Віноградах, вул. Коменського ч. 9. І справді, довелося мені переконатися наглядно про те, про що була між нашими людьми загальна думка: більшої ввічливости, більш охочої учинности та поради і чутнішої сердечности як у д-ра Івана Горбачевського у Празі, годі собі уявити. Я бачив його уперше в житті, проте він мене гостював і відносився до мене як до свого давнього товариша. Квапився до університету і не мав часу. Проте потрудився і посвятив добру годину в праському Центральному Краєвому Бюрі Праці на вулиці Томаській, де з начальником бюра радником Комінком, теж про моє на-

значення до Ґмінду вже упередженим, відбув спокійну, але рішучу конференцію. Радник Комінек противився всякій, як казав „непокликаній“ інтервенції, яка самій справі може лише зашкодити тому, що праська централя сама собою дає повну запоруку правоти і контролі, а така інтервенція нагинає на „демаґоґічні“ цілі. Та всі його запальні вихватки відбивалися від спокійної і зрівноваженої арґументації гофрата Горбачевського. У висліді якщо на те згодилося міністерство і намісництво, мусіла згодитися і чеська централя на авторитетну інтервенцію при контрактуваннях. Рік пізніше той сам радник Комінек прилюдно в міністерстві признав, що не будь у Ґмінді окремого бюра посередництва праці, булоб безладдя, як по інших таборах. Про те своє рішення повідомив радник Комінек телеґрафічно посередника Кшичковського й управу табору в Ґмінді. Подробиці, що торкались доконечних змін у тексті контрактових постанов, обговорено з радн. Комінком і урядником праської централі, українцем Михайлом Андрущишиним, в прияві гофрата Горбачевського, того самого вечора в ресторані Ґрафа, де розвіялись раніші мрячні настрої і де — після ділових пересправ — перевели ми кілька годин на свобідній гутірці на теми дня. Третій день мого побуту в Празі вихіснував і виповнив я оглядинами Градчина та гостинними прийомами в домах д-ра І. Горбачевського і д-ра І. Пулюя. Вернувся я до Ґмінду 22. березня і з того дня став виконувати в таборі свої обовязки.

ТАБОР І ЙОГО МЕШКАНЦІ.

Можна на доцільність воєнних таборів мати ріжні погляди, — під яким кутом хто на цю справу дивиться. Та ледви чи можна заперечувати їх необхідність серед страхіть новочасної війни, котра — хоч ще не мала в 1914. році свого жахливого відтинку у воздусі, проте користувалася іншими, не менш страхітливими засобами знищення, а її нагальний і змінливий хід примушував воюючі держави подбати заздалегідь за тимчасове приміщення і прокормлення викинених із життєвих рейок мас ворожого або власного населення. На конечність таких таборів вказують всілякі обставини: Державно-політичні мотиви кажуть усувати з загрожених війною теренів людей, котрих політичні наставлення є сумнівні, або прихильні ворогові; воєнні операційні пляни наказують примусове опорожнювання цілих смуг землі, господарські огляди спонукують думати заздалегідь за потрібні у війні робучі руки. Такі й інші притоки, причини, міркування — дійсні чи уроєні — можуть виправдати закладання воєнних таборів, їх особливу орґанізацію та ріжноманітні устрої — відповідно до категорій мешканців, для котрих є вони призначені. Поселення в таких таборах є само собою

тверде і прикре, бо звязане з невідлучним обмеженням духових і фізичних умовин життя і — особистої свободи, яка до війни далеко вище цінувалась ніж нині. Всеж, всі ті обмеження не мають сягати далі, ніж виправдує їх конечність. Інакше стають незаслуженою карою, а то й своєвільною, злобною пімстою. Та інші погляди на цю справу нині, а інші були перед світовою війною. Добро і свобода одиниці мають сьогодні супроти держави підрядну вартість.

Також і в старій австрійській монархії найшовся уряд в незавидному положенні, коли пізною осінню 1914. року застукала його нагла і ненадійна конечність захистити і прокормити десятки тисяч з Галичини і Боснії виселеної людности, крім великих тисяч полонених і інтернованих. Ще більш жалісливе було положення самих виселених. Їх численність зростала як повінь постійно і нагально. Війна лютилася з самого початку; не чекала, поки в Австрії уладять таборові захисти для збігців і виселенців. За той час тинялись ці нещасники по всіляких западинах австрійських і мадярських країв, поки їх зібрали в таборах. Одним з чисельних воєнних таборів (Брук над Литавою, Енцерсдорф, Ґая, Ґредіґ, Ляйбніц, Моравська Острава, Оберголлябрун, Вольфсберґ), основаних на запіллі старої Австрії для примусово з усіх сторін кордону виселеної людности, був табор виселенців у Ґмінді.

Після ваганъ і надумувань, по якій схемі порозміщувати збігців і виселенців всіляких народностей, — що було питанням суто політич-

ним і цупко звязаним з настроями державних верховодів, які з початку війни не були для українського народу прихильні, — вирішив віденський уряд розміщувати виселенців в рямах можливости відповідно до національности, а табори у Вольфсберґу і Ґмінді призначив для українських збігців і виселенців з Галичини. Це торкається головним чином селянських мас. Інтеґенція розташувалась по чеських і німецьких містах і містечках; велика частина опинилася у Відні.

Ґмінд, невеличке, мало що більше за три тисячки мешканців повітове містечко в Долішній Австрії, положене майже на самій чеській границі, складається з властивого містечка і окремих передміських громад — Бемцайль і Унтервіляндс, які разом творять одну топографічну цілість. Давніше вів чеський кордон біля села Грацен, на північ від Ґмінду; нині — самою річкою „Ляйнзіц", що перепливає через місто. Нині, північна частина належить до Чехословаччини, полуднева до Австрії. Людність і там і тут — мішана, чесько-німецька.

І ось у півторакільометровій віддалі від того містечка, в тому самому місці, де по переданні таборував колись з військом славетній Валенштайн, заложено серед зими 1914. року виселенецький табор. Найгіршою була доля його перших житців з початком січня. Їх звозили не сотнями, а тисячами і лишали на поталу долі і дошкульної осінньої аври, яка в тій стороні вітриста і доймава. Табору ще не було; його лиш ста-

ли здвигати. Не було й засобів проживи для тих тисячних мас. Їх добувано спохвату, довожено переймом. Люди таборилися голотіч, страву варили на полі у казанах, при ватрах. Таборище було навкруги обведене дротом і сторожене військом. Бараки будовано скваппиво, на захват; не диво, що й по партацьки. Зрештою, хтоб важився тоді й подумати, що ця війна піде на роки. Найзапальніші міркування в найзавзятущих головах оперували — місяцями. Тому й не тривкіші кладено бараки, як на місяці. Були вони 40 метрів довгі, 12 широкі, деревляні, шальовані, папою криті, кожний засоблений чотирма входами і дванацятьма, у поздовжних стінах, вгорі осадженими вікнами, кожний призначений на 200 до 250 людей.

Зразу й без помостів. Помости і лаштунки на спання попід стіни і посередині, — долом і горою, — дороблювали вже пізніш. Зразу річ ішла про те, щоби склемезити хоч які притулки з дахом над головами тисячок бездомних виселенців, здебільша самого жіноцтва і цілих отар заляканої, голодної і перемерзлої дітвори, що таборились голотіч і голіруч на мокравій толоці.

Табор, як табор; з ладом не був ніколи. Все провізоричний, на час війни, яка „небавом“ мала кінчатись. Згодом, як війна розгоріла і затяглася, годі вже було надіятися її лагідного, отже й швидкого закінчення; вона йшла на загладу держав, якої без цілковитого погрому не можна було подумати. Тоді і по таборах звер-

нено увагу на солíднішу будову бараків, а старі по ряду перебудовувано, так, що витворилися два типи бараків. У перших дванацятьох секціях були бараки „старого“, у решті — „нового“ типу. Ці останні були вищі, ясніші, поперегороджувані на відділи, мали кращу вентиляцію та забезпеку перед зимном і вогнем і вигідніші та доступніші лаштунки на ночівлі. Будівля нових та перебудівля старих бараків не припинювалась ніколи, як літом так зимою. Осіню 1915. року, після завершення всіх баракових будівель, був табор поділений на 20 секцій, крім адміністраційної і шпитальної. Кожна секція складалася з 8 бараків і з великого будинку посередині, призначеного в половині на секційну кухню для вісьмох бараків, а в половині на інші таборові установи. Дві секції — сімнацята і вісімнацята — мали бараки нового типу, а пять секцій бараки так звані „фамілійні“, в яких не було лаштунків на ночівлі серединою і попід стіни, лиш залізні ліжка, уставлені у два ряди, кожне з окремою постелею. Ці фамілійні бараки були призначені для людей, привиклих до кращого способу життя. Бараки девятнацятої секції були поділені на окремі одно- і двокімнатні помешкання, котрі давали оману маломіських міщанських помешкань і були призначені для виселенецької інтеліґенції. Одначе згодом число тієї інтеліґенції так збільшилося, що скількість тих „люксусових“ мешкань показалася недостаточною. Щоби цьому лихові зарадити, перебудовувано зразу інші, звичайні бараки; опісля в 1917.

році стали будувати бараки з одно- і двокімнатних помешкань для інтеліґенції, з пісково-вапняної цегли. Називалося, що це будівлі — тривкі; а то — віденський центральний уряд, не знаючи, що робити після війни з таким коштовним табором, вирішив призначити його на захист для долішньо-австрійських інвалідів. І відповідно до наміченої цілі, вирішено ставляти дальші будівлі солідні, мурованим способом. У практиці виявилося, що й ці будівлі були ставлені прихватком і — тандитно.

Водночас з бараками ведено всякі інші будівлі, яких вимагала орґанізація, забезпека, утримання та прохарчування примарного табориська, котре в свому нутрі поміщувало постійно двацять пять до трицять тисяч народу, а було, що й поверх трицять шість тисяч. Вода питна була добра, з водотягів; воду до прання спроваджували зі ставу. Освітлення електричне, теж знамените, однак у звичайних бараках — дуже скупеньке. Табор мав власну якнайкраще уладжену електрівню, ведену фаховими силами під орудою електротехніка Е. Біцана. Впродовж 1916. року табор сканалізовано, а відходи, по перечищенні в окремій кокосовій „дестилярні", каналом відпливали до ріки.

Була в таборі і своя окрема залізнича стація, получена рейками з головною ґміндівською стацією. Серединою табору у всіх напрямках були переведені вузькі рейки для перевозу ручними візками тягарів, вивозу сміття, тощо. Поміж секціями провадили вулички, поназивані

іменами відомих людей з німецького світу; одна вулиця носила йменння Митрополита Шептицького. До табору провадив один візд брамою з дороги, що вела з Ґмінду до Вайтри. Ліворуч біля брами була евіденційна льожа для запису і контролі тих, що приходили і відходили. За брамою праворуч стояв передовсім будинок касиновий, за ним три баракові будинки для вартівничого відділу і жандармерії. Спершу табор сторожив відділ військових ополченців, під командою резервового поручника д-ра Громана. Потім цей відділ стягнули на війну, а до стороження табору прислали відділ „інвалідів", що навіть не мали військових крісів, лише звичайні рушниці. Відділ таборової жандармерії складався з людей, що всі без виїмку знали чеську мову, хоч її сахалися; тому наші люди не мали труднощів з ними порозумітися. Командантом був німець — Кляпец; людина понад лад проворна, хитра і гнучка.

Головна вулиця, що вела в табор, і дві бічні головні, були виложені асфальтом; всі інші шутровані. Ліворуч головної вулиці, недалеко брами, стояв будинок почти, телеґрафу і телефону. Почтою завідував німець, але для вигоди виселенців урядував українець Р. Стеткевич; був і український листонос — Теодор Мороз. За почтою стояла кантина для (німецької і української) інтеліґенції, в якій харчувалася також ціла управа. За нею, обведений дротяною сітковою огорожею, довгий поверховий будинок таборової управи. В партері були бюра, поверх

замешкували члени управи і деякі службовці з української інтелігенції. Фронтова довжина цього будинку була на 46 метрів, бічні крила по 15 метрів. Посередині фасади був рундук, а над ним простора ґалерія, з якої намісник при нагоді відвідин табору, та бувало й інші достойники промовляли і відбирали принагідні чолобитні. Повище стояв будинок для затрудненого в управі персоналу, за ним — товаровий дім („Waarenhaus"). Позаду, за таборовою управою, обведена огорожою товпилася окрема ґрупа будинків, в яких містилися всілякі маґазини, стайні, пекарня, електрівня, різня, ледівня, десинфекція відходів і станиця вогневої сторожі.

Напроти будинку управи, по правому боці головної вулиці, були шпитальні секції з 15 шпиталями, аптикою, шпитальними маґазинами, аптичними, головною амбуляторією і будинком для десинфекції.

Посередині табору незабудована площа, завдовшки і завширшки по 200 метрів, на якій стояла т. зв. „літня сцена". Була вона вибудована зокрема для Шевченківського обходу у 1915. році і мала служити для всіх взагалі врочистих обходів і концертів у таборі. Але відбулися в ній всього два такі обходи у 1915. році — Шевченківський і цісарський. Така літня сцена — сама собою гарна і вигідна — показалася через брак салі для видців непрактичною, а в зимі неужиточною. Тому обернено її опісля на склад всілякого інжинірського знадібя. З весною 1915. року була вона необхідною, бо без неї годі було вла-

штувати в таборі якенебудь на ширшу мірку закроєне Шевченківське свято, що його з огляду на обставини того часу вирішено уладити в таборі якнайурочистіше. Управа табору й чути не хотіла, щоби виставити окремий театральний і концеретовий барак. Зате згодилася побудувати саме на тій площі біля церкви літню сцену. Ліпше було щось, як ніщо.

Перед тією площею, фронтом до головної дороги, у кількадесятиметровій віддалі від неї, пишалася таборова церква з чотирогранною, плоско втятою вежею, що була за дзвіницю і за вартівню. Відси видно було цілий табор як на тарілці. Напроти входових дверей церкви доходилось дорогою ще до другої таборової брами. Тому, що вона була збита з березових деревен, її называно загально — „березовою брамою". Вона відділювала табор живих від табору мертвих: — цвинтар.

Церква була обчислена на 2.500 людей.

Позаду табору під лісом, було 6 окремих пральних кухонь; крім цього чотири на секціях та одна центральна пральня за стайнями. Пральні були вибетоновані й уладжені якнайпрактичніше. Все в них було повно жіноти. Для старців і немічників були уладжені окремі захисти в чотирьох секційних бараках; для дітей у двох. Крім цього були ще два сиротинці, а впродовж 1916. року заложено особливі захисти для дівчат і хлопців.

В сімнацятій секції, напроти „люксусових" бараків, заложено в секційній кухні — кіно. Це

характеристичне для тодішніх таборових відносин, що „проживна консорція", яка своїм коштом це кіно оснувала і на свій рахунок провадила, дістала на ту ціль без труднощів таборову кухню, коли нам було важко допроситися будь-якої, хоч провізоричної сцени. Не було це кіно знамените і не висвітлювало блискучих фільм; зрештою, таких тоді не було. Але фреквенцію двічі в тижні мало запевнену. Селянські вступи продавалися по 20, відтак і по 10 сотиків. На рахунок тої самої „консорції" була також ведена в таборі окрема кантина для селян у четвертій секції. Своїм виглядом нагадувала ця кантина велику сільську коршму. Клієнтелі в ній ніколи не бракувало. Продажа горівки була заборонена.

Годі промовчати, що літом 1915. року довершено в таборі багато уліпшень, направок і нових будівель з цегли, як сирітські захисти, або поверховий дім для лікарів. Старі деревляні будівлі, які вже по одному році розліталися, підмуровано, скріплено і повставлювано підлоги. У загальних бараках вимурували кухні, на недостачу яких люди безнастанно нарікали, і випровадили муровані комини, чим зменшено небезпеку вогню. Урегулювали каналізацію, виасфальтували головні, вишутрували всі інші вулиці, перебудували відходові місця, купальні, пральні, кухні, впорядкували кладовище. Для ефекту позакладали квітники і поставили нову віздову браму. Були частинно успішні заходи коло винищення щурів і блощиць, які в таборі лячно розвелися і людям так дошкулювали, що з цього

приводу була скагра аж до послів. З Відня спровадили фахівців, що взялися за винищення тієї язви і добилися деяких успіхів; проте вона пережила табор.

Були в таборі і пожежі, щоправда — не катастрофальні. З поменших — займилася кілька разів у коминах сажа; 23. листопада займилася стіна в школі і 24. листопада в бараці ч. 44 внаслідку лихої ізоляції стін етернітом. Тому всі ізоляції негайно заступлено іншими. У травні 1916. року знявся вогонь у четвертому шпиталі, тоді навіть досить переповненому, однак його погасили без ніякої паніки. У серпні 1916. року згорів цілий маґазин з соломою. Найбільша і найнебезпечніша пожежа була 20. листопада 1915. року, коли під вечір займилися і до тла згоріли два „люксусові“ бараки. При цій пожежі як і при всіх інших, вітру або зовсім не було, або був — від табору. При пожежі тих двох „люксусових“ бараків можна собі було уявити, що сталось би з цілим табором, якщоб вона шаліла підчас тих моторошніх буревіїв, які так часто ганялися по ґміндівському таборі. Ще й нині лячно за те подумати. Оба бараки, що їх вогонь захопив, моментально горіли як смолоскипи, так швидко і нагально, що ледви можна було повиносити з них статки. Вогнева сторожа боролася з живлом завзято, проте була супроти нього безсильна. Хоронила лиш сумежні бараки, що їй легко приходилося, бо вітер ніс в інший бік. Інакше, — булоб з величавого табору одно примарне попелище. Та злі духи не проминали і та-

ких лячних нагод, щоб дати волю своїй диявольській пропаганді. Спинювали людей від рятунку:

— Лиши, нехай горить! Нехай чорти все беруть... Все одно!... Нехай що мерщій все завалиться...

ЯКІ БУЛИ МЕШКАНЦІ ТАБОРУ?

В половині березня, коли я туди прийшов, було в таборі 26.000 душ народу з усіх повітів Східної Галичини. Не було одніського незаступленого; розмірно найменше було виселенців з прикордонних з Росією повітів, тому, що з початку війни австрійські верховодні чинники не мали в пляні переводити масове виселення. Щойно нежданий і небажаний хід воєнних подій їх опісля до цього приневолив. Чисельний і якісний стан таборового населення все був приблизний і пливкий. Ніколи, не то на початках, але й потім при дуже дбайливій евіденції, числа житців у таборі не далось зовсім точно устійнити. Воно, як у чортівському млині, змінювалося не що дня, а що години. Одні приходили, одні відходили і — так безнастанно. Як на війні... Більша сила нагальних припливів і відпливів стояла все у тісному і простому звязку з воєнними подіями на галицькому фронті; а більші привози виселенців до табору були непомильними покажчиками невдач австрійської зброї.

Але в 1914. році і з початком 1915. року найбільш підселили табор наші пруські „сезонові“ робітники. Як щороку, вони й тоді з весною законтрактувались і відійшли до Німеччини до рільних робіт; та в осені вже не мали де і кудою вертатись. Їх повіти залляла московська повінь. Проте більшість пробувала перекрастися до дому; пoталанило лише маленькій частині. Багато з них попало у військову пастку і їх пігнали на війну; решту завернули в запілля. Тут помітували по ріжних пристановищах, поки не устійнено розпорядженям, що всіх повертаючих сезонових робітників-українців слід відсилати до табору у Гмінді, а поляків до табору у Хоцені. В зимі 1914. і під весну 1915. року були вони майже найчисельнішою верствою таборового населення. І найрознузданішою. Вони набиралися з цілої Галичини з без- або малоземельного селянства. Їх знало і мало ледви не кожне галицьке село. Був це елемент, щоправда трудовитий, одначе неспокійний і етично маловартний. З правила, ледви мала частина з них „доробтювалася“ і ставала самостійними господарями. Більшість пролетаризувалася як постійна „кляса пруських сезонових робітників“. Зкоротка називали їх — „прусами“. Зиму звичайно пересиджували дома. Зате з весною збивалися з жайворонками, а зі снігом — з села щезали. Буйні очайдухи, жили — нинішнім днем; за завтрішній не думали. Понабиралися всіх відемних звичок і міркувань здеклясованого чужинецького робітництва, а затратили свою питому народню етику і характер-

ність. Зачислювали себе безглузно до „інтернаціональних“ пролетарів ,але їх ідеольоґії не розуміли. Як усі жертви демаґоґічної пропаґанди. Вернувши тоді з сезонових робіт, вони мали зароблений гріш, а діставшися до табору, почували себе у свому „кочівничому“ живлі. Супроти заляканих, злиденних мас виселеного господарського елементу, — яким гордували, — вони себе вважали досвідними багатирями. Мали засоби, бавилися, їли, пили, — розпустували; з єтики і звичаїв своїх краян і батьків, часто й односельчан, насміхалися. Спокушували їх до мерзенств, спонукували до всіляких усобиць і вихватів. До віри ставились бундючно і заперечливо; до церкви і священства — вороже. Їх, ніякій контролі ні кермі не підпадаючий вплив на роздратовані душі виселенців, не міг бути інший, як розкладний. Були й між ними гарні люди й характери, ревні в побожності і національних почуваннях; але це були виїмки.

Другою самовпевною, теж дуже неспокійною та храбровитою верствою таборового населення, були „суперарбітровані“ ополченці й інвалідивидужники. Їх зкоротка називано „супровітами“. Ці, переслизнувшись живими крізь перші лотоки воєнного млина, до загину раділи, гадаючи, що спекалися раз на все воєнної небезпеки; саракам і в думку не приходило, що їх дали туди на „тимчасову“ передишку, як запас для дальших безконечних наборів. Матеріяльно вони теж себе почували „вищими“ від сірого виселенецького загалу, беручи без ніякої праці на руку по 50 со-

тиків денно та маючи першенство до всіляких таборових пільг і „легких“ заробітків. Вони здебільша ставали в таборі ріжними секційними і бараковими передовиками, шпитальними послугачами, з них рекрутувалася таборова „робітнича компанія“, ріжні „ординанси“ тощо. Тим то вони ставали гордовитими і — супроти інших виселенців — мали себе за ліпшу, „упривілеєну“ клясу, яка більш нагиналася і переймалася гадками сезонових робітників, ніж сірого загалу. З початком 1915. року їх число в ґміндівському таборі було дуже поважне.

Та найбільш спожаління гідною верствою серед таборового населення були так звані „підводи“, або як їх у таборі знімецька називали — „форшпани“. Були це здебільша старші віком, пятьдесять, шістьдесять, сімдесять і вище в літа йдучі, семейні господарі (один, — Кирило Лазорак, мав 81 літ), — теж з усіх кінців Галичини, яких перемашеровуючі військові частини насильно залапали з тяглом і приневолили везти з треном всякий військовий хлам або людей. Серед лячної розтічі 1914. року, як москалі край повіню заляли, ті нещасники мали вже з правила відірваний поворот домів і, покинені військом, тинялися по всіляких мадярських пуштах і урочищах, пробуючи передістатися верхами Карпат домів, при чому їх чимало марно згинуло. Велика сила з них дісталася до бараків. З початком 1915. року було їх у ґміндівському таборі — три тисячки. Слід пригадати, що їх забрано з дому серед жаркої спеки, серед розпалу пільної праці,

нагло, наборзі, без ніякого вивінування, часто в одному лиш полотняному одязі, зацитькуючи їх обіцянками, що ще того самого дня, а найдалі через день вернуться домів, а потім, коли попадали їм коні, чи з якого іншого приводу вони стали зайвими, — кидано їх серед дороги, в чужій стороні, голотіч, без ніяких засобів і без журби, що з ними далі станеться. Всі вони майже без виїмків — сивоволосі старики, — інакше їх післалиб на фронт — після лячного скитальства і страхітливих переживань ,виснажені, босі, обдерті, опинилися — і ще їх щастя, коли так сталося — у виселенецькому таборі. Їх жалюгідне положення не вимагає описів у яскравих колірах. Безпомічні, беззасібні, самітні старці, нездібні що й заробити, вони заєдно нудьгували, тужили і бідкалися в таборі, все мовчазні і в собі зосереджені. Їх легко було пізнати по сумовитій повазі лиць та по старих, обдертих військових плащах і шапках, які їм подавали при війську, та які здебільша були їх усією одежиною і охороною перед зимном. Майже всі мали „посвідки“ за свої воєнні чинитьби і за своє запропащене добро. Млоїло при зустрічі з ними. Сам їх докірливий погляд викликував сумні рефлексії, як світ платить за посвяту. Просилися вони домів, не пускали. Просили хоч яких невеличких зачетів на ті поквітовані суми, що їм належалися. Куди! — відмовлено! Подавали подання до влади, писали до послів, висилали депутації. А покищо, морочилися і поволі вимирали. За них — здавалося — і смерть забула... А чейже, був це найтвердший

і найздоровіший пень нашого народу: батьки родин, на яких спиралася уся народня свідомість. Їх сини й зяті, а то й внуки — при цісарських і стрілецьких полках — поливали рясно своєю кровю побоєвища і розкидали свої молоді кости по карпатських і балканських переваллях...

Врешті, на внесений Посольським Клюбом і особистими впливами підтриманий меморіял, признано їм деякі пільги і грошеву допомогу по 20 сотиків денно, яку їм виплачувано в бюрі посередництва праці декадами по 2 корони. Визначено їм окремішню баракову секцію на мешкання; а то, вони гидилися тих баракових мерзенств, яких їм приходилося бути мимовільними свідками. Признано їм теж дещо кращі харчі. Було також сказано, що при репатріяціях вони мають першенство.

Поза тими, мимохіть в око впадаючими верствами, решту таборового населення творила маса, здебільша селянська, що складалася з побутово ріжнобарвної галицької людности з гір, з долин, з Покуття, з Поділля і — з Буковини. Ця маса безнастанно хвилювала як приплив і відплив моря. Хоч на око — інертна, проте була все рухливою. Жила своїм власним окремішнім життям, що його годі було дослідити до глибин, скритих перед усякою евіденцією і контролею. Ще розмірно найлекший доступ до них творила — демаґоґія. Одначе тим способом зєднювання собі мас послугувалися лише вороги української ідеї і українського народу, або в своїй власній хвалі залюблені людці, та вузь-

ким партійництвом замотиличені троюдники. Етична дисципліна, поширювана управою і тими людьми, що стояли на сторожі прав виселенців, перемагала лихі інстинкти мас і успішно боролася з явними і потайними пропагаторами неприхильних для української ідеольоґій і течій.

З одного боку влада рахувалася з тим, що це не табор полонених ні інтернованих, а — невинних жертв війни, мимохіть виставлених на примарну життєву нужду, супроти котрих годі було застосовувати драконські воєнні накази і закази; з другого боку була це маса розбурханих, роздратованих, із рейок нормального життя викинених людей, котрих вузький еґоїзм обмежений розумінням лише власних, хоч і невибагливих потреб і цілей життя, мало проявляв чуття і розуміння для тих ширших і глибших бажань і цілей народів і держав, за які велася та жорстока війна. Вони добачали і падькали на своє власне горе, маючи небагато пробачливости, що це горе є лиш дрібкою загального горя, як конечної жертви для досягнення кращої майбутности. Тому треба було втиснути таборове життя у примусові форми, повні конечних обмежень, які знов були джерелом і притокою до безнастанних нарікань. Годі, інакше бути не могло. Ті течії, що в глибинах підмулювали настрої виселенецьких мас, були назовні здебільша незамітні і незбагнені, а чинники державної влади і свого власного середовища, яким Провидіння доручило піклуватися тими все невдоволеними і все підзорливо настроєними масами, були не-

раз у важкому розладді між дійсністю та бажаннями, між твердим обовязком та почуваннями. Та це були — тільки люди. Годі від них вимагати, щоб усі були такими досвідними і зрівноваженими, щоби на тій ховзькій грані — не податися мимохіть, одні в цей бік, де поза обовязком не було почувань, другі в той бік, де потурання самолюбним почуванням і низьким інстинктам мас манило популярністю, але заносило демаґоґією. Вести ту все хвилюючу і все буцім інертну масу серединою тих крайностей, не було в тому часі і на такому місці легкою річю; тим більш, що не рідкі були тенденційні відхили в той чи в цей бік, а як світ світом, безкритичне і пристрастями настроюване вухо все воліє слухати найсолодших приманних обіцянок, які дають змогу жити серед оманних надій, ніж вдовольнятися справжніми але марненькими здобутками, які дає життя. Не інакше було й там.

Були прояви твердої безсердечности і — дешевенької демаґоґії. Проте перемагала добра воля керманичів і серед найбільш заплутаних відносин. З другого боку, інертні і самолюбні маси, хоч як роздратовані і пережерті всілякими позаплічними цькуваннями і нашептами, находили в собі все настільки здорового, відпорного інстинкту, що вміли відріжнити кукіль від зерна, хто їм брат, а хто — сват. Той самозбережний інстинкт — фізичний і духовий — був тривкою і постійною прикметою більшости виселенецьких мас у ґміндівському таборі. Перегодя, найшлися в ньому ще й інші виселенці. Найкращі наміри

і гадки мусять числитися і годитися з дійсністю, яка їх часто перекреслює. Ґміндівський табор був спершу призначений виключно для галицьких українських виселенців. Та з вибухом війни з Італією, пішло примусове виселювання і на південному кордоні держави. І ті жертви лютої війни треба було десь примістити. Не минулося без них і ґміндівському таборові.

З Італією війна розпочалася 27. травня 1915. року, а вже 30. травня прийшла до табору перша партія зі Ст. Міхелі в силі тисячки людей. „Переґрупування“ водилося не лиш на фронті; було й між таборами. Дня 23. серпня наспіла до Ґмінду перша партія словінців з кількасот душ, а за місяць було в таборі вже до 6.000 полудневих словян з Каринтії, Істрії і Дальматії. Крім цього не переводились тоді більші привози виселенців з Галичини. В одному лише дні 19. серпня привезли дві тисячки виселенців головно з городенського повіту, з худобою і кіньми. Одних житців треба було з табору притьмом викидати, щоби зробити місце для других. Впродовж місяця серпня 1915. року відіслано до дому 5.500 народу до Галичини та на їх місце — як стій — були свіжі мешканці. В дні 13. жовтня 1915. р. був склад табору такий, що містилося в ньому 11.600 наших виселенців та 8.500 полудневих словян; в тому числі які дві тисячки хорватів, а також незначна примішка італійців. А наприкінці того місяця було так, що полудново-словянські виселенці перевищували числом наших. Словінців і хорватів, перемішаних трохи з італій-

цями, було тоді в таборі 10.700 душ, а наших тільки 9.900 душ. Та цей виїмковий стан не тривав довше як всього кілька днів; до двох тижнів табор знову заповнився переважною многотою українських виселенців.

Така мішанина не була для табору з добром і сам уряд небавки заходився зліквідувати її. Цеж найбільше безглуздя або навмисне зла воля — у таких моторошніх і виїмкових таборищах спихати разом людей, що й у мирі, серед нормальних обставин не годні з собою згідливо жити. Цеж доливання оливи до вогню. Війна не школа, а іспит життя. Чого який нарід не навчився перед тим, у війні не навчиться. Віденському урядові могли, щоправда, бути байдужі всі колотнечі, чвари і бучі, які полудневo-словянські виселенці — через їх нагальну задиркуватість і запальність темпераментів — безнастанно зводили з нашими людьми. Згідно з етикою сили, на присмирення таких вереміїв — достаточні штики і приклади, а якщо треба, то й кулі. Але урядові не міг бути байдужним вплив полудневих словян на настрої галицьких, зокрема українських виселенців. Південно-словянські діти жагучого півдня і гордих балканських гір, виховані на леґендарних переданнях про своїх величних лицарів і витязів у віковій боротьбі за волю з бісурменськими гнобителями, не мали тієї покірливої і смирної вдачі, що наші, у ярмі виховані і до ярма привчені виселенці. Не хотіли терпіти. А хоч терпіли, бо мусіли, то — кричали. Кричали голосно і грізно, що їх чули у — Відні.

і ставляли домагання, яких уряд сповнити не міг, але з ними числився. І юртували; підмовляли наших людей — іти їх слідом. Крім цього, всі були бурліями і бешкетниками. І всі, — з виїмком хорватів — палкими москвофілами, байдуже, що їх москвофільство не мало ніякого свідомого підкладу, а було простою протиавстрійською опозицією. Але настрої, які вони на цьому підкладі ширили, не були для нашого народу з добром. Їхнє москвофільство не тільки не заперечувало, а скріплювало свідомість власної національности образом якоїсь далекої, їм чужої і незнаної могучої та ніби приязної Москви. Тимчасом москвофільство є чейже запереченням і зрадою власної народности! Помішання і переплутання тих діяметрально розбіжних ідеольоґій і прищіплювання їх роздратованим і невдоволеним масам, не було тоді для віденського уряду річчю байдужною. Тому всякі спроби приміщення полудневих словян разом з нашими у ґміндівському таборі, були перехідні. До речі, противилось цьому гостре, мокляве підсоння, до якого вони не привикли і якого не переносили, та якому закидали, що лиш через те вередливе підсоння так лячно вимирала їх дітвора, хоч на ділі та дітвора була мізерна, виснажена, безсила і перед кожною пошестю клалася без спротиву покосами, до чого теж чимало причинювалася їх велика нехлюйність (куди їм до охайности нашого народу!). Все те витворювало в таборі таку нестерпну і запальну атмосферу з невгаваючими нагальними вибухами, що уряд призадумувався

більш над наслідками, як над причинами такого недоладного співжиття. Від них будинок таборової управи був у безнастанній облозі; за ніякі обмеження чути не хотіли.

У звязку зі скаргами міста і повіту, що виселенці рійно і одинцем сновигають по всіх усюдах, добро стягають, жебрають, перепродують, перекуплюють, пють, бешкетують, — намісництво загострило обмеження вільного виходу з табору; варта на брамі могла перепускати тільки за окремими, щоденно інспекторами видаваними перепустками. Таких денних перепусток видавано спершу виїмково, згодом в міру потреби; на підставі наказу намісництва устійнено максимальне денне число перепусток — для полуднево-словянських виселенців по 40, для наших по 24 на кожну секцію, хоч наші чисельно багато перевищали. Таку нерівність пояснювано тим, що вони мали велику силу дітвори і через неї все мали якісь більші справи у місті, як наші. Та коли наші з цього приводу не піднімали ніякого крику, вони все ще робили безнастанні бучі. Велику авантюру счинили вечором 8. жовтня, таку, що проти них мусіла виступити жандармерія з крісами. Річ ішла за ті перепустки.

Та найбільшу бучу вичинили в дні 12. жовтня 1915. р. ось з якого приводу: В серпні видано заборону відвідувати табор без окремого дозволу віденського намісництва. Це тому, що дня 22. липня зголосився в таборі якийсь тип, що подавав себе за міністеріяльного урядовця, уповажненого до збирання записів на поворот до-

мів і стягав за ці записи по 1 короні від люди-ни. Та хоч швидко люди зміркували, що це обманець, проте за кілька годин той цікавий добродій набрав кількасот людей і — стільки само корон! І втік так безслідно, що люди в голову заходили, як таке могло статися. Говорили, що це якийсь „свій" тип. Тоді вийшла ця безоглядна заборона відвідувати табор без окремого дозволу, хоч, щоправда, у практиці виконання тієї заборони не було таке безоглядне, як в розпорядку. Так після словінської бучі ,в дні 8. жовтня, — на їх візвання, — приїхали до табору два посли — Роєц і Февдуті, оба відважні горлані і вчинили в канцелярії таборової управи бешкет, загинаючий на дешеву демаґоґію, — яким, мовляв, правом у таборі вязнять вільних громадян, обставляють вартою і жандармами, видають якісь перепустки, виголоджують людей, обмежують їх особисту свободу на кожному кроці, і таке інше... Наприкінці заявили, що йдуть до табору, бо мусять віч-у-віч бачитися зі своїми краянами чи виборцями. Начальник табору попросив, чи мають приписані перепустки. Февдуті мав міністеріяльний дозвіл відвідувати табор кожного часу; Роєц — ніякого. Отже начальник табору першого впустив, останньому відмовив вступу. Цей намагався увійти силоміць, його спинила жандармерія. Той випадок дав притоку до такого пекольного вереску і бешкету всіх словінців, що жандарми не годні його були опанувати і мусіла виступити військова варта.

Після того інциденту, що його — мимохо-

дом кажучи — баронові Чапці почислено до „пасивів“, уже 20. жовтня вивезли з табору 2.000 словінців до Гайнбурґу, дальші 2.000 дня 25. жовтня до Брук, а решту в днях 2. до 5. листопада. Ще який час залишилися в таборі хорвати, хоч і вони усією силою напиралися, щоби їх із Ґмінду забрали, тим паче, що приобіцяв їм це віцебан Хорватії, який відвідав їх у таборі 2. жовтня. Також і ті незаповіджені і ненадійні відвідини хорватського віцебана, а після них радника Габриновича не були з добром для таборової управи. Виявилося, що в цілій одній секції хорвати спали на голих дошках, без соломи. Управа табору пояснила, що на місці за ніякі гроші соломи в такій скількості, що тоді була потрібна, не дістане, бо нема, а всі щоденні урґенси намісництва не мають успіху. Таких пояснювань від своїх підвладних урядовців центральні влади не люблять, хоч вони найсправедливіші. До трьох днів після тих відвідин була привезена вся потрібна солома, а до половини січня 1916. р. з хорватів у таборі не стало й сліду. Всеж баронові Чапці записали свіжу позицію в пасивах.

На таке негайне звільнення табору від хорватів чимало вплинула також негайна депеша воєнної начальної команди, щоби опорожнити табор для свіжих 10.000 галицьких виселенців. Подібні депеші приходили часто, хоч не все були відповідно виконані. Військовість тим найменше журилася, чи в таборі є місце, чи нема. Заїздив поїзд, часом зовсім неавізований, вивантажував увесь транспорт, військова ескорта від-

проваджувала його до табору і віддавала за „посвідкою“. Зрештою, — роби собі з тим, що знаєш“.

Інтеліґенції словінської і хорватської було в таборі — обмаль; не більше ніж було доконче потрібно. Кількох священиків і кількох учителів.

Пізною осіню 1916. року привезено до табору ще інших житців: до 2.000 чорногорців. Про причини їх виселення кружляли всілякі чутки. Найімовірніша була та, що під натиском Італії Австрія не почувала себе в Альбанії і Чорногорі безпечною і тому що знатніших і свідоміших народніх діячів з краю вивозила. Чому якраз до Ґмінду?! У таборі був це зовсім окремий тип людей. Самі мужчини, середніх літ, у вигляді суворі, вдачі поважної, у поведінці з нашими людьми привітливі, прихильні і щирі. Вольні чорногорські вірли шанували гідність свою і своєї невеличкої батьківщини і находили в наших людей взаємну пошану. З ними ніколи не приходило до ніяких чвар і колотнеч. До таборової управи, яку вважали виконавцем німецької влади, ставились наскрізь вороже, але не напасливо. Це видно було з їх похнюплених і нахмурених поглядів. З самої їх постави несло подихом непереєднаної, хоч і не зачіпної ненависти. Але і між ними находилися прихильники Австрії; проте загал був настроєний для Росії дуже прихильно. Не були податливі і покірливі; навпаки, горді і завзяті. Але — не верескливі. І — похопні до роботи. Та через потаємне русофільство міністерство спершу заборонило да-

вати їх на роботи поміж чехів; вониж знову до німців не хотіли контрактуватися. І сиділи в таборі бездільно, хоч гірко бідували. Поступилося міністерство. Тоді вони, більшими або меншими партіями, майже всі пішли до робіт на Мораву. За ними допитували, такі були роботящі.

З таких народностей і верстов складався ґміндівський виселенецький табор. Виїмково попадали туди поляки, чехи, жиди; навіть заблукався один німець з Маріягільф коло Коломиї. Та були це спорадичні і виїмкові випадки. Тому й зрозуміло, що серед таких безнастанних припливів і відпливів людей табор мав постійно змінливий вигляд: чисельно і якісно. Успішний німецько-австрійський наступ під Горлицями в травні 1915. року спричинив масову репатріяцію виселенців, яких за один лиш місяць серпень виїхало домів поверх 6.000 душ. Безперечно могло виїхати вдвоє стільки; однак центральна влада лише під великим натиском давала дозвіл на репатріяцію ґміндівських таборових виселенців. Був це слід впливів якоїсь невидної руки. А ще так складно влада ті дозволи обумовлювала і обмежувала, що при точному їх виконуванні ледве чи й третина репатріованих булаб дісталася до дому. На щастя склад таборової управи був такий, що всякі накази і заказзи все він розумів у хосен виселенців. За час три і пів-літнього істнування ґміндівського табору його управа була змінена три рази; ніколи зі шкодою для виселенців.

Брусіловський наступ у Галичині і Букови-

ні в 1916. році спричинив знову велику евакуацію людности з краю до таборів. І ґміндівському тоді вліпилося, що тріщав під напором тієї нежданої повені. Якими примарними партіями людей привозили, а потім і худобу насилали, нехай говорять такі приміри: 18. квітня 1915. р. привезли з повітів богородчанського і солотвинського 2.500 людей, 22. травня з турчанського — 1.200 людей, в серпні з самого городенського повіту до 3.000 людей ,і треба було бачити, в якому жахливому стані: голих, босих, простоволосих... У трьох перших днях жовтня 1916. р. впхали в табор 4.000 душ народу, крім коней, возів і худоби. Бувало, що управа ще не встигла сяк-так упоратися з одними, а вже приїздили другі, часто без ніякого попереднього повідомлення. Крім таких великих і наглих припливів, безнастанно проникали поменші. Партіями, по кільканацять і кількадесять людей, — як Божий рік, — люди йшли на роботи і з робіт верталися. Одні вертались, бо роботу скінчили, інші, бо — втікли. Табор — це був безупинно чинний калейдоскоп. А робітничий рух був такий поважний, що помітно впливав на чисельність населення.

Були й затухлі підпливи. Одним з них — Талерґоф. Ця рана бубнявіла і гноїлася в ґміндівському таборі безупинно. Не була це добра тактика звільнених талерґофців відсилати до ґміндівського табору і її згодом понехали. І не в цьому суть лиха, що їх туди взагалі присилали, бож вони після звільнення з інтернованих ставали звичайними виселенцями, і як такі мали рів-

ні права з ґміндівськими, тим більше, що велика частина даремно арештованого, чи задурманеного селянства, що було інтерноване в талергофському таборі, зі справжнім москвофільством не мала нічого спільного. Суть лиха в тому, що всеж таки попадалися і між ними неосудні і непримирні одиниці, що хитро маскувалися, вели на свій лад потайки серед роздратованого селянства розкладову протинаціональну аґітацію, якої вістря було звернене безпосередньо проти української ідеї, а посередньо проти австрійської держави, в якій та ідея находила сяку-таку охорону. Таж аґітація була тим лячніша, що аґітатори не виявляли своїх задушевних мрій і побажань, щоб Галичина дісталася в лабети Москви, яка непощадно взялась би за нищення української національної думки та уніятської церкви... Ні, — з тим вони у Ґмінді не вихоплювалися. Використовуючи зрозуміле невдоволення народніх мас, вони, де могли, поганили лиш австрійську владу, таборові порядки, послів, урядовців, та під небеса вихвалювали лад, який тоді московська влада заводила у займленій Галичині. Були несчислені докази такої злочинної і закаптуреної провокації, яка, — якщоб лишалася без гострої реакції з українського боку, — мусілаб піти на рахунок цілого українського народу; таборова українська опінія не могла тоді допустити до того. Тому, що їх робота була кертична, перед очима глядача затаєна, а на таборовому плесі видно було лиш познаки і наслідки тієї роботи, важко було поборювати її.

Де тільки було це можливе, українська національна і політична думка поборювала тих киринників явно у відчитах і дискусіях: але вони того шляху сахалися і його оминали, воліючи потайну і закаптурену пропаґанду. Тому й не диво, що після відповідного уявлення тієї їх роботи віденське намісництво було спонукане перенести визначніші одиниці зпоміж них до табору в Оберголябрун. Зате проти тих, що не заходилися вихвалювати і поширювати москвофільство в народі, хоч і не таїлися зі своїми поглядами, українська таборова опінія не виступала вороже, навпаки, їх приєднювала до себе і такі одиниці оставались у ґміндівському таборі, поки не відїхали до Галичини.

Був ще один підплив виселенців, що викликував непотрібні чвари та лишив немилий посмак — буковинці. Це не буковинські німці або румуни ,куди: таки наші — буковинські українці. Не булоб що й згадувати, якщоб не було прикрих фактів. Спочатку їх у таборі майже не було, з виїмком кількох інтеліґентів і кількох соток мужицтва. Одначе літом 1915. року буковинських виселенців у цілості репатріювано. Та у червні 1916. р. московський наступ нагнав до табору знов більше число буковинських українських виселенців. Табор був тоді переповнений через край і не то для заїзжої, але й для давнішої, „осілої“ інтеліґенції не було місця в окремих, так зв. „люксусових“ або „фамілійних“ бараках; більш як 50 душ нашої інтеліґенції глотилося тоді і вдоволялося веґетацією у звичай-

ному 77 бараці, де їм провізорично уставлено залізні ліжка, лавки, крісла, кілька столів і — було по всій їх обстанові. Розуміли, що в такому жаливому часі, де кожний день привозив нові лячні вісти і нових заляканих збігців і виселенців з терену війни, такі обмеження особистих вигід були конечні. Буковинці якось не хотіли розуміти цього. Жмінка їхньої інтеліґенції, що дісталася до табору, — всього 26 душ, — маючи між собою деякі одиниці, що її підюджували, та зарозуміла на значіння, яке тоді у Відні мав „Буковинський Посольський Клюб“, себто покійний посол М. Василько, поставила цікаві домагання: зажадала „окремої“ церкви, окремої школи, окремих бараків для сільських та окремих для інтеліґентських виселенців, своїх окремих учителів, наставників ,інспекторів, відповідної участи в управі табору, словом — цілковитого відокремлення від галичан! Хоч які ці домагання були недоладні і не на часі, загал таборової української інтеліґенції не ставив проти тих „сепараційних“ вимог буковинців ніяких замітів. Однак спротивився їм уряд, тому, що вони були невиконні. У відповіді на ту відмову зробили буковинці перед будинком таборової управи демонстраційну бучу та окремо вислали до „свого“ Посольського Клюбу депутацію з жалобами на їх покривдження і пониження. Приїхав делеґат Клюбу, посол Лукашевич, барив у таборі три дні і справу досліджував. Переведено найточніший перепис усіх буковинців, що були в таборі ,з якого виявилося, що було їх у таборі

всього 2200 душ, з того до 30 осіб інтелігенції. Дітей буковинських, що стояли під шкільним примусом, начислено 27, коли від самого початку істнування таборової школи вчителювали при ній постійно три буковинські сили. Отже була це буря у склянці води, збита честолюбними і чванливими одиницями, яка викликала грубий несмак навіть у її прихильників.

Проте в цілій тій „афері" так заавансувалися деякі „особистости" — посол Василько безоглядно осудив її — що аби якось справу полагодити і невдоволених буковинців вдоволити, 6. вересня 1916. р. вивезено їх з ґміндівського табору всіх до табору в Енцерсдорф, де їм обіцяно окрему „републику". В той спосіб заспокоєно гін буковинських виселенців до власної волі... Цей гін, через який ми якраз досі волі не маємо. Було і в них каяття, хоч не було вороття...

Таким був і з таких складався житців за час свого три і пів річного істнування табор українських виселенців у Ґмінді, що над його віздовою брамою виднів велитенський напис: K. K. Barakenlager — Gmünd

УПРАВА ТАБОРУ.

„Ліпше кривду терпіти, як кривду чинити“.
(Нар. приказка.)

Верховна управа виселенецьких таборів належала зправила до намісництв тих країв, в яких вони находилися; ґміндівський був під управлінням долішньо-австрійського намісництва з осідком у Відні. Окремими референтами для його справ були високі урядовці: граф Кастель і д-р Галяма. У склад першої таборової управи на місці входили: радник міністерства віроісповідань і освіти барон Августин Чапка як начальник табору, тоді ще концепіст намісництва д-р Оскар Бухнер як заступник начальника, інжинір Михайло Гофер як верховний орудник таборового будівництва, повітовий лікар з Ґмінду д-р Редер як таборовий лікарський шеф і урядовці — Фройґт, Шмідкунц і Шварц як управителі канцелярії, каси та книговодства. Всі родовиті німці. Також всі канцелярійні і таборові помічні сили були виключно німецькі. Між нашими виселенцями в таборі надибались то старші учні, то деякі приватні і державні урядовці, семинаристи, семинаристки й інші інтеліґентні люди, з них таборова управа дібрала собі

деякі помічні сили, згодила і ними, як перекладачами, послуговувалась у зносинах з виселенцями. Ці „зносини з виселенцями“ були спершу вельми досадні: управа і військо приказували, виселенці мали обовязок безоглядно слухати, і перекладачі службовики пояснювати їм зміст приказів та бачити на їх точне виконання. Початкова поведінка управи табору супроти виселенців була лиш відблиском недовірливих поглядів, які в наслідку злобних наклепів на початках війни заволоділи настроями австрійських військових і цивільних верховодів супроти українського народу. Щойно карпатські геройства Українських Січових Стрільців, — признані без застережень вищим командуванням, — прочистили дещо ту неприхильну нам опінію. Та хоч вона й подалася, то лише під вагою неопрокидних, кровю припечатаних фактів, які проте почувань не змінили. Почування лиш нерадо признають факти, — коли вони противляться їх закоріненим нахилам. Опінія юрби спирається на пристрастях і той має її за собою, хто ці пристрасти вміло розбурхає і — для себе вихіснує. Розумові міркування у юрби не вирішують настроїв. Хоч українська ідея була в теорії і в практиці ясною та своїм протимосковським вістрям покривалася з австрійськими воєнними інтересами, проте не мало воно значіння. В склад австрійської монархії входило багато народів і не всім їм залежало на перемозі Австрії. Як і не всім була люба українська ідея... Тому, хоч факти приневолювали замовкнути голосним на-

клепам, проте суперечність інтересів осталась надалі. Вміло розбурхувані і хитро вихісновувані пристрасти далі юртували і цькували воєнними невдачами роздратовану австрійську державну рацію і прилюдну опінію, щоб вона ставилась до української ідеї підзорливо і сторожко. Дбали за це безупинно — ввесь час війни — елементи, яким українська ідея і проблєма не були по нутру.

Та дарма. Відблиски тих насвітлювань вгорі відбивались і на долинах. Відбивались і в ґміндівському таборі, якого початковий уклад мало що ріжнився від укладу в таборах інтернованих. До стороження і утримання в таборі гострої через лад дисципліни мала таборова управа цілий курінь війська під командою резервового поручника, який як і всі старшини на запіллях, відзначався великою ревністю у виконуванні військових обовязків супроти безборонних виселенців. Уклад був твердий, майже військовий; та ще твердше його виконування, а суть закону не так в його букві, як в його виконанні. Цю початкову суворість можнаб до якогось ступеня виправдати недостачею усякої іншої орґанізації серед розбурханого моря виселенців, якщоб вона не переступала границь конечности. Одначе так не було. Було за що, чи не було, жандарми, а то й вояки штовхали виселенців і по свому над ними знущалися. Сіромахи-виселенці не мали спромоги і пожалуватися на ті прикрощі. Управа табору була для них — дуже далека. Туди їх не допускали, не слухали, не розуміли і — не

хотіли розуміти. Тверду зиму перебули ті перші виселенці у ґміндівському таборі, заки з ходом воєнних подій в Галичині Український Посольський Клюб у Відні добув собі таке значіння, що його слова на верхівях були хоч слухані. Ту зміну, як і зміну підходу та поведінки таборових управ не лиш у виселенецьких таборах, але і в талєргофському, вимогла кров Українських Січових Стрільців!

Тоді — в березні 1915. р. — приділено до ґміндівської таборової управи в характері помічного урядовця концепіста галицького намісництва д-ра Йосифа Билинського. З погляду добра виселенців був це корисний осяг, бо найшлося в управі одно вухо, чутке на болі української душі, яким хоч не багато зразу могло зарадити, то їх пильно і терпеливо слухало, а це вже одно чимало зупинювало жандармську і вояцьку самоволю. Які ще тоді супроти українців панували пристрасні упередження, свідчить хоч-би те, що д-ра Билинського управа маловажно призначила до ведення в таборі... евіденційного бюра, яке досі вів підрядний канцелярист. Було це разом — недовірювання, побоювання і нехтування та очевидний намір поставити д-ра Билинського поза скобками, якими управа хотіла себе від нього відгородити. Інше діло, що д-р Билинський до такого „розподілу“ праці не примінився, а не маючи зразу приділеного іншого „ресорту“, сам собі його створив. Ходив по бараках, по секціях, кухнях, робітнях, пральнях, приглядався життю, прислухувався нарікanням

і жалобам. Крім цього щодень передполуднем конферував перед будинком таборової управи з цілими юрбами виселенців і вислухував їх бажання та жалі, які зясовував начальникові бар. Чапці. Тою дорогою приневолив і навчив таборову управу прислухуватися скаргам і проханням людей та неодно в їх хосен полагоджувати.

Ті, зразу доривочні розмови, що згодом стали авдієнціональним правом виселенців, не конче спершу подобались управі, та ще менш командантові військової сторожі. Але дарма .І вони мусіли підчинитися тим подувам, які з карпатських перевалів втискалися на запілля — аж до Ґмінду. Таким робом сам собою утерся діловий розподіл праці між трьома членами тісної таборової управи, в котрій д-р Билинський виробив собі згодом важке радою слово. Крім „евіденційного бюра", були ще й інші спроби усунути діяльність в таборі д-ра Билинського. Він прийшов до табору дня 23. березня 1915. року, а дивним дивом вже 15. квітня покликано його телеґрафічно до служби в галицькому намісництві і приділено до староства в Кракові. Не виключене, що був це тільки ускладнений припадок. Але ґраф Кастель, який якраз того дня був у таборі на візитації і приглядався з увагою розвідній конференції д-ра Билинського з людьми, поручив того візвання д-рові Билинському не давати, а йому самому казав залишитися при таборовій управі. Вже тоді опінія верхів дещо перехилювалась у наш бік.

Другим добре заслуженим і сповненим, хоч

назовні незамітним, а то й недоціненим ділом д-ра Билинського було — переломлювання німецьких упереджень і просто основне поучування німців про суть української ідеї і таких їй ворожих течій як москвофільська, до чого як член триєдиної суцільної управи находив нагоду на кожному кроці. При тому нераз виявилося, що безіменні або вигадані людці безупинно над тим трудилися, щоб українську ідею в очах німецької опінії опоганити, утотожнюючи її з москвофільською і тенденційно пояснюючи всі напрямні українських змагань. Приклад такий:

У ґміндівському міському шпиталі уладжено видужальницю для ранених військових старшин, якої шефом був лікар д-р Кнап. Одного разу, — це діялось у дні відбиття Львова 22. червня 1915. р., — при сніданку, в якому брали участь всілякі ґміндівські достойники, як староста, начальник суду та інші, і балачка зійшла на таборові теми, цей д-р Кнап прилюдно заявив, що патріотизм українців є прикидливий, а то — в дні захоплення Перемишля москалями (22. березня 1915. р.) раділи з цього приводу в таборі до загину. Коли його спитали, на якій підставі говорить таке, відповів: „Це не діялося явно, а потайки; тому годі мати і дати докази на всі бараки. Але за один барак ч... можу служити доказами“. І — назвав свідків. „Колиж таке ділялося майже прилюдно в одному бараці— закінчив, — я не добачаю причини уважати це за відокремлений випадок“.

Був це яскравий визов і кріпкий поличник

для української опінії і д-р Билинський негайно зареагував. Не будь тоді його в таборовій управі, ціла пригода булаб замнялася і її вписалиб на рахунок всіх українців, які самі про це не зналиб. Але д-р Билинський, дізнавшися про цей прилюдний закид д-ра Кнапа, розпорядив найточніше слідство. Переслухано кількадесять свідків, тому, що численні одиниці не „годні“ були собі вже пригадати, як то було; висотано справу якнайосновніше і виявилося — що?? Силою взаємної ґравітації скупчилась у бараці ч. ... досить численна кольонія бувших „талергофців“, між якими находились і визначні московські поплечники. Була між ними і пані Трушова, яка в Талергофі славилась одною з передових піонірок москвофільства і, де могла, хвасталась сумнівним знанням московської мови. Тут у Ґмінді вона — як і вони всі — заличкувалася і принишкла; але не перепускала ні одної нагоди, щоби не оплюгавити Австрії та пускати славу за той „російський рай“, який насильно заводили на галицькій займанщині. Робила це обережно, прятаючи всі кінці в воду. Але того дня, коли впав Перемишль, радість її виступила з берегів і замовкла обережність. Від утіхи — „розридалась“ і — „христосувалася“ зі своїми однодумцями. Декотрі свідки говорили, що вона спонукала їх „стати на коліна“ і „возблагодарити“ Господа. Отже ця подія дійшла тайними шляхами до відома німецької опінії у Ґмінді і її записано на рахунок цілого українського загалу, як доказ напрямних тенденцій української ідеї.

Через те й зрозуміло, чому українська думка мусіла бути строжкою у відношенні до москвофілів. Вони не лиш викривлювали своєю хитрою роботою українські душі, але й суто шкодили самій українській ідеї серед чужинецького середовища.

Завдяки чуйності д-ра Билинського справу вияснено і зліквідовано, а д-р Кнап, розглянувши її, висловив свій жаль, що такі вихватки неосудних одиниць узагальнював з напрямними ідеями цілого українського народу. Та таких приключок водилось у таборі більше. А скільки було цькувань і наклепів у ворожих нам часописах! Вже старинні римляни говорили, що лиш „треба сміло склеветати, то все щось з цього лишиться“! Як болюче ця стара засада відбилася на нас у світовій війні, зайво згадувати. Д-р Билинський в таборі її нераз нівечив, маючи авторитетний послух (зразу сам один) в управі в українських справах.

Майже водночас з ним — 18. березня 1915. р. — і мене приділено до табору; спершу провізорично як офіціяльного посередника при контрактуваннях виселенців до сезонових робіт. Я мешкав у готелі; до табору приходив за перепусткою. В тимчасовому характері працював я до кінця квітня, будучи заразом мужем довіря Українського Посольського Клюбу, про що Клюб таборову управу льояльно повідомив. Тому, що це уявнено, моє становище стало складніше. Як згодом виявилося, управа, чи радше барон Чапка особисто, неодно клав на мій рахунок, про

що я Клюбові або зовсім не доносив, або в зовсім іншому насвітленні. Не лиш я вмів у таборі писати. Нині, по літах, не вагаюсь виявити, що особистими доносами і симпатіями або антипатіями я погорджував, та що й тоді, коли для цього були виправдані причини, я такою зброєю і таким розумінням свого обовязку як мужа довіря тодішньої найвищої нашої нац. установи ніколи не користувався, хоч сам падав її жетвою. Зате про справи, що торкались недолі виселенців і її поправи, я посилав численні свої уваги і звідомлення по найліпшій волі і найліпшому розумінні, не роблячи з цього тайни перед д-ром Билинським, про котрого дискрецію був переконаний та з котрим неодну справу передтим основно обговорив і нераз після такої розмови сам свій попередній погляд змінював.

Впродовж мого шеститижневого побуту в характері тимчасового службовика виявилося, що посередництво праці в таборі вимагає окремої і постійної орґанізації і від 1. травня 1915. р. я став постійним службовиком для справ баракового бюра посередництва праці і — до диспозиції начальника табору в поодиноких інформаційних функціях. Як такий, не належав я формально до баракової управи; всежтаки стояв з нею в офіціяльному доривочному, а через д-ра Билинського — неофіціяльному, але постійному звязку.

У квітні 1915. р. розпорядив і перевів д-р Билинський перепис таборових мешканців, у пер-

шу чергу — галицьких виселенців, та зорґанізував так зване „евіденційне бюро“, якого провід обняв з днем 18. травня стрийський адвокат пок. д-р Ілярій Бачинський, присланий теж до помочі управі і виселенцям. Також і він не належав формально до членів суцільної управи, але стояв з нею у близькому звязку і находив часту нагоду впливати на її вирішення не в одному напрямі.

Таким робом впродовж першого півроку 1915. р. українські впливи в таборовій управі підсилилися, скріпли і багато змінили її орієнтацію. Начальник табору бар. Чапка — безперечно, що не без спонук із Відня — наломився до українофільської орієнтації і від тоді ґміндівський табор — хоч вгорі не миналися неприхильні для нас хитання, що впливали й на низи, — не змінив свого суто українського характеру навіть тоді, коли майже на половину був заповнений полуднево-словянськими виселенцями.

По вдачі і характері був барон Чапка без застережень доброю людиною; послідовною, навіть і — щирою. Та цю останню прикмету йому зараховували до — хиб. Державна адміністрація не любить і не терпить — щирости; треба вміти прикидатися. Та дарма: як начальник такого таборища і в такому часі, барон Чапка не був на свому властивому місці. Найперш, не мав потрібної адміністраційної підготовки, ані природної меткости; та до ведення такого примарного таборища — конечне одно або друге. І не

мав рішучости власного суду ні гадки. Хоч деколи був упертий, проте легко підлягав особистим впливам і легко давався збивати з пантелику. Тільки треба було знати, як до нього підійти. Та за таких на світі не тяжко, — найшлися. І — свої і — чужі. Знали його використовувати, та не все з добром для — табору.

Багато більше адміністраційного хисту і самовпевности як не в гадці, то в ділі та проворности у складних хвилинах виявляв заступник начальника, д-р Бухнер. Його підхід був гладкий і холодно чемний, одначе пронизливий і — урядничий; не щирий. У відповідальних справах не квапився з вирішенням; волів, що їх вирішував хто інший — як і не любив зраджувати своєї думки. Проте було щось в ньому добре на становищі члена управи: не був так легко доступний для впливів і жадний всіляких позаплічних нашептів, що барон Чапка. Тяжче було збити його на фальшивий шлях, або збагнути, куди він загинає...

Не був і д-р Билинський без особистих хиб і нераз через лад упертий та завзятий у своїх поглядах, які — не все чейже мусіли бути доладними. Та ці його хиби були людські, особисті і дуже далекі від тієї межі, за якою характерність людини стає сумнівною. Його характерність була безсумнівною у справах громадянських, а лиш за них людина перед загалом відповідає. Та щоби цієї завваги хто зле не розумів, скажу, що і в особистих справах був він

характерним, бо характерність неподільна. Або є, то є у всіх справах, або її нема. Лиш, що особисті справи не грали у д-ра Билинського ніякої ролі і він, може й із шкодою для самого себе, не давав їм великої ваги і ціни. В народі здобув собі згодом довіря і любов. Досить сказати, що ніхто з народу інакше до нього не відзивався, як — „Пане Билинський"...

Орґанізація таборової адміністрації була добра, бо нескладна. Кожний барак мав наставника, так званого „Баракенкоманданта", які виходили здебільша з військових підстаршин-видужників, суперарбітрованих та інтеліґентних селян і міщан. Вони відповідали за домашній порядок життя в бараці і були винагороджувані. Від енергії і чемности такого баракового передовика залежав у великій мірі не лиш зовнішній лад в бараці, але й його етичне життя. Таким бараковим передовиком в одному бараці другої секції (числа не тямлю) був селянин („підвода") Гринь Біраковський. Як довго він там перебував, барак давав ілюзію родинного життя у більшому розмірі і — як то кажуть — світив чистотою зовнішньою і внутрішньою. Там не було сварок, там не було лайок, проклонів, бійок, Гриня всі слухали як батька, а коли він що наказав, нікому і в голову не приходило противитись. Треба було бачити, як він розділював страву, як наглядав порядків. Досить сказати, що за його перебування лютився в таборі пятнистий тиф, а в його бараці не було одного припадку захворіння. Хто

в неділю чи свято не пішов до церкви на богослуження, мусів перед ним виправдатися. Але він захворів, дали іншого передовика, а Гринь відтак став „ординансом“ в бюрі посередництва праці. Однак це був між бараковими передовиками — білий крук. Саме з ними — з тими бараковими передовиками — мала таборова управа найбільш клопотів і їх безнастанно змінювала. Майже кожний другий з них уважав своє становище за варстат до матеріяльної, а то й моральної експльоатації підданих його наглядові виселенців.

Що вісім бараків творили секцію, котрій проводив окремий наставник, так званий „секціон“ („Sektionsleiter“). — З тими теж були великі і безнастанні труднощі, бо й вони з правила дбали більш за свою кишеню, ніж за порядки в секції і за лад у бараках. Таких секцій було в таборі 20.

Над ними стояли таборові „інспектори“, котрі під орудою старшого інспектора (так званого „оберінспектора“) творили в таборі, так сказатиб, першу адміністраційну інстанцію. Вони мали в девятій секції своє окреме бюро, майже в середині цілого табору, і тримали адміністраційний, побутовий, харчевий, обичаєвий, санітарний нагляд над цілим табором, поділений в той спосіб, що на кожну секцію припадав один інспектор. Йому підлягали всі баракові і секційні передовики. Вони також вирішували всякі спори і сварки поміж виселенцями у своїй сек-

ції. Від їх вирішення йшов відклик до управи. Але до такого відклику рідко коли доходило від часу, як інспекторами стали інтеліґенти-українці. Спочатку були ними майже самі німці, яким добро наших виселенців менше лежало на серці, ніж їх власне. Роля таборових інспекторів формально невелика, мала по суті, для добра табору і виселенців, величезне значіння. Вони одні були в безнастанній стичности з масами виселенців і знали всі їх бажання, потреби і хиби. Мали чутке вухо на всі їх болячки, а ще більш зірке око на всілякі харчеві і маґазинові зловживання. Не були демаґоґами, не потурали пустотам ні каверзам, а ще менш примхам вередливих бурліїв та інтриґантів, не заходилися в ніякі бридні, не покривали ледарств і мерзенств, словом — були на свому місці, хоч це не було легке діло. Виставлювали себе на неласку і зле око не тільки чужих, але й своїх і за свою найліпшу волю і доброзичливу для народу працю нераз їм приходилося почути щось гірке і болюче. Зате мали повне довіря виселенецьких мас і — невеличку матеріяльну платню. Носили гранатовий однострій. На маси селян мали такий знаменний вплив, що коли табор минувся без поважніших заколотів і бешкетів ,то в цьому їх львина заслуга. Визначнішими між ними були: Антін Бабій, Дмитро Бедзюк, Іван Ворончак, Дмитро Василик, Рудко Василь і Теодор Сивак. Старшими інспекторами („надінспекторами“) були: Дмитро Луканюк і Григорій Фединський, оба для та-

бору високо заслужені. Та годі на цьому місці поминути мовчки ті часи, коли одніським надіспектором в таборі був німець Зомер Бавер. Була це проворна, облеслива і діявольськи хитра штука. Віденець родом, невідомого набору і звання, прийшов він до табору з самого початку і так вмів добувати ласки в барона Чапки, що небавом став його вухом, оком і рукою. Зосередив у своїх руках всі нитки таборового життя, підпорядкував собі безоглядно всіх своїх довірливих, баракових і секційних передовиків та інспекторів і всі вони трималися його. Від нього тоді залежала роздача одежі, обуви, шмаття, соломи ,всього. Він виказував скількість виселенців, їх запотребування, вивінування, він — контролював харчі! Ішли про нього всілякі чутки, сипались жалоби, та не було кому ними займитися. Довіря його у барона Чапки було незахитане. Як д-р Билинський прийшов до табору і з таборовим життям дещо запізнався, став тому панкові уважніше приглядатися. І — хоч як він почував себе безпечним в тіні барона, хоч який був обережний і знав уміло прятати у воду кінці своєї роботи, остаточно мусів з табору забиратися і радіти, що сам забирається... З таких самих причин і майже рівночасно з ним покинув табор буковинець інспектор Цопа, а інші інспектори доброхіть подякували за цю „невдячну“ службу.

Тимчасом в таборі між виселенцями появилися світські і духовні академики. Те все

склалося разом і якось так сприятливо, що зреорганізовано тоді ввесь інспекторський апарат, а інспекторами стали майже виключно українці, самі інтелігенти. З тієї пори інспекторський збір творив у таборі дуже поважну і хосенну адміністраційну ланку.

До тих офіціяльних і неофіціяльних провідників, що стояли при кермі ґміндівського таборового життя, осінню 1916. року придала доля ще одну, під кожним оглядом визначну силу — д-ра Льва Ганкевича, що до війни був у Городку адвокатом. Увійшов у таборове життя з днем 1. жовтня 1916. року як провідник бюра правних порад для людей та особистий дорадник і помічник таборової управи. Цей офіціяльний характер був лише формальною приключкою для виправдання приходу д-ра Ганкевича до табору. Цей прихід був необхідний з огляду на внутрішнє розладдя в таборі між одиницями і ґрупами, яке доходило вже до таких границь, що спинювало суцільність властивої праці і — з огляду на конечність скріпленої чуйности, якої в тому часі вимагала захитана доля цілого табору. Формально і д-р Ганкевич не належав до тісної таборової управи; суттєво — так! Його глибоке знання, бистрота ума, безумовна правота і трудяща рука важко і хосенно дали себе почути на терезах таборового життя від жовтня 1916. р. по сам кінець табору. Та поле і заслуга його властивої діяльности належать більш до культурно-організаційної площини внутрішнього

життя виселенців, ніж до таборово-адміністраційної. Але помилявся би, хто думав би, що вплив його думок і праці не сягав до самих найтайніших нетрів таборової адміністрації.

Говорячи за таборову управу в ширшому значінні, годі поминути без окремої згадки особу покійного нині д-ра Івана Ціпановського. Хоч як лікар, відтак заступник верховного лікарського шефа д-ра Редера, точно беручи до таборової управи теж не належав, проте в таборі був такою маркантною і у своїх поглядах праці визначною людиною, що з його все умотивованими думками управа поважно числилася і не було випадку, щоби його все для добра і хісна виселенецьких мас продумані проєкти чи вимоги управа знехтувала.

З малими змінами і пересуненнями, з огляду на місце і час зрозумілими, низова адміністраційна машина працювала до кінця істнування ґміндівського табору в такому складі і в такій формі, як тут зображено. Наглі появи таких неясних і заблуканих комет, як якогось Вайсмана, що прийшов тут у підозрілому характері нікому непотрібного „перекладача“, або таких добродіїв, як якогось Мацуського або Дашкевича, чи хочби навіть тих вісімнацятьох скарбових стражників-буковинців, яких туди наприкінці 1916. року прислали ніби для контролі діловодства, — були загадкові вже хочби тому, що ті людці діставалися наказною дорогою і нишпорили по таборі, вмішуючись у всяке діло... Одначе для сво-

го виробленого „нюху“ вони в таборі не находили податного терену; їх мимохіть всі сахалися і вони — після довшого або коротшого побуту — так з табору без сліду щезали, як у ньому появилися.

Провокація тоді ще не находила для себе догідної почви.

Зате на верхівці не минулося без основних змін. Перша зміна управи настала 1. січня 1916. року. Барона Чапку звільнили з начальства табору. Начальником назначили дотеперішнього заступника д-ра Оскара Бухнера, а його заступником — д-ра Осипа Билинського. Для декого була ця зміна громом з ясного неба; не була несподіванкою для уважних глядачів подій. На догад казали про неї вже від жовтня 1915. року. Про те, які були матеріяльні причини відкликання барона Чапки, всіляке балакали. Говорено про особисту нехіть до нього ґрафа Кастеля, то про деякі нетактовні вихватки бар. Чапки супроти високих впливових осіб, то про вередливу своєвільність з одного, а слабу енерґію і нерішучість з другого боку; всіляке говорено. В Посольському Клюбі переважала гадка, що бар. Чапку усунено від управи табору внаслідок його „пасивности“. Та це дуже широке поняття...

Формальних причин було до-схочу. Коли захотіти собаку вдарити, то палка все найдеться. Такою палкою були для барона Чапки відвідини табору представниками всіх намісництв і Виді-

лів Краєвих тих коронних країв, де були які табори, разом з відпоручниками поодиноких таборів. Вони 25. жовтня 1915. року в супроводі гр. Кастеля і д-ра Галями зїхались на спільні наради якраз до Ґмінду тому, що ґміндівський табор славився як найкраще уладжений і ведений. І саме ті оглядини, що мали стати хвалою барона Чапки, стали каменем, о котрий він піткнувся. Гості оглядали всілякі уладження і цікавились цілим устроєм табору. Їх присутність вихіснували все невдоволені і завзятущі хорвати і збили в таборі верескливу бучу, в якій брали участь майже виключно самі хорватські жінки. Негайно інтервеніювали жандарми, які їх відтискали від гостей, що ледви з трудом з юрби добулися. Через ту небажану і непередбачену демонстрацію, якій управа не вміла заздалегідь запобігти, гордовитий ґраф Кастель так розізлився, що відїхав з Ґмінду без обіду, з бароном Чапкою не попрощавшися.

З тої пори стали шушукати, що дні барона Чапки як начальника табору — почислені. Якось небавом після того наспіла письменна догана для управи за — санітарний нелад у таборі і недбальство в обділюванні виселенців одіжю, обувою та іншим потрібним знадібям, хоч яка могла бути вина управи, коли вона все те роздавала, що лиш отримала?! Вістря тої догани було звернене виключно проти особи барона Чапки і не було сумніву, що за кулісами проти нього щось недобре задумують. Потім цей зразу

голосний шум затих і ніхто не сподівався такого раптового відкликання під самий Новий Рік. Ще вранці першого січня приймав барон Чапка, як начальник, новорічні побажання, а в першій годині з полудня перейняв управу д-р Бухнер.

З особистих симпатій чи інтересів деякі одиниці за бароном Чапкою непотішно жалували; з погляду добра табору і виселенців такий жаль був зайвий хочби тому, що заступником начальника назначено тепер д-ра Йосифа Билинського. І такий погляд не є односторонній; його виправдали здоровенні два роки з додатком, які ґміндівський табор після тієї зміни ще перестояв, та які були куди „твердшими", ніж 1915. рік, не лиш з уваги на щораз більш нестерпну матеріяльну скруту, але й з уваги на заломлювання і хитання в тому часі поглядів австрійських верховодів на українську справу; ті настрої — як не як — відбивалися і на відносинах таборових. Тому ,коли до самого останку втримався знаменний український характер ґміндівського табору і не виступив з берегів розважний, хоч сумовитий спокій виселенецьких роздратованих мас, слід це приписати обережній вибачливості управи з одного боку та з другого вирозумілости виселенців, які, хоч фізично виснажені і душевно змучені, йшли за голосом розуму і почувань, достроювали себе до бажань своїх провідників та не давали послуху неосудним елементам. Той голос розуму і серця, яким роздратовані маси кермувалися, зазнаючи важких тер-

пінь і недостач проти власної волі і надіючись на кращу майбутність проти власної зневіри, основувався на патріотизмі і моральних вартостях, що ними відзначалися, без огляду на більші чи менші індивідуальні хиби, всі ті українці, яких Боже Провидіння призначило до керми життя у ґміндівському таборі. Без взаємного почуття солідарности і свідомости спільноти ідей у д-ра Билинського, як члена управи, і всіх його помічників, в котрих руках фактично спочивала керма масами, булоб неможливе таке гідне і спокійне опанування розбурханих пристрастей. У взаємній свідомості спільноти національних мрій усього виселенецького загалу лежала вся суть видержливости ґміндівського табору. Маси те дочули, тому й дали кермувати собою. Вірили в добру і щиру волю своїх принагідних керманичів і трималися їхніх вказівок.

У тому адміністраційному млині чималу працю в обслузі виселенців, — тим важливішу, що було це на початках табору — поклали добродії: Ковальський, Лисанюк і Поліщук, які проте вже літом 1915. року відїхали до краю, де вони й до війни були заточенцями; а саме добр. Ковальський був урядовцем в Яслі, добр. Лисанюк у Кольбушовій.

Само собою, у такому, пристрастями опанованому муравлищі, серед маси ріжних характерів, вдач, поглядів, темпераментів, не могло минутися без — конфліктів. Були тертя і розладдя, не лиш серед низів, але й на верхівці та-

борового життя. Було явне і підпольне взаємне ворогування, були всілякі наклепи, були чвари і колотнечі, було соромне заломлювання характерів, були особисті, високими гаслами замасковані амбіції, були бешкети. Були й усякі любовні історії. Все було, що водиться між людьми; у таборі були лише люди.

Були одиниці ,опановані до нестями манією величини. У війні це — не диво. Та метою оцих спогадів — не мемуаристична хроніка щоденних подробиць, нераз немилих, нераз осоружних, а насвітлення в цілості великої і годящої жертви, яку наш нарід в житті, свободі, здоровлі і майні приніс у ґміндівському таборі на жертівнику воєнного цілопалення. Метою цих спогадів є — проти звичайних правил — насвітлення не того, що низьке і мерзенне, а того, що високе і шляхотне, бо в загальному білянсі — правота і велич тих, що в тому таборі заступали українську ідею і гідність українського народу, закрили своїм ясним сяйвом усякі, скривленими одиницями кинені тіни. А то й перед чужинцями не приходилося нам за ті тіни хнюпитися і соромитись тому, що тіни, кидані їхніми краянами, серед незрівняно кращих обставин життя, були непорівняно більші і примарніші.

Хоч вимір справедливости до адміністрації не належить і в старій Австрії навіть посередньо адміністрація його не інспірувала, то в житті ґміндівських виселенців грав він таку підрядну ролю, що нема для нього в спогадах ні окремого

предмету, ні окремого місця. У 1915. році заведено практику, щоб люди не сновигались по місті; ґміндівський повітовий суд робив двічі, відтак раз тижнево виїзди і судові пересправи відбувалися в самому таборі. Їх вів і розсуджував справи все сам начальник суду — Амброс, вельми тактовна і зрівноважена людина, при помочі заприсяжених перекладачів, між котрими першим був Лисанюк. Те судівництво оберталося здебільша коло неспірних справ. Цивільних процесів майже зовсім не було. А карні? Бували, хоч рідко і — на жаль — не тільки між самим мужицтвом. З цілорічної практики виявилося, що такі виїзди і сесії в таборі зайві і їх від 1916. року понехано. Хто мав яку справу, сам ішов до суду. Всеж таки до самого останку табор пригадувався ґміндівському повітовому судові і давав йому дещо роботи. До суду і судді Амброса ставився нарід з великою пошаною.

Та хибна булаб гадка, що поза долішньоавстрійським намісництвом ніхто більше ґміндівським табором виселенців не цікавився. Цікавились! Весною 1918. року галицьке краєве бюро праці підняло гадку, яку скапливо підтримала чеська централя праці — заснувати для галицьких сезонових робітників окремий табор в Осьвєнцімі. З переведення цієї гадки в діло мала хосен мабуть лиш одна фірма: „Гіполіт Слівінський і Спілка“. Зрештою та гадка потерпіла невдачу через здержливість українських сезонових робітників, котрі як радо горнулись до ґмін-

дівського, так лякливо оминали табор в Осьвєнцімі. Тим більш, що цей концентраційний табор накладав на них великі оплати і тритижневу карантану на власний кошт. Колиж ця ідея з сезоновими робітниками провалилася, виринула друга гадка — табор у Ґмінді зліквідувати і виселенців звідти перенести загалом до табору в Осьвєнцімі. При тодішній політичній орієнтації і воєнній ситуації гадка ця мала вигляди на успіх, бо покривалася з намірами долішньо-австрійського намісництва: зробити з ґміндівського табору захист для воєнних інвалідів. Її спаралiжували дві події: одна — це енерґійна постава нашої Парляментарної Репрезентації, яка, заздалегідь про істнування таких плянів остережена, зажадала формальної відповіди і запоруки, що ґміндівський табор не буде до кінця війни нікуди перенесений; друга, що якраз ґраф Бінерт перестав бути намісником Долішньої Австрії і став ним барон Бляйлєбен, добрий приятель посла Василька, котрий у порозумінні з міністром кн. Гогенльоге дав ґарантії за ґміндівський табор.

Але що така гадка була на умі, доказом хочби неопанована сердитість секційного шефа в міністерстві Маркета, яким способом ця чутка дісталася до відома послів. Проте хоч цим разом небезпеку, завдяки деякій недискреції, заздалегідь прикмічено й усунено, то відносини того часу наказували скріпити чуйність, обережність і відпорність табору. Це було також

одною з причин, через які — для скріплення внутрішньої і зовнішньої оборонної сили табору — прийшов туди д-р Лев Ганкевич. Тоді і серед міродатних виселенецьких кругів у Відні були чималі партійні тертя і розладдя.

В тому також часі довершились помітні зміни в таборі — в церковній і шкільній управі, через що теж чимало зменшилася площа тертя між одиницями і ґрупами, яка підмулювала суцільність та енерґію виселенецького загалу. Не без значіння для табору була й обставина, що між головними членами найвищої таборової управи відпала, так сказатиб, конкуренційна суперечливість інтересів. Інші вигляди вязали з табором д-ра Бухнера, інші д-ра Билинського. Відповідно до цього зазначився поміж ними розподіл праці. Його предметово трудно означити і предметово він не істнував. Підметово д-р Бухнер, котрий у міжчасі був відзначений хрестом заслуги і, не без успішного впливу наших послів, іменований комісарем намісництва, займався, скажім, більш матеріяльною адміністрацією табору; д-р Билинський — більш нематеріяльною. Для табору була ця остання безсумнівно доцільніша і хосенніша, а для д-ра Бухнера вигідніша хочби тому, що звільнювала його від сутужного обовязку вести вічні конференції й обжиратися безнастанно з цілими натовпами невдоволених виселенців та сушити собі голову за наймарніші дрібнички їх щоденного життя. Те все впало на голову і плечі д-ра Билинського. — В другій по-

ловині липня, коли д-р Билинський поїхав до Галичини відвідати тяжко недужого батька, галицьке намісництво знову намагалося відкликати його до краю; одначе ті наміри знівечив особистими впливами посол Василько.

В тому складі, при безнастанній виміні підрядних помічних сил, утрималася управа табору повні два роки.

З днем 31. грудня 1917. року, в передостанньому акті трагедії, звільнено д-ра Бухнера з уряду начальника табору. Годі знати, які були позакулісові причини його відкликання, хоч і про це всіляке говорено. З погляду українського виселення не можна йому закинути, щоб ставився до нього неприхильно. Лиш — дуже арбітрально; з поминенням, а то й нехтуванням нераз йому висловлюваних гадок і побажань виселенців, хочби найневинніших.

На його місце назначено начальником табору д-ра Йосифа Билинського, а заступником — таборового скарбового урядовця Зібавера. Хочби це одно, що д-р Билинський, чужинець для німців, у короткому розмірно часі з найменших щаблів таборової єрархії дiпняв найвищих, свідчить про його вмілість погодити суворість твердого обовязку з совістю і поблажливістю для людських хиб та почувань, хоч коштом власної карієри й інтересів. Йому, як начальникові, припало в половині 1918. року важке й почесне завдання табор зліквідувати і виселенців розіслати домів.

І це завдання він сповнив чесно.

Сам вернувся до краю з чистою совістю, чистими руками і свідомістю чесно сповненого обовязку. Більше з нічим. За свою щиру і посвятну працю у виселенецькому таборі в Гмінді був відзначений Святішим Отцем Венедиктом хрестом „Про Понтіфіце ет Екклєзія", а цісарем — золотим хрестом заслуги. Ці признання і дрібонька памяточка, яку йому виселенецький загал підніс у дарі в дні іменин, це його одинокий дорібок на війні.

І — вдячна память у народі.

ЦЕРКВА — ДУХОВЕНСТВО.

„Без Бога ані до порога“ (нар. приказка.)

На початках, коли ґміндівський табор щойно виколювався з небуття, верховодні українські кола у Відні мало ним цікавилися; а найменше — релігійною ділянкою. Тому й не диво, що орґанізація релігійно-духового життя — в житті людини найважніша — виникла на початках самотужки, без ніякого почину Посольського Клюбу, чи Культурної Ради. Душпастирем став о. Микола Романюк, парох Керниці, городецького повіту, присланий тут віденським намісництвом з власної ініціятиви. З погляду рації ґміндівського табору вибір той не був щасливий. Тодішній апостольський вікарій для военної нашої еміґрації, бл. п. о. Плятонід Філяс, найшовся перед вже довершеним фактом, тому дав свій призвіл на інституцію о. Романюка в характері душпастиря ґміндівського табору.

В чому лежав блуд того вибору?

В перетонченій чулості української національної і політичної думки, що в Ґмінді скристалізувалася, супроти підмулюючих її все москвофільських течій. Коли зважити, що о. Романюк до війни вважався членом русофільського табо-

ру, через що його навіть були інтернували в Талергофі, а дух, яким був овіяний ґміндівський табор, був безкомпромісовою антитезою русофільства у всіх його явних і заличкованих видах — від прикидливого „старорускогоˮ рутенізму аж до загорілого „общерусскогоˮ московізму, — стане зрозуміло, що особа о. Романюка, хоч він запевняв про зміну переконань, була на становищі начального таборового душпастиря сіллю в оці українських виселенців. Та годі сказати, щоб поза довоєнним минулим — це недовіря було виправдане якоюнебудь русофільською вихваткою о. Романюка. Навпаки, при всіх суто українських виступах і маніфестаціях держав він руку з українцями.

Одначе війна, головнож короткий час московської окупації Галичини, дали стільки явної народньої, релігійної і державної апостазії серед прихильників русофільства, хочби ніби й льояльних, що певні непохитної трівкости галицької анексії москалями, скинули маску і відкрили своє правдиве обличчя, стільки було слідів і дослідів їх кертичної роботи в таборі, що роздратована цим українська опінія, сконцентрована в ґміндівському таборі, не могла погодитись без реакції з засланням сюди до релігійного й етичного проводу людини, що сама — було — до цього напрямку себе причисляла, нехай щоб справді серед війни змінила свій блудний світогляд. І така реакція була; і не вщухала до самого останку, хоч, що правда, її форми були подекуди за різкі

і за голосні, а то й доходили до найменше в цих справах компетентної гадки таборового начальника. Через це терпів і так безнастанно торсаний авторитет духовенства і слабшала сила релігійного наставлення в таборі. Слушно, чи неслушно, особа покійного вже нині о. Романюка була тією викривленою снастю, довкола котрої безнастанно скрипіло духовно-релігійне колесо в ґміндівському таборі; тим паче, що згодом приходили сюди ще й інші священики, котрі більшою або меншою інтенсивністю своїх русофільських поглядів і своєї передвоєнної діяльности о. Романюка багацько випереджували.

Нині, після 20 літ від світової воєнної заверюхи, яка не тільки порозвалювала і безслідно замела межі держав та водночас перемінила і перестроїла ідеольоґію заінтересованих народів, але й перекабатила основно релігійні, національні, етичні і суспільні світогляди, важко підібрати кут розгляду церковно-релігійної ділянки в таборі, не завадивши за особи, з котрих деякі вже не живуть. Тим більша наказана обережність у розгляді цієї ділянки. Та без зрозуміння суті підкладу, на якому те все ділося, був би всякий погляд на саму справу фальшивий. Дарма: основою того підкладу була москвофільська морока, яка в таборі — не лище в цій ділянці — ніколи не миналася.

В половині березня 1915 року, коли я прийшов до ґміндівського табору, богослуження правилися ще в переміненому на каплицю бараці.

Душпастирювали тоді о. Романюк у характері пароха та оо. Дмитро Шуль, парох Брюхович біля Перемишлян і Евген Кушлик, самбірський сотрудник, як помічники. Але робота коло будівлі окремої церкви йшла дуже пильно, так, що на Великдень, який в тому році дня 4. квітня сходився з латинським, будівля була довершена і великодні богослуження вже були відправлені в новій церкві. Була це велика, у формі хреста покладена деревляна будівля, котрої головний ковчег без рамен і пресвитерії займав 600 квадратових метрів. Була обчислена менш-більш на 2.800 людей. Сама будівля була тяжка і без ніякого естетичного оформлення. Фронтова стіна кінчилась чотиригранною, теж нефоремною і підсадкуватою вежею, яка рівночасно була за дзвіницю і вогневу сторожу. Нутро було двома рядами стовпів переділене на три поздовжні нави. Середуща, ширша від бічних, була засоблена численними вікнами і вентиляторами. Іконостас з царськими і діяконськими дверми відділював пресвитерію і дві захристії від церкви. Іконостас зображав над царськими воротами воскресшого Ісуса Христа на ввесь ріст, біля нього по обох боках — природної величини погруддя дванацятьох апостолів. Над діяконськими дверима видніли зображення святих архангелів Михайла й Габриїла і двох діяконів з діяконськими орарами через плече. Всі мальовила були прості, менш ніж скромні. Намісні образи Ісуса Христа і Матери Божої такі безугарні, що їх усунено, при чому

перебуваючий у таборі артист Федюк намалював інші намісні образи.

Не булоб тут дива, що до воєнної, тимчасової церкви дав уряд воєнні провізоричні образи і дзвони, якщоб не кружляла вперта чутка, що за гроші, які заплачено за ці образи, можна було мати багато кращі мальовила... І мистецтво заразилось воєнними ласолюбними мерзенствами.

В церкві було шіснацять лавок до сідання; тетрапод, крилоси, проповідниця, хори і два прості звисаючі павуки на електричне освітлення. Крім головного були ще два побічні вівтарі. Були також процесійні хоругви.

Всі три перші священики, оо. Романюк як парох, Кушлик і Шуль як помічники, мали апробату апостольського вікарія о. Плятоніда Філяса. Заінтерпельований опісля послами, чому іменував. о. Романюка парохом без поради з ними, о. Філяс пояснив, що о. Романюка призначив на душпастирство в Ґмінді сам уряд, а цей факт, як і обставина, що о. Романюка звільнили з Талєргофу разом з найпершою ґрупою українських визволенців у листопаді 1914 року, не насували йому дотично особи о. Романюка ніяких сумнівів. Годі! Апостольському вікарієві не могло бути відоме, що о. Романюка звільнили лишень припадково з першою партією українських визволенців за особливою інтервенцією і ґарантією його давнього шкільного товариша, тоді високого урядовця в міністерстві віроісповідань та освіти і що тому самому впливові завдячував о. Романюк

своє назначення як душпастиря до ґміндівського табору. Та як не як, того довіря і ґарантії давнього шкільного товариша о. Романюк не завів ніякою неосудною вихваткою. Зрештою Посольський Клюб зразу церковними справами ґміндівського табору не цікавився.

Поминаючи особисті тертя, треба признати, що всі ті три священики працювали ревно, з щирою самопосвятою. Подумати: було накопичено в таборі поверх 25.000 виселенців, яких десяткували пошесні недуги, а їх обслуговувало всього трьох священиків, що навіть не мешкали в таборі, а в місті і до табору доходили, бо в таборі ще не було де мешкати, що за ту посвятну працю діставали від уряду винагороду по 80 корон на місяць, отже менше, ніж підрядна писарська сила. Тому всьому безпристрасно думаючому буде зрозуміла їх, не для особистої наживи, а Христові присвячена праця.

Посвячення церкви мало бути врочисте і відбутися в Зелені Свята. Барон Чапка бажав те посвячення повязати з іншими таборовими врочистостями, котрі з церквою не мали нічого спільною, тому апостольський вікарій у відручному письмі до барона Чапки висловив гадку, щоби з огляду на важкий воєнний час відступити від урочистого посвячення церкви і щоб посвячення відбулося без ніякого голосного шуму, лиш у прияві таборової управи в сам Великдень. Нарід заповнив не лиш саму церкву, але й увесь майдан навкруги неї. Першого дня співав заім-

провізований наборзі хор; другого — ціла церква на „самоілку“. Це робило могутнє, хоч менш естетичне враження.

Вже тоді виявилося, що три священики не спроможні виконати з успіхом, гідним Божої справи, всіх обовязків свого звання в такому величезному таборі, коли ще до них після отворення таборової школи приєднався обовязок навчання релігії, який сам один вимагав окремої обслуги. Таборова управа вирішила спровадити до школи і до табору ще по одному священикові і Посольський Клюб був своєчасно про це повідомлений. Та заки надумався прислати сюди о. Василя Загаєвича, пароха Вовчуги коло Перемишля, о. Романюк його випередив і власними впливами виєднав призначення до табору оо. Мельничина і Твердохліба. Вони зїхалися з о. Загаєвичем у таборі водночас; одначе барон Чапка поставився до о. Загаєвича неприхильно, а то й образливо, так, що він відїхав і в таборі залишилися оо. Мельничин і Твердохліб.

Був це перший голосніший, а немилий скрегіт, спричинений о. Романюком на власну руку. Бо барон Чапка по своїй питомій щирості не таївся, що робив заходи за тими двома священиками, а не за о. Загаєвичем, на виразне бажання о. Романюка, з котрого бажанням як урядовець міністерства віроісповідань, у котрому товариш о. Романюка був високим урядовцем, він тоді більше рахувався, ніж з бажаннями Українського Посольського Клюбу. І хоч проти оо. Мельничи-

на і Твердохліба ні з релігійного, ні з національного погляду не підношено ніяких поважних замітів, то вже самі ревеляції барона Чапки, що дискредитували їх як приятелів о. Романюка і покутна дорога, якою вони до табору дісталися, напруження не зменшували, а загострювали, тим більше, що барон Чапка показався в свому упередженні до о. Загаєвича завзятим. Одначе цим разом Посольський Клюб не уступив і о. Загаєвич прийшов назад до табору; що правда, до обслуги школи як катехит, а не до церкви. Була це уступка для барона, котрий у цій справі за далеко загнався.

Такі арбітральні виступи о. Романюка, що й без того не мав великої симпатії серед українського загалу, дратували непотрібно уми і ще більш наставлювали опінію проти нього, хочаб у тих його виступах не було ніякої злої волі.

Прийшло церковне свято Св. Евхаристії, яке припадало в четвер 3. червня. В нашому обряді його ,як відомо, переносять на чергову неділю і трудно ще й нині зрозуміти, якими мотивами кермувався о. Романюк, що самовладно запорядив ,що в таборі буде це свято урочисто обходжене не в неділю 6. червня, а в сам четвер. 3. червня. В інших умовинах і настроях ледви чи хто на те чисто церковне зарядження звернув би таку пильну увагу, як тоді. Люди, що зрідка або й ніколи на богослуження не заглядали, стали наразу непереєднаними ритуалістами і розвели шалену аґітацію проти того зарядження. Справа

заогнилася, коли й о. Романюк станув козирем і не хотів поступитись. Її поставлено руба і загрожено, що в четвер буде церква пустіська, а люди, не зважаючи на процесію, будуть прати, вивозити гній, сміття і т. д. Щойно на таку погрозу Евхаристійне Свято відбулося правильно, себто в неділю, і відбулося вельми величаво. Та чи треба було доводити аж до такого загострення, яке очевидно не причинилося до скріплення в народі релігійних настроїв, ані до пошани для авторитету священиків? Де як де, а в ділянці релігійній один нетакт священика більше може принести шкоди, ніж ворожа аґітація.

Такі епізоди висвітлюють достаточно стан та умовини, які доводили до ураз і терть не тільки з вірними, але й між самими священиками, до котрих згодом прибули ще оо. Дуб, Мацюрак, Чарнецький і Сірецький.

Поминаючи розбіжність національно-політичних поглядів, були ще й інші, особисті тертя в священичому гуртку. Їх можна би частинно приписати розбіжності вдач і темпераментів, а частинно тому неподатливому духові самостійницької незалежности, яким до війни був пересичений загал наших священиків. Ніхто інший у нас, тільки священик на парохії почував себе незвичайно свобідним і незалежним у своєму думанні і діланні. Тому, коли в таборі треба було тією незалежністю ділитися, а то й коритися іншій волі, зокрема при розподілі праці й управнень, — вони робили це нерадо і на тому полі не обхо-

дилось без особистих між ними колотнеч, а то й інвектив; хоч, що-правда, не всі ті справи діставались до відома ширшого загалу. Затушовували їх між собою.

Натомість з усією рішучістю треба відперти напасти на священиків за „здирства“ при церковних требах. Якщо й були такі нарікання, то докладні обслідження правди майже все виявляли тенденційну напасливість злої волі.

Як не маловажливою ділянкою в людському житті є релігія, тим важливіше було її значіння у війні. Одна релігія родить терпеливість. Тим трудніше і повне відповідальности перед Богом було завдання тих священиків, котрим Провидіння наказало серед усіх страхіть війни чи на фронтах, чи у запіллі проповідувати Христа розпятого й учити Його у терпеливості наслідувати, де кожне обмеження особистої волі чи вигоди сатана використував тисячними богохульними устами, щоби зневірену людську душу наклонити до бунту. І в таборах ведення релігійної ділянки й утримування в зболілих душах покірливої християнської етики не було ділом легким. Адже ціле воєнне, зокрема таборове життя, було наскрізь надихане безрелігійними і безетичними настроями ворожих церкві людей. Ґміндівський табор кишів від сконцентрованого в ньому натовпу пруських сезонових робітників, котрі в більшині не величалися ні релігійними переконаннями, ні етичним життям; навпаки, були лячними розсадниками всякої моральної гнилі. Очайдухи,

з сяких чи таких причин викинені з нормальних рейок життя своєї кляси, — ненавиділи вони світ зі всіми його установами. Вони й до війни були такими. Та на просторі одного села вони були недоглядною жмінкою, яка поневолі мусіла коритися, а хоч мовчати. Тут у таборі вони згромадились разом у такій силі і так їм припало до вподоби таке завадіяцьке невідповідальне життя, що вони, хоч у розмірній меншині, стали перед оторопілими виселенецькими масами крутити бундючного веремія, затроювати їх зневірені душі і вести на лячні моральні оманці, навчаючи людей своєї неосудної моралі і своїх рознузданих звичок. Апостольський вікарій о. Філяс дав у церкві на проповіді прилюдний вислів свому жахові з причини нечуваної численности неправесних уродин. Були в таборі типи небезпечні для католицького світогляду і типи, небезпечні для всякої релігії. Тому від усіх керманичів табору, зокрема священиків, вимагалася велика і беззакидна чуйність, дбайливість та сторожка самопосвятна праця, щоб охоронити пень народу від релігійного й етичного зіпсуття, яке до нього добиралося всякими ,навіть явно пропагандовими дорогами.

Годі не признати, що в цьому напрямі всі священики — без огляду на їх національні світогляди — стояли на сторожі повіреної їм пастви і працювали, що змога, в обороні католицької релігії й етики. Ніде правди діти ,що булоб краще, доцільніше і для Христового діла успішніше,

якщоб могло було обійтися без зайвих скреготів. Колиж так не було, так годі за чужі занедбання і промахи винувати людей, що сюди припадково попалися, якщо вони свої обовязки сповняли по своїх найліпшій совісті і як могли — найкраще. Катехизували, обходили недужих, проповідували, несли без ляку умираючим останню релігійну потіху до епідемічних бараків і шпиталів, правили як слід усі богослуження, уділювали святих тайн, словом — були у всій цілині священиками. Крім цього не пропущено ніодного національного обходу без призвання Божої помочи, ніодної історичної події без богослуження. Завжди відправлялися богослуження за апостолів нашого національного відродження Тараса Шевченка і Маркіяна Шашкевича; також при всіх здавніх-давен традиційних і принагідних обходах, як у день знесення панщини, заснування „Просвіти", в день Маківки, в день перемоги під Горлицями, відбиття Перемишля, добуття Львова, в день імянин митрополита Андрея Шептицького, в урочисті дні цісарські і численні таборові урочисті дні, як у день посвячення школи, таборового памятного каменя, памятного хреста архикнязя Франца Фердинанда, в день вимаршу з табору добровольців до Українських Січових Стрільців, при репатріяціях відїжджаючих, а навіть при відїздах виселенців до сезонових робіт. На всіх таких богослуженнях завжди священики виголошували гарні, підготовані, нераз дуже патріотично надхнені науки і проповіди,

котрих основною вихідною точкою було — в одиничному і збірному житті, у всіх його радісних і сумних проявах, добачувати палець Божої Волі.

Булоб великою кривдою для тих всіх священиків, що в часі трьох і пів року катехизували і душпастирювали в ґміндівському таборі, не признати їх невсипущої, муравлиної праці не тільки над підтриманням у народі віри й етики, але й суто патріотичного народнього духа, що, звідусіль цькований і юртований, без суми тієї священичої праці був би напевно заломився, або попався в сіти ріжних заблудів.

Дня 31. липня 1915 року відвідав табор о. Плятонід Філяс у характері апостольського вікарія. Хоч згори відрікся всякого офіційного прийняття, його прийняли відповідно до характеру, в якому приїздив, урочисто, серед шпаліру народу і шкільної дітвори. Побув у таборі три дні, обсліджуючи відносини між священиками і їх роботу в церкві та школі. В неділю 1. серпня відправив у церкві урочисту Службу Божу і виголосив довшу, палку науку на тему підважування неосудними чинниками поваги священиків. Церква була народом переповнена. Після цієї візитації о. Філяса, котрий сказав слова правди всім священикам разом і кожному зокрема, прийшло замітне відпруження взаємин між ними; хоч безповоротно воно не минулося.

Годиться ще завважити, що окрему надзвичайну увагу звернув о. Філяс на доноси на

священиків за їх здогадні „здирства“ за церковні треби. Переслухавши численних свідків, на котрих доноси покликувалися, ствердив понад усякий сумнів і це заявив у своїй проповіді, що — поза двома чи трьома сумнівними випадками — „обдирання“ за треби в таборі не було; ці „доноси“ були або з пальця виссаними наклепами людців, що і в краю заєдно досідали того улюбленого „коника“, щоб цим дешевеньким способом підкопувати в народі авторитет священиків і захитувати в безкритичних душах основами віри, або ложним перекручуванням і зображуванням фактів. Було в одному доносі сказано, що один зі священиків казав собі за відправу Служби Божої одній дівчині, Софії Деревянка, заплатити десять золотих, але не було сказано, що ця Софія Д. у жінки тогож священика позичила готовими грішми 8 золотих, котрі віддала, а коли священик не хотів узяти ніякого „проценту“, то вона 2 зол. дала на Службу Божу. Так виглядала правда.

Впродовж 1915 року, по відвоюванні їхніх повітів, священики Загаєвич, Кушлик і Чарнецький відїхали до краю. Місце о. Загаєвича зайняв о. Зенон Кирилович, коломийський катехит, а оо. Кушлика і Чарнецького — оо. Сохор, бувший душпастир у заставницькому повіті на Буковині і Миронович, парох з Тернопільщини. Ця заміна не причинилась до покращання відносин між священиками.

Обїжджуючи свою дієцезію по канонічній візитації, відвідав табор дня 30. червня 1915 року сан-пельтенський епископ д-р Йоан Ресслер. Його принято з почестями католицького епископа в католицькому краю. При окремо здвигненій витальній брамі явилась ціла управа в ґальових одностроях, священики в ризах з процесією і маси народу. Серед гомону дзвонів увійшов епископ у церкву, відправив молебен, виголосив до народу промову й уділив йому апостольського благословенства. Зміст своєї промови, надхненої великою любовю до нашого народу, в котрій була згадка і за геройські подвиги У. С. С-ів, просив переповісти народові по українськи. Цю його волю, ще в його прияві, сповнив о. Шуль. Відїжджаючи з табору, просив управу переслати від цього телеґрафічний привіт Ексцеленції Митрополитові А. Шептицькому до московської неволі. Це виконано. Табор епископ відвідав на прохання латинського пралата-мітрата з Айсґарн, о. Штідля. Цей пралат стояв як з членами управи, так і з нашими священиками в близьких взаєминах. Полюбив наших людей, захоплювався нашим обрядом і брав діяльну участь у багатьох наших обходах і процесіях. Це він також спонукав дітей пок. архикнязя Франца Фердинанда, котрих був свого часу домашнім учителем, до відвідання ґміндівського табору. Від листопада 1916 року правив пралат Штідль кожної неділі, після нашого богослуження, ще одно в латинському обряді для занятих у таборі німців. На

його прохання співав на тих його богослуженням наш хор набожні пісні.

В часі побуту у ґміндівському таборі словінців і хорватів правили в нашій церкві їхні священики для них латинські богослуження. До ніякого непорозуміння з цього приводу ніколи не прийшло. Між їхніми священиками вельми симпатичною людиною і ревнивим слугою Христовим був о. Кирило Вуга. Він був у таборі найдовше і був теж великим звеличником нашого обряду і нашої пісні. Учився особливо радо старославянської мови.

Та ніде правди діти: Куди нашій побожності і релігійности до словінської! Хоч їх у таборі було всього кілька тисяч, церква на їх богослуженнях була дослівно ними забита і треба було бачити їх щиру, глибоку побожність і ці величезні лави, що товпились до святого причастя. У нас було дещо інакше. Не заперечуючи, що й між нашими була тоді велика сума набожности, всеж таки на такі великі тисячі виселенців церква не все в неділі чи свята була заповнена; а вулицями нераз тоді безчинно сновигали цілі гурми розсваволених людей. Як хто дбає, так і має.

У вересні 1916 року готовився табор на урочисте прийняття Преосв. єпископа Григорія Хомишина. Відвідини табору станиславівським владикою мали відбутися дня 23. вересня, одначе через занедужання єпископа не відбулися.

У вересні тогож року візвав апостольський вікарій о. Романюка до повороту на свою парохію. Проте через пашпортові труднощі був о. Романюк ще й далі в таборі; та вже не в характері пароха.

Від дня 1. листопада були призначені до душпастирської праці в таборі оо. Омелян Король, парох Саранчуків, бережанського повіту і тернопільський катехит о. д-р Микола Конрад; останній з титулом і характером таборового пароха. З тої пори притихли голосні невдоволення і непорозуміння між священиками.

Та найзворушливішою і найрадіснішою подією в таборі і його релігійному житті були триденні відвідини табору прибувшим тоді з російської неволі Митрополитом Андреєм Шептицьким, що приїхав до Ґмінду дня 1. вересня 1917 року в супроводі луцького єпископа д-ра Й. Боцяна. В тому часі припадково не було в ґміндівському таборі більше наших людей, як 16.000, не вчисляючи сюди шпиталів та інтеліґенції. Година була прегарна. І ледви чи була в таборі людина, котра годна була рухатися, що не вийшлаб зустрічати свого улюбленого й ославленого архипастиря. Коли перед баракову віздову браму заїхала повозка і з неї у простій чернечій рясі, в супроводі єпископа Боцяна і начальника табору, висів Митрополит, духом і тілом на цілу голову вищий від тисячів тих, що вийшли його витати, та спираючись на палиці, поступився один крок, із тисячок грудей вирвався мимохіть

і понісся попід небеса голосний, довго незмовкаючий оклик, якого ще Ґмінд досі не чув: „Слава, слава, слава!!!“

А вслід за тим зворушливим окликом понісся ще зворушливіший загальний плач. Плач вдяки і — радости. Тверді, суворі лиця таборових вояків і жандармів дрігнули і зросились сльозами. Не було мови за установлений програмовий порядок і — шпалір. Окружений довкола неопанованою глотою і тіснотою народу, з котрої і понад котру жінки дітей горі підносили і вказували їм дорогу особу, поступав цей понад усі урочистий похід з Митрополитом у середині до церкви. Нарід клякав, жінки хлипали: „Витай наш татунцю, наш князю!..“

В церкві відправив Митрополит молебен і привитав нарід Божим словом, короткою промовою, безнастанно перериваною хлипанням цілої церкви.

Цілиські два дні Митрополит сповідав і відвідував виселенців. Заглянув до кожної секції, до кожного бараку. Відвідав усі шпиталі. Не для цікавости, — бож на свому засланні серед ворожих чужинців закушав і перебув багато кращі страхіття, — а для вивідання і вислухання усіх скарг, болів і жалів. Тому висловив бажання, щоб його ніхто з членів управи не супроводив, щоб люди в їх прияві не бентежились і не вязались у своїй розмові. Сам з людьми розмовляв, сам їх вислухував, потішав, розважав, обіцяв вставитися.

Управа табору звеличала приявність Митрополита загальним комерсом усієї інтелігенції в таборовому касині, а виселенці блискучим концертом, на який тільки за короткий час могли здобутися. Чужинці не могли начудуватися священній терпеливості і залізній видержливості цієї болючої людини. Щодень у пятій годині вранці Митрополит уже сповідав у церкві, або під церквою. Відтак правив Службу Божу і потім цілу днину відвідував невтомно бараки і шпиталі. Увечорі одного дня був комерс, другого — концерт, на яких він був приявний, відтак — говорили ті, що бачили — ще довго вніч молився, а вранці у пятій годині вже знову сповідав під церквою. Все однаковий — лагідний, привітливий, всміхнений.

Чиє серце з болю занивало, а дух ломився, чия душа побивалася в сумнівах і зневірі, або топилася в калюжах безетичного життя, — по стрічі й розмові з Митрополитом усі вони оживали, воскресали, бодріли, піднімались серцем до небесних висот, корячись перед Волею Всемогучого... Говорено, що перед Митрополитом приступали тоді до святої сповіди такі людці, що десятками літ передтим не сповідалися.

Як прийняли, так і прощали Митрополита третього дня виселенецькі маси, — голосінням і сльозами. Прощав його також і пралат Штідль.

Були всілякі, явні і потайні спроби скривити релігійний настрій ґміндівського табору; проте при Божій допомозі його католицько-східний ха-

рактер перетривав успішно ті відємні спроби і таким лишився до самого останку.

Тому всім тим священикам, що для Божої хвали і добра душ нашого народу в ґміндівському таборі чесно потрудилися, — з котрих деякі вже в Бозі спочили, — будь від народу вдяка і добрий спомин!

ЗДОРОВНІСТЬ — ЛІКАРІ.

„Гадки за горами, а смертъ за плечами“.

Нар. приказка.

Такої міри табор, що ґміндівський, вимагав також відповідної організації лікарської помочі і шпитальництва. Цій ділянці присвятив віденський уряд велику увагу. Що-правда, за три і пів року істнування табору пересунулося через „березову браму“ до 20.000 непорожних домовин; цифра жахлива. Та коли зважити важкі умовини життя, пошесні недуги, які в таборі ніколи не стихали, величезну смертельність дітвори і загальну силу народу, що в числі до триста тисяч душ за час війни через ґміндівське таборище перевалилася, здається, що могло бути і булоб багато гірше, якщоб лікарська і шпитальна поміч не була справді знаменито зорґанізована і колиб лікарі не старалися по змозі якнайкраще сповнити своє завдання. З великого числа померших непомірно велике число припадає на словінську дітвору, яка не добре витримувала ґміндівське підсоння. Саме підсоння у Ґмінді в теплоті досить видержне: не багато ріжниться від нашого. Та нездорова млаковина, на якій стояв табор і дошкульні буревії, що невпинно по таборі вганялися, сприяли недугам і смертельності. Крім

тих природних були ще й інші причини пошесних недуг, що їх, хоч можна, таки трудно було опанувати: все кульгаючі санітарно-гігієнічні умовини, недостаточні й недоживлюючі харчі і забобонно-недовірливе упередження мас до шпитального лікування.

Не можна казати, щоб центральний уряд або баракові мірoдатні чинники не боролися повсякчасно з тими недомаганнями; що від них у цьому напрямі залежало і було можливе до осягнення, те зробили. Завели знамениті водопроводи, перевели каналізацію табору, десинфекції, позаводили добре уладжені пральні. Видавали відповідні санітарні і гігієнічні зарядження, пильнували, що змога, їх виконання, боролися із забобонними упередженнями і поганими негігієнічними звичками, у полудневих славян куди поганішими, ніж у нашого народу. Остаточно — дбали за найменшу, до здоровля і життя потрібну скількість і якість харчів; хоч у цій ділянці зводилися безнастанні борні не так зі спричиненими війною трудощами у набуванні засобів прожитку, як із захланністю і злою волею доставців і тих, що харчі до їди приладжували й розділювали.

Всіми — фізичними й інтелектуальними — силами і способами поборювано закорінену в народі недовірливість і відразу до лікарів та шпитальництва. Ця безпросвітна недовірливість народу до лікарів і шпиталів коштувала його багацько жертв у людському житті, найбільш — дітей. Красуха, дава, одра, зівниця — не стухали

ніколи цілковито; раз виступали ендемічно, то знов епідемічно. Дарма, що людей наказувано і поучувано. Мами, без огляду на накази й заказн, без огляду на контролі, без огляду на поучування на прилюдних відчитах, порушування тих справ на вічах спроваджуваними зумисне для тієї цілн послами, — таїли і ховали хорих дітей, утікали з ними до інших бараків і секцій, ба, часто таїли і смерть дітей та нічю їх закопували, щоб лиш не віддати дитини до шпиталю. Таке було в них забобонне протишпитальне наставлення, бо — казали — „дитина відти ніколи жива не виходить"...

Таке упередження мало блудні основи. Якщо дитину в останній добі недуги або як уже часувала, відібрано до шпиталю, то що її там могло вже чекати, як не смерть? Та за неї винуватили люди не себе, а лікарів і шпиталі. В цьому напрямі полудневі славяни не вищі культурою від наших. Не кажу вже нічого про придержування приписаної дієти й обережности, про самоохорону і т. д. Маси брали всі дотичні розпорядки за дошкульности, а настоювання на їх виконання за мстивість і злобу. Через це вироблювалася з одного боку в масах, з другого в молодих, нетерпеливих адептах лікарської штуки — зла кров, яка нераз доводила до непожаданих, а то й жалюгідних вихваток і приключок.

З початку було ще й так, що в цілому лікарському персоналі був усього один лікар українець. Нема що казати; й інші лікарі та їх поміч-

ники — медики сповнювали як слід свої обовязки. Всеж таки не мали вони для хиб і забобонів чи упереджень непросвітних мас, котрим мали нести поміч, тієї чутливої вирозумілости, що її мали свої люди. Цим і пояснюється до деякого ступня їх нервозність і нетерпеливість, з якою підходили до нашого народу; особливо — молоді і палкі студенти, що були тут приділені до помочі лікарям. Так щож: у тому часі по українських лікарях і студентах медицини начеб слід завіяло. Їх пошукували, за ними допитували, оголошували в часописах, та їх зазором не було видати. Дали себе випередити чужинцям. Пізніше заслонювалися, що — „не знали". Одначе чужинці — знали.

З початком квітня 1915 року був усього один-одніський українець-лікар, д-р Мисула. Людина старша і старших поглядів; у службі педант, в обовязковості неподатливий, але до орґанізаційної роботи непригожий. Проте простий нарід горнувся до нього і ще найкраще його слухав, чуючи в ньому свого земляка і приятеля. По довшому безуспішному ковтанні до Відня, до Запомогового Комітету і Посольського Клюбу, приїхав дня 25. квітня 1915 р. до табору лікар зі Щирця д-р Трешневський. Після його приїзду склад таборової лікарської помочі був такий: лікарем-шефом був назначений ґміндівський повітовий лікар д-р Редер, його заступником — галицький лікар д-р Йоріш (жид). Ординуючими лікарями були: д-р Анчелік (хорват), д-р Бріс-

кер (жид), д-р Грубер (жид), д-р Левенгек (жид), д-р Маршаль (німкиня), д-р Мисула (українець), д-р Рудзік (поляк), д-р Трешневський (українець), д-р Френклівна (жидівка), д-р Вайсівна (жидівка). Як помічники були заняті отсі студенти і студентки медицини: жінки — Клюґерівна, Лєбенсартівна, Робінзонівна, Шаллєрівна, Фундівна; мущини — Абуш, Боденштайн, Фестман, Дорнберґ, Корнмель, Лєдергендлєр, Марґулєс, Охсенберґ і Шляйхер. Всі медички і медики без винятку — галицькі жиди. Безпечно: всі розуміли і вміли по українськи говорити, та не вміли по українськи чути... На одного з них ходила до барона Чапки ціла депутація з жалобою за те, що в бараці ч. 67. одну старшу жінку Анну Федорович так сильно вдарив у лице, що їй кров пустилася. Інший знову своєю задиркуватою поведінкою в урядничій кантині в дні 6. травня спровокував такий голосний бешкет, що в його висліді усі лікарки й лікарі та медики жидівської народности подякували за посади. Храбрували; та коли немило розчарувались, бо ця їх масова „резиґнація“ викликала наслідки ними зовсім небажані, взяли свої резиґнації — назад... Про менші бешкети нема що й згадувати.

А наших лікарів і медиків — пошукувано в часописах...

Тимчасом загостили до табору пошесні недуги, на першому пляні — пятнистий тиф. Вони поширювалися і робили своє діло. Пятнистий тиф заволікла до Ґмінду партія виселенців, при-

везена дня 4. травня 1915 р. з табору в Мірццушляґ, а вже дня 15. травня було тим тифом хворих 86 людей — при 20% смертности. Недужих по всіх шпиталях обслуговували тоді вибрані і приучені до цього діла наші бараковi дівчата-санітарки. Те зарядження, яке теж треба було виборoти, було для недужих доцільне, для дотичних дівчат хосенне. Та дарма. Наші дівчата не вміли, чи не хотіли як слід працювати. І — як слід поводитися. Рвали барвінок. Стали наїздити німецькі жалібниці...

Тиф не вщухав, а поширювався. В дні 22. травня число недужих піднеслося до 140 осіб, смертність змоглася на 25%. Дня 27. травня недужих тифом було вже 300 людей. Дві лікарські сили — д-р Маршаль і д-р Ґрубер — подякували і відійшли. Три лікарські сили забирав для себе неподільно пятнистий тиф, між ними д-ра Мисулу. На всі інші шпиталі й недуги було всього 5 лікарів.

У половині травня приїхали до табору перші три українські медики, а Посольський Клюб повідомив, що небавком мають до табору прибути три українські лікарські сили: д-р Марітчаківна, д-р Сафіян і д-р Ціпановський.

Разом з медиками приїхали до табору 4 Сестри-Василіянки до шпитальної санітарної обслуги. Управа задумувала дати їх до шпитальної обслуги, головно там, де були жалібниці — німкині. Одначе лікарі і медики солідарно і демонстраційно заявили, що всі уступлять, колиб шпи-

тальний догляд віддано черницям! У такому персональному доборі, як тоді, така демонстраційна погроза — зрозуміла. Лише незрозуміле, що й наші медики до тієї демонстрації приєдналися, з винятком одного д-ра Трешневського. Барон Чапка був цією поставою лікарів і медиків до тої справи досадно счудований, та в такому часі годі було йому справу ставити руба. Д-р Трешневський примістив тимчасово всі чотири сестри в діточому шпиталі, де сам був ординуючим лікарем. Не помогла й депутація селян з усіх 14 секцій, котра в імені цілого табору внесла на письмі умотивоване прохання, щоб увесь шпитальний догляд у таборі повірено нашим Сестрам Служебницям та щоб усунено з табору деяких лікарів, що за різко з людьми обходилися. До заяви лікарів прихилився лікар-шеф д-р Редер та апробував її верховний санітарний шеф д-р Кольґрубер.

Останній скликав усіх таборових лікарів на нараду, в який найдоцільніший спосіб здавити пятнистий тиф. — „Побільшити число лікарів і шпиталів, поліпшити харчі, отворити для людей парню і видавати їм досить шмаття"... — сказав на цій нараді д-р Трешневський. — „Інакше шкода радити над здавленням пошести".

У висліді тієї наради видано деякі санітарні зарядження: замкнено назовні табор для всякої комунікації, заряджено десинфекцію бараків і людей, отворено купальні, наказано гостру ізоляцію недужих, карантану, то-що. Та виконання

тих усіх заряджень було — оманливе. До справжнього, точного їх виконання в так густо скупченому людському муравлинні треба би було хіба полку війська. Не зважаючи на закази й на кари, люди по таборі сновигали, як давніш, викрадалися до міста, де їх жандарми виловлювали і до табору доставляли, недуги таїли, всі накази й закази нехтували.

Між проєктованими протипошесними засобами хотів д-р Кольгрубер перепачкувати заказ — уладжувати всякі обходи, відчити, концерти, взагалі всякі скупчення людей у таборі; мав навіть гадку замкнути на якийсь час церкву. Чи він справді думав це щиро, не знати; одначе цей його проєкт не утримався при голосуванні.

В 1915 році був табор через пятнистий тиф тричі замкнений. Платні лікарів, які діставали нормально по 40 корон денно, підвищено для працюючих у тифозних шпиталях на 60 корон денно і вирішено зміну що 14 днів. А саме пішов на зміну д-р Мисула, котрий від самого початку був лиш у тифозних шпиталях і був увесь час від світу і людей зовсім відрізаний. Подібну 14-денну зміну в тифозних шпиталях постановлено також для священиків.

Небавком після тієї конференції уступив д-р Йоріш зі становища заступника лікаря-шефа.

В дні 27. червня 1915 р. — в часі, коли пошесть пятнистого тифу вже зменшалася — приїхав до табору заповіджений, реклямований для тієї ціли і вичікуваний д-р Сафіян. Та більше бу-

ло заходу, ніж хісна: д-р Сафіян побув у таборі всього два тижні і відїхав до Галичини, заявляючи без обиняків, що заняття в таборі йому не виплачується.

— „Будь ласка, порадьте, що маю далі робити“ — замітив барон Чапка. — „Лікарів треба, а ваші — не хотять бути. На д-ра Сафіяна я специяльно чекав цілий місяць, на те, щоб він після двох тижнів забрався...“

Годі; треба було замовкнути. Мусів назад прийти д-р Йоріш.

В половині липня 1915 р. приїхала до табору д-р Марітчаківна, а 5. серпня д-р Фільц-Вітошинська. Та д-р Марітчаківна довго в таборі теж не побула; на її місце вернулась д-р Маршаль. Проти її повороту заворушились дивним дивом навіть декотрі наші люмінарі, хоч і не з медичного світу. Але позаплічні каверзи були в тому часі у таборі насущним хлібом. На місце уступившого заступника лікаря-шефа д-ра Йоріша був назначений д-р Рапапорт, особистість у фаховості метка, у проводі — незнаменна; верховний санітарний шеф д-р Кольґрубер не ставився до його особи прихильно.

Пятнистий тиф поборено і він у другій половині серпня майже вигас. Проте інші пошесні недуги — одра, бігавка, дава — лячно ширилися. Санітарний шеф д-р Кольґрубер при нагоді лікарської візитації табору в дні 20. серпня 1915 р. у роздратуванні назвав табор — „одною великою стайнею...“, а супроти лікарів поводився так до-

кірливо, навіть дерзко, що вони постановили внести на нього жалобу до намісництва. Гострий і рішучий виступ д-ра Ціпановського, що саме в томуж часі прийшов до табору, відвів їх від заміру.

Саме серед найбільшого розгару всіляких пошесних недуг явився в таборі лікар з Городенки, д-р Іван Ціпановський, особа чільна у знанні та відома з характерности й рішучости. З погляду виселенецької недолі була його поява в ґміндівському таборі епохальною подією. Він не оглядався на задні колеса, ні на титули, за котрими інші лікарі вганялися, не числився з симпатіями в „горі", ще менше з антипатіями у „своїх". Він мав намічену одну ціль: як не як — утримати життя і здоровля виселенецьких мас, що їх в тому часі хороби лячно десяткували. Сказати, що лиш в одному — для прикладу — дні 1. листопада 1915 р. померло в таборі 40 дітей; 12 наших і 28 словінських та хорватських! У тому дні мав табор 23.000 душ населення; наших 10.000, хорватів і словінців — 11.000, решту творили італійці, та якось винятково і румуни, яких за кілька днів вивезли.

Дня 9. листопада показалася в таборі ще й віспа, привезена хорватами. Тих треба було зовсім відокремити, що не приходилося легко. Не підчинялися ніяким санітарним зарядженням, нехтували всі десинфекційні й ізоляційні накази, недуги затаювали, а нехлюйство між ними було мерзеннне. Д-р Ціпановський це перепер, що

зайняті ними секції обставила і їх сторожила військова варта; санітарні візити по бараках відбувалися в супроводі жандармів і війська, котрі силою мусіли відбирати недужі діти і відставляти до шпиталів. Те все ділося при таких вересках, голосіннях і проклонах, як би хто вирізував увесь барак. З такими трудностями мусіли боротись лікарі й управа, бажаючи рятувати загрожений табор.

Д-р Ціпановський, де було треба, був безоглядно ляпідарний. Завважив нпр., що декотрі молоденькі лікарки, які самостійно вели шпиталі, не мали ще виробленого, до цього потрібного досвіду і — завважив промахи. Підніс це безоглядно на спільній конференції лікарів. Був великий шум, а то й образи... Дарма; д-р Ціпановський не трапляв у порожню; мав докази.

Виступив він також гостро й успішно проти всяких історій та приключок з доглядачками-жалібницями на еротичному підкладі, які тоді розвинулися, і з котрих деякі замикалися в чотирьох стінах, інші відбивались по таборі голосним відгомоном, а було, що й драстично кінчалися. Бо треба знати, що доглядачок-жалібниць, які набиралися з ріжних суспільних кругів (чеських і німецьких), було в таборі поверх двісті. Всіляке між ними водилося.

Така „неделікатність“ не добувала д-рові Ціпановському популярности серед „інтересованих“, зате зєднувала йому довірливість, згодом і любов народніх мас, котрі, не зважаючи на йо-

го різку, а то й гостру поведінку, відчували в ньому свого доброзичливого приятеля. Він не вичерпував своїх лікарських обовязків — як це залюбки робили інші — голословною радою або німою рецептою, знаючи згори, що вони не будуть, бо не можуть бути, виконані, але сягнув до самих основних причин безхосенности лікарських заходів — до недоцільних і недостатбчних харчів, приміщень і зодягнень. Вимагав створення таких умовин, щоб лікарські заходи й ради, головно в доцільному віджвлюванні, могли бути виконані. А це була найдразливіша струна, якої найтихший бренькіт дразнив уха і набавлював безсонности панів з таборової „харчевої компанії". А щож казати про таке голосне і непощадне валення в неї, як-це робив д-р Ціпановський! Це не переборщена заввага, що половина тих, які пережили ґміндівське таборове лихоліття, завдячувала це енерґійним і сторожким заходам д-ра Івана Ціпановського за якість і скількість харчів. Тому нехай цей спомин буде за китичку квітів вдяки й подяки від тисячних десяток нашого й хорватського народу на його передчасну могилу на коломийському кладовищі.

Хоч зразу ці непощадні виступи дерли по кишках верховодні особи, проте вони мусіли з ними поважно числитися. Д-р Ціпановський не дав себе ні зацитькати обіцянками, ні залякати дешевенькими погрозами, де йшло про борню за здоровля і життя виселенецьких мас. Може чужинець цьому й дивувавсяб — ми, „свої" не по-

винні, — що неприкидлива простолінійність д-ра Ціпановського находила більше пробачности й послуху у чужих, як у своїх, з котрими — в інтересі народнього здоровля — доводилось йому нераз зводити сукристі дерези. Коли напр. у вересні 1916 року лежало хворих на одру дітей поверх 900 душ і не було їх де розмістити, а щодня прибували нові валки недужих, зажадав д-р Ціпановський тимчасового опорожнення чотирьох бараків, де були приміщені хлопячі захисти (так звані („Hort-и“), на поміщення недужих на одру дітей. До того жадання управа — байдуже, що неохоче — прихилилася, бо іншого виходу не було, а пошесть не чекала. Одні захисти мали таке урядження, що їх можна було як стій для тої цілі вжити. Та за цей, з погляду лікарського зовсім зрозумілий проєкт стрінувся д-р Ціпановський з такою завзятою і непереєднаною ворожнечою частини своєї власної інтеліґенції, що аж справа опинилася з одного боку в Культурній Раді, з другого у віденському намісництві. В намісництві представлено цей проєкт як несущний і недоцільний, в Культурній Раді, — як „антипатріотичний“ злочин... Памятні слова почув тоді д-р Ціпановський від одного вищого інтеліґента, котрому вияснював доконечність такого надзвичайного засобу боротьби з жахливою пошестю:

„Властиво не розумію, чому Ви так завзято розшибаєтесь за їх здоровля“...

Д-р Ціпановський цим сильно збентежився:

— „Я сюди не прийшов наживатись, ані critись як „необхідний“ перед військом, лиш рятувати мій нарід від загибелі; в мене шпиталь — перед захистом!“. — сказав у найвищому обуренні і гримнувши дверми, вийшов.

Хто має зрозуміння для суттєвого значіння в часі війни вислову „необхідний“, той зрозуміє і підклад тієї цілої опозиції. Та д-р Ціпановський поставив на свому. Жала підпольної і позаплічної кампанії, яка тоді залюбки в таборі управлялася, були супроти нього за слабі, якщо не безсильні.

Наприкінці 1915 року такий був між лікарями розподіл праці:

шпиталь № 1. — для внутрішніх недуг, орд.: д-р Рудзік,

шпиталь № 2. — для внутрішніх недуг, орд.: д-р Сисак,

шпиталь № 3. — для внутрішніх недуг, орд.: д-р Бріске,

шпиталь № 4. — для дитячих недуг, орд.: д-р Трешневський,

шпиталь № 5. — для хірурґічних операцій, орд.: д-р Анчелік,

шпиталь № 6. — для поліжництва, орд.: д-р Френклівна,

шпиталь № 7. — для внутрішніх недуг, орд.: д-р Штернберґ,

шпиталь № 8. — для внутрішніх недуг, орд.: д-р Менассе,

шпиталь № 9. — для дитячих недуг, орд.: д-р Маршаль,

шпиталь інфекційний № 1. — пятнистий тиф і менінгітіс, орд.: д-р Ціпановський,

шпиталь інфекційний № 2. — віспа, дифтерія, красуха, орд.: д-р Мисула,

шпиталь інфекційний № 3. — одра, орд.: д-р Вітошинська,

шпиталь інфекційний № 4. — одра, орд.: д-р Марітчаківна.

До помочі в кожному шпиталі були приділені медики і медички. Вони також візитували всі бараки перед полуднем кожного дня від 8. до 11. години, потім з полудня від години 2. до пятої. Кого вважали недужим, скермовували до дижурного лікаря; дижур був безупинний, як ніч, так день. Важко недужих відсилали дижурні лікарі до відповідних шпиталів; лекше хворих лічено в амбуляторіях, яких у цілому таборі було сім. Кожна амбуляторія складалася зі ждальні й ординаційної світлиці, вивінованої у найпотрібніші ліки й інструменти. При трьох інфекційних шпиталях були так звані експектанції, де приміщувано недужих, в котрих ще не розвинулася явно заразлива недуга. Кожний без виїмку лікар мав право й обовязок справджувати якість і скількість харчів, приймати і перевірювати жалоби на харчі, списувати протоколи і їх з своєю гадкою пересилати управі. Були це права виборені і далекосяглі та мабуть найуспішніші у боротьбі з нечесністю ріжних доставців та куховарів, якщоб

усі лікарі хотіли ними як слід користуватися. Але — так не було. Були лікарки і лікарі, котрі виразно відмовлювались приймати харчеві жалоби:

„Це до мене не належить. Ідіть собі з цим до управи, або на інспекцію...“

Не хотіли „виставлятися“, себто наражуватися на лиху „марку“, тому, що не всі члени управи дивилися на такі лікарські протоколи „добре“, без прихильної для харчевої консорції постави.

Також з дуже великою резервою користувалися декотрі лікарі правом — записувати по власній добрій гадці і волі кожному недужому чи кволому по пів літри молока на день. І за це право велася боротьба кілька місяців, заки намісництво на це пристало. Хоч, що-правда, лікарі і з тим мусіли числитися, що скількість молока була дуже обмежена, а потребуючих властиво цілий табор.

Окремішню й особливу увагу присвячено пятнистому тифові, хоч його форма у ґміндівському таборі була розмірно лагідна, при 20—25 відсотках смертности. Була це недуга „модна“, у проявах і наслідках щойно досліджувана. Лікарі, медики і сестри-жалібниці у тифозних шпиталях ходили одіті у спеціяльні однострої, просто в них — як нурці — позашивані. В якому бараці стверджено хочби один випадок пятнистого тифу, брали вісім людей, що сусідували з лежанкою занедужавшого, негайно до дезинфекції, а сінни-

ки з соломою палено. У десинфекції людей стригли, обмазували нафтою, опісля купали. Колиж в якому бараці появилося кілька гифозних заслабнень, відокремлювано цілий барак кільчастим дротом і обставлювано вартою, щоби зараза не йшла в табор, а людей всіх з усіми річами піддавали основній десинфекції. Тих відокремлень і десинфекцій, як вогню люди боялися. Втікали, крилися по інших бараках, всіми вигадливими способами від них усувалися. Одні одних затаювали і скривали. Тим то й зрозуміло, яка це була „сизифова" праця боротися в таборі з пошестями.

Крім десинфекцій, були уладжені для людей дві великі, безплатні купальні, одна під орудою медика Русина, друга — Фастмана. Магазин з постіллю, шматтям і всіми шпитальними матеріялами та приладами був під управою окремого управителя — німця; речі видавалися на письменні розпорядження лікарів. Ходила чутка, яка донеслася до таборової управи, що при тих асиґнатах і видачах ділялися великі, хоч дуже хитро замасковані, зловживання. Були людці, що при великій „посвяті" для недужих, не забували і за себе. Баракові передовики були під гострою відповідальністю обовязані про кожний випадок підозрілої недуги і смерти донести негайно дижурному для кожної секції лікареві, а той мусів, як стій, піди до бараку, випадок перевірити і видати розпорядження, що з недужим зробити. В разі смерти лікар списував посмертний акт і вида-

вав карточку, яку санітарна служба відносила до душпастирського уряду, а тіло відношено до трупарні біля кладовища. Аптику вели два фахові аптикарі: управителем був поляк, покійний вже тепер Вітовт Маньковський, — помічником його аптикар Вольф.

Годі не признати, що як управа бараків, так і віденське намісництво, хоч торгувалися, то ніколи не отягалися, ані не скупили, коли річ ішла про витрати на ліки, шпиталі і десинфекції. Найбільш трудноців при поборюванні пошесних недуг було від самих виселенців, через їх невіжество і забобонне упередження, супроти яких були безсильні всі відчити і поуки. Хоч і тут не миналося у виїмкових випадках без злоби:

„Нехай все вигибає... нехай буде якнайбільш недуг... щоби лиш раз те все скінчилося..."

Появилася в таборі і — трахома. Привезли її з Босні. Неймовірна, хоч правдива річ виявилася при обсліджуванні тієї страшної недуги: Наш мужик, поучений одним сербом, навмисне заразився тією недугою, тому, щоби не йти до війська. А то, трахома була одинокою недугою, яка безумовно виключала військо; та не виключала — сліпоти.

День 20. листопада був в історії табору одиноким, рекордовим: в тому дні вмерло у таборі сто людей. В якому жахливому відношенні стояла смертність наших людей до словінської і хорватської людности, досить сказати, що наших в тому дні вмерло десятеро, а тамтих — 90, з

чого більшина — самі діти. Там бували такі хорватські родини, яким вимерли в таборі всі (від пять до десять) діти.

Не переминалися теж безупинні зміни і в лікарсько-медичному зборі. При кінці листопада 1915 року відїхав до краю д-р Трешневський, в половині грудня — д-р Мисула. На їх місце прийшли: д-р Окуневська-Морачевська, д-р Невестюк і д-р Людмірський. На місце д-р Марітчаківної прийшов д-р Нахт.

Д-р Ціпановський — не зважаючи на всі колоди, які йому валено під ноги, і на власний інтерес, — вистояв на становищі до кінця, хоч кілька разів вносив свою резиґнацію, не для іншої як для тієї цілі, щоби були прийняті його ради, пересторги і вимоги, що торкались здоровности табору. Коли хоч частинно що виторгував, відкликував свою резиґнацію і далі тягнув тачку на тій важкій, лиш перед Богом і совістю відповідальній роботі — берегти і рятувати здоровля і життя обездолених виселенців.

Та не тільки одному **д-рові І. Ціпановському** належиться нині після двацятьох літ признання за його повну посвяти працю для добра батьківщини і свого народу. Він передував ревністю, знанням і совістю в виконуванні обовязків; те одне лишилося у памяті. Але годі заперечити, що не лиш він, але й інші всі лікарі чи медики, яких доля поставила в тому часі на сторожі найбільшого людського добра, бо життя і здоровля наших воєнних виселенців, хоронили те добро, як знали

— найліпше. У віддалі часу в памяті затираються всілякі людські хиби і промахи, без яких не було й не буде на світі людини. Людину переживають лише добрі діла і змагання. А таким добрим збірним ділом і змаганням цілого лікарського кола, яке тоді разом з усіми трудилося в Ґміндівському таборі над підтриманням фізичних і духових сил виснажених і пригноблених українських виселенців, була саме та неусипна боротьба з жахливими заразами і недугами, які виселенців десяткували, — усіх лікарок, лікарів та їх помічниць і помічників, що нині майже всі дійняли лікарського щабля. У таборі карались крім наших ще й полуднево-словянські виселенці. Та лікарі в кожному виселенцеві бачили тільки свого ближнього, якому в потребі несли в прислузі свою працю і своє найкраще знання. Цей коротенький спогад тих на все минулих і на все безповоротних часів, перебутих за час світової війни в Ґміндівському таборі, хай для всіх, що в ньому названі і неназвані, буде виявом подяки за всі їх чесні труди і за всі пакости, яких їм, при виконуванні їх обовязків, нераз може й неслушно довелося зазнати. У темряві забуття гине і маліє все, що відемне; до вічности і традиції поколінь переходить лиш те, що гарне і гідне наслідування.

І такою взагалі була праця всіх лікарів і санітарів у таборі українських виселенців у Ґмінді в часі світової війни 1914—1918.

ХАРЧІ Й УПОРЯДЖЕННЯ ВИСЕЛЕНЦІВ.

„Дай голоде хліба“ (нар. приказка).

Зайве згадувати, що найважнішою, до розвязки найтруднішою, у виконанні найслабшою ділянкою життя виселенців у ґміндівському таборі була справа харчів та інших життєвих потреб. Вона невлічимо, раз більше, раз менше, одначе все калікувала до самого кінця цього таборища. Були безнастанні помилки, промахи, недостачі, а то й зловживання в тому напрямі. Та булоб великою несправедливістю, а хоч помилкою, всі недостачі в цій ділянці пояснювати виключно недбальством або злою волею тих центральних державних чинників, до котрих належала головна і верховна запопадливість за всі життєві потреби виселенців. Що правда, вони були тверді в своїх обчисленнях і лиш дуже нерадо поступалися у своїй доктринерській упертості перед конечністю заспокоїти найперші життєві потреби виселенців, розміщених по таборах. Та робили це менш зі злої волі, а більш з опраґзаного ляку перед примарою виголодження цілої держави, яка, війною від цілого світу відрізана і позбавлена змоги вихіснувати як слід свої найкращі землі, та маючи перед собою заспокоєння величез-

ного военного запотребування, не могла і при найбільшій ощадності випродукувати стільки засобів утримання, скільки потребувала.

Проте годі сказати, щоб віденські урядові чинники або управи таборів ставились недоброзичливо до конечних потреб виселенців. Для таборів не установлювано більших обмежень, як для всіх інших громадян держави. Та коли інша людність могла без перепон покористуватися своєю свободою і своїм добром та зуміла обовязуючі обмеження звести до найменших границь або й на ніщо, то супроти виселенців у таборах, позбавлених свободи рухів і всякого майна, ті обмеження пристосовувано з цілою гостротою закону і вони ставали їх невблаганим каноном життя. Всеж таки за найконечніші потреби виселенців центральна влада дбала і всі виявлені хиби й недостачі в цьому напрямі падуть куди більш на технічні трудноші в добутті матеріялів і — дарма — на розгнуздану жадливість военних посередників і баришників, котрі зовсім не належали до якоїсь непогрішної верстви людей, яка сахаласяб використати людську недолю. І ті, що над ними наглядали, теж нічим іншим не були, лиш — людьми. І серед мирних часів і в найкраще зорґанізованих суспільностях попадаються надужиття, трапляються зловживання. Не то у війні, де ця виїмковість стає епідемічним правилом. При збільшених нагодах та зменшеній контролі хибаються нераз і найкращі характери. Занепад етики — цеж суттєва проява війни.

Найпершою і найконечнішою умовиною утримання людського життя є харчі. Початки прохарчування виселенців у ґміндівському таборі були похапні і самочинні. Варено на полі в кітлах, при ватрі. Варено в міру потреби і що попало. Але табор зростав живлово і з дня на день; з ним зростали і потреби виселенців. Виключена була можливість заспокоювати ці потреби посмиком, без ніякого пляну й рахунку. Уряд вибрав одну можливу дорогу: заключив з підприємцями доставні і харчеві умови, а собі застеріг відповідну, а то й гострими загрозами запевнену контролю; щож, коли виконували її лишень — люди....

Прохарчування ґміндівського табору перейміла на себе окрема спілка, складена з великих віденських промисловців: Ґроге-го, Ґавманмілера і Капнера. Перший був головою спілки, останній її справником. Спілка мала свою назву: Харчева консорція („Verpflegsgesellschaft"). — За цілоденне прохарчування одної людини була устійнена заплата 70 сотиків — згодом піднесена до одної корони. За ту винагороду мала „Харчева консорція" доставляти виселенцям харчі, що складалися з означених страв і в означеній скількості, на сніданок, обід і вечерю. Обчислення їди в кальоріях було натягнене і ледви достаточне. Ясно ,що коли з тієї скількости або якости будь-що скубнено, це мусіло відбитися голодуванням та кінчитися виснаженням орґанізму. Треба тямити, що поки ці приписані харчі діста-

лися до виселенецьких шлунків, мусіли переходити не так довгу, як небезпечну дорогу, якої найнебезпечнішим етапом була мандрівка відважених вже і з маґазинів виданих харчів до кухонь, розділювання їх до поодиноких кітлів і виділювання виселенцям. „Харчева консорція“ не „щадила“ на скількості видаваних засобів живности; більше на їх якості. Якість вимагала складної і кваліфікованої контролі, якої зразу зовсім не було.

Як сказано, дуже небезпечні і складні були дальші етапи мандрівки харчів з маґазинів консорції до виселенецьких шлунків. У квітні 1915 року в таборі голосно шушукано, відтак чи раз стверджено вагою, що харчі майже ніколи не доходили до кухонь у виданій і відваженій скількості; десь по дорозі — „вивітрювалися“... Через це виявилася потреба контролі і ваги при відбиранні харчів у кухнях і розділюванні їх до кітлів. Теоретично така контроля не представляла трудностів; практично — була майже не до виконання. Куховарі, здебільша самі німці, були з біса хитрі шморгуни, що й найбільшу чуйність уміли зручно обминути й — обманути. Чимало — просто безнастанно — їх віддалювано. Та чи це мало який цілющий вплив на новоприйнятих? Куди! Говорено, що спершу кухарі вели бараковими харчами зовсім правильний торг. Начальник табору барон Чапка казав ту чутку розслідити і „перевірити“ свому довірливому надінспекторові Зомербаверові. Цей „ствердив“, що

так не є... Проте коли кілька разів приловлено ріжних людців, як перепачковували з табору харчі, найбільше мясо, щось з цим треба було зробити. Отже — одного чи двох необережних куховарів віддалено. Та що з того? Поминаючи, що винуваті відгрожувалися, що не ввесь дохід з тих „торгів“ ішов до їх кишені, їх зацитькано. На їх місце прийшли нові, але не ліпші. Лиш люди змінювалися, зло не миналося.

Ба; вже й зварена страва діставалася виселенцям не всім однакова і рівномірна. В кухнях видавали її куховарські помічники, радше помічниці, наймлені зпоміж наших дівчат до кухонних послуг. Вони виглядали, як пампушки. Виселенцям до їдунок розділювали страву ціж самі помічники, або баракові передовики. На ті „розділювання“ була окрема, своєрідна категорія скарг. Найкраща частина їжі — сама густота — діставалась передовикам, їх повірникам, приятелям і — хабалицям. Іншим — юшка.

Тяжінь тієї досить складної котролі лежав формально в руках баракових інспекторів, між котрими в березні 1915 року було лиш двох українців; фактично орудував тим усім один однісь-кий пан „надінспектор“ Зомербавер. Цей добродій, поки його не усунули, був одиноким побудником та інформатором барона Чапки і до того був у найкращих звязках з усіма кухарями. Він і тільки він один носив баронові щодня до кушання баракову їду, щодня з іншої, довільної секції, з якої барон захотів. Само собою, що ця „проб-

на“ їда, що її начальник кушав, була все — бездоганна... Така особиста контроля — здавалося баронові — була найліпша і найдоцільніша. Коли ж на його диво інспектор Фединський дня 8. квітня приніс до канцелярії в трьох їдунках „смердячу“ зупу аж з трьох ріжних бараків одинацятої і дванацятої секції, барон мусів жалобу приняти; та — дав її до розслідження томуж самому надінспекторові Зомербаверові. Не міг цього второпати: адже він сам щодень страву кушав... Зомербавер „ствердив“, що принесена баронові інсп. Фединським зупа була специяльно спрепарована для — напасти... Успіх жалоби був такий, що інспектора Фединського усунули від адміністраційної інспекції табору та приділили до нагляду над таборовою чистотою.

Д-р Билинський, появившись у таборі і прислухавшись жалобам, став уважніше займатися справавою харчів і — стежити за зловживаннями. Зразу й це йшло пиняво, а то жандармерія „не годна“ була прилапати нічого підозрілого... Тимчасом упереджені хуліґани далі своє діло творили, лиш обережніше і — знаменито личкувалися. Аж взялися за діло самі виселенці. Приловлено секційного передовика пятої секції, як таборові харчі переносив до міста і передавав їх там в умовленій домівці. То знову переловлено місцевих мулярів, котрі працювали в таборі, як переносили мясо з табору до міста, теж до тої домівки... Чутка про непритаманні крадіжі марненьких виселенецьких харчів донеслася до Відня;

люди післали жалобу до послів, покликуючись на факти. Виявлені зловживання і посольські запити приневолили барона Чапку призадуматись над непохитною чествістю довірливого надінспектора і над доцільнішою контролею харчів. Тоді уповажнено лікарів усіх загалом, на домагання людей, харчі контролювати і про спостережені зловживання повідомляти управу. Якщоб це зарядження лікарі дійсно виконували так, як воно було подумане, то воно могло мати важливий вплив на якість харчів. Одначе лікарі не клали собі на ум того зарядження. Одні були гадки, що це поліційна робота, яка не личить лікарям, а бодай так її відпекувались. Інші з інших мотивів до цього не брались.

Тоді баронові Чапці піддано гадку — установити для перевірки харчів окрему „комісію", до якої належалиб і лікарі, а для контролі харчів призначити кількох окремих контрольорів, котрі мали би право й обовязок бути кожної днини в год. 7—12 і 18 при видачі харчів, наглядати роздачу, кушати страви, робити замітки, списувати протоколи і подавати їх управі. Барон Чапка приняв цю гадку і назначив чотирьох таких „провізоричних" контрольорів, до котрих належав і я. Такий підхід до справи контролі харчів теж міг бути доцільний та успішний. А то справді у вівторок і середу (20. і 21. квітня) не чулося ніяких нарікань на харчі, крім того одного, що страви за кріпко заправлені майораном, що нашому народові не припадало до смаку. Та вже

третього дня — 22. квітня — барон Чапка відкликав контрольорів і цілу комісію, подаючи, що цей спосіб показався — „непрактичним“. І мусів справді бути „непрактичний“, коли його по двох днях знесено. Тільки — не для виселенців...

Харчева колотнеча вернулась тимсамим до давнього ладу.

Але вже 24. квітня лікар д-р Мисула списав цілий протокол за гнилу, смердячу фасолю і разом з пробкою передав управі. Протокол принято, хоч таборовий лікар-шеф д-р Редер звернув оглядну увагу д-рові Мисулі, що лікарі в таборі так перевантажені обовязками свого звання, що їм ніколи мішатися до справ чисто адміністраційних, до котрих безсумнівно належить контроля харчів. Колиж знову 27. квітня ціла селянська депутація з чотирнацятої секції занесла баронові їдунки так, як люди їх дістали зі смердячим обідом, вже й сам барон не міг заперечити, що це не напасть. Признав без застережень, що їда — не до їдження і сказав віднести їдунки управителеві консорції. Нагляд над харчами повірено тепер таборовій жандармерії.

Скарги на харчі дещо притихли. Чи може тому, що жандарми так ревно пильнували? Куди! І вони приятелювали з куховарами. Тому, що в діло вмішався й енерґійно заходився управитель консорції — Капнер. Вислідом тих заходів було, що звільнено куховарів у чотирьох секціях і пересіяно кухонну службу. Харчі тоді дійсно покращали.

При всіх тих стараннях і змаганнях виселенців за якусь доцільну контролю і забезпеку їх мізерних харчів від зловживань не було в таборовій управі ні дрібки злої волі. Управа, зокрема начальник табору барон Чапка, тримала безсумнівно з виселенцями й обурювалась відкритими зловживаннями. Та робила це — в рукавичках; начеб соромилась глянути нагій правді до віч і зло в корені усунути. Та й не було це таке легке завдання, якби видавалося. Кожний день виявляв нові потреби, нові несподіванки, нові перепони і нові способи зловживань, з якими знову треба було розпочати боротьбу. Ще на світі не винайдено такого способу контролі, на який би не найшла свого способу зла воля людей. Так було і — буде.

Ще була одна причина нарікань на харчі — смак. Їжа не була заготовлена до смаку наших людей. Вони хотіли бачити в ній цілі бараболі, цілі зернятка фасолі і так далі. Та це було невиконне. В кітлі, де варилася страва для півтора або двох соток людей, треба її було безнастанно вимішувати великими полониками. Цю роботу виконували кухонні дівчата і не сміли її припинити, інакше страва перекурювалась. Та безнастанне мішання так роздроблювало і розбивало складові матеріяли, що з них робилася одна саламаха, на котру наші люди нарікали. Був д-р Билинський зарядив спроби варення на наш смак, але вони не повелися.

Харчунок такого табору серед вередливих примх війни і серед безнастанно змінливої скільности народу в таборі був безперечно ділом інтратним, одначе куди — не простим. Це діло вимагало багато купецького досвіду і проворности, щоби все і на всі химерні несподіванки бути приготовленим і засобленим. Для прикладу досить сказати, що „Харчева консорція" мусіла кожного часу мати в маґазинах постійно на складі менше-більше: 15.000 кґ. солонини і смальцю, 30.000 кґ. данського маринованого мяса, 400.000 метричних сотнарів капусти, 300.000 мтр. сотн. фасолі, 250.000 мтр. стн. гороху, 150.000 кґ. рижу, котрого найгіршої сорти ваґон коштував тоді 28.000 корон і так далі. Це мінімальні запаси, які все мусіли бути в маґазинах, а таборова консорція не була військовою установою і не мала права в потребі — робити для себе реквізиції. Треба вислухати й другу сторону: „Ми мусимо те все мати і не сміємо виправдуватися, що годі — дістати. Нас ніхто не питає, де і як ми харчеві припаси добуваємо і доповнюємо. Ніхто не знає, з якими це нераз трудноощами, а то й ризиком получене і кілько ми вже разів упали жертвою несовісних спекулянтів..." Так говорив ґолова харчевої консорції Ґроґе на засіданні управи, і йому можна було багато вірити. Це була людина солідна й обовязкова.

В такій непощадній війні, як це було в 1914 році, харчі і муніція — це суттєва умовина як перемоги, так погрому.

Обмеження і дорожнеча засобів прожитку росли з місяця на місяць; що далі — з дня на день. Та не було способу це людям пояснити, що й зрозуміле, бо голод не знає ніяких пояснень. Коли напр. з днем 1. квітня 1915 р. зменшено денну пайку хліба для особи на 200 ґрамів, треба було похапцем аж послів з Відня спроваджувати, щоб людей утихомирили, таку зняли ворохобню „проти управи“, нацьковані темними духами, що це управа з власної „спонуки“ завела в таборі це обмеження на те, щоб людей розігнати на роботи... Приїхали тоді посли: Лев Бачинський, Лев Левицький і Семака. На зборах, що відбувалися під голим небом, говорив про хлібне обмеження посол Бачинський. Довший час не дали йому взагалі говорити, поки хоч трохи втихомирилося і він міг людям пояснити скрутне хлібне положення в цілій державі та конечність виданих обмежень. Його загукували: „Коли не мають тут чим годувати, то на що нас з дому брали?... Нехай нас пускають домів, ми не хочемо їх хліба, ми дома маємо свій!“...

Як якесь частинне відшкодування за те обмеження хліба старалися наші посли хоч за яку невеличку святочну поправу харчів для виселенців, з огляду на їх звичаї. Добули по **„одному“** яйцеві на людину у трьох святочних днях. Люди це брали за глум. А одначе цей глум — по одному яйцеві на людину — коштував 1.500 корон денно.

Була ще одна чимала трудність — людей наломити і наклонити вдоволятися такими харчами, які тоді були можливі, а поживні. Напр.: Великим заходам лікарів, себто д-ра Ціпановського, удалося добути, що для дітей визначено кращі, значить: поживніші харчі. Отже вирішено давати їм на сніданок какао з молоком, на обід — зупу варену на костях, або рижову зупу варену на молоці і молочну мамалиґу. Дітям можна пробачити, якщо не хотіли пити какао, бо — діти не навчені цього. Але їх мами не були дітьми. Треба було бути при цьому, яку вони перед будинком управи зробили верескливу бучу за те какао... „Цього би в нас пси не їли....“ — верещали, виливаючи з їдунок какао на землю. Та також треба було тоді бачити терпеливість д-ра Билинського, з якою він, сам до-краю збентежений, більш як дві години спокійно балакав з розлюченими жінками і поучував їх про хосенність какао.

З початку війни, а то й із початком 1915 року, люди ще мали при собі сякий-такий з дому захоплений гріш. Сезонові робітники привезли дещо гроша з робіт. Харчів тоді було досить і не було ще дорожнечі; щойно починалася. Інші заробляли в таборі і сяк-так лихо латали. Та з кожним місяцем відносини гіршали; одначе наші люди не розуміли того, щоби й за гроші не вільно було продавати і купувати дечого. Найгірша біда була з хлібом, котрий є основним артикулом прожитку у нашого селянина. Нашим послам пі-

сля довгих заходів повелося вимогти на уряді, що денну пайку хліба по таборах підвищив на триста грамів. Був це на тодішні обставини великий осяг, та це наших людей не вдоволяло. „Коли могли дати 300 грамів, можуть дати більше. Лиш нема кому за нами упімнутися...“ В січні 1916 року., перед Різдвяними Святами, уряд згодився дати людям на три дні кращий харчунок з мясом, одначе пайки хліба не підвищив ані на тих три дні. Люди купували хліб і муку всілякими доступними способами, в Ґмінді, доокола чних селах і в чехів. Другим таким повсякчас пожаданим і безважливо плаченим артикулом живности були — бараболі. За ними виселенецький нарід всюди шибався і все їх звідкись добув. З цінами — що-правда — не числилися; платили, кілько хто правив, щоб лиш дістати. Безгрішні продавали останнє катрання, а купували муку і бараболі, від коли по бараках поставлено кухні для власного вжитку виселенців. Були чималі короводи і з тими кухнями, заки управа, лякаючись пожежі, на них вкінці згодилася.

Згодом ґміндівське староство та й інші установи підняли в міністерстві і намісництві голосний репет за те, що таборові виселенці, хоч мають запевнене утримання, масово волочаться по ґміндівському й інших повітах, що переплачують усю живність, що викликує непомірну дорожнечу, а готово спричинити для міського населення цілковиту неможливість засобитись харчами. Вслід за цим міністерство ще більш заго-

стрило таборовий примус для виселенців і видало заборону набувати поживу поза табором, після чого таборова управа наказала всю поза табором набуту поживу виселенцям відбирати. Ті драконські накази і закази викликали нову ворохобню та інтервенцію послів. На щастя, ворохобня була грізніша в запорядах, ніж у виконанні...

Утечі виселенців з табору й мандри по селах не миналися і спричинили ще одну жахливу, хоч всілякими силами і способами поборювану язву — жебрацтва, якої не можна було викорінити. Так начеб нахил до жебрацтва лежав уже в самій душі українського народу... Адже табор — не село. Не було в ньому ні багатіїв, ні старців. Усі мали однакове опорядження, всі — недостаточне. Та чи всі мали — жебрати?...

Харчунок таких мас такими скупими засобами і серед таких обставин — це була тяжка проблєма. Не диво, що роблено ріжні спроби і зусилля. В серпні 1916. р. намісництво запорядило в таборі постійну продажу бараболь по ціні 16 сотиків за кільоґрам. Це зарядження було добре і було би в чималій мірі причинилося до усунення виголоджування, лиш вимагало відповідної достави бараболь, а такої не було. Вже першого дня практика виявила, що найменше денне запотребування для подрібної розпродажі було 8.000 кільоґрамів, а подача не перевищувала чотирьох. У висліді — половина людей, котрим не стало бараболі, ще більш була роздратована, як перед-

тим. І хоч ще не було й коли -- ціла та вільна розпродажа тревала назагал не повний один місяць, — а вже кинулася лихва. Ріжні секційні й баракові глитаї і передовики викуплювали без потреби більші кількости бараболі лиш у тій одній цілі, щоб її за лихварські подвійні і потрійні ціни перепродувати злидарям. По тижневі мусіла при продажі посередничити жандармерія; далі було наказано предложити щоденно з кожної секції поіменний виказ запотребування, котре зменшувано відповідно до постачі. По одному місяцеві та розпродажа через недостачу бараболь запропастилася.

Хліб споганів так, що й голодному вже годі його було їсти. Скарги на хліб вношено безперервно, щодня; а посли у Відні раз--ураз були засипувані зразками того триння, яким під формою хліба консорція живила виселенців у таборі. В тому хлібі не було ні кришки муки. Врешті досягнено те, що намісництво відібрало консорції випікання хліба і пекарню переймила управа табору у власну управу. Складники, з яких тоді випікали хліб, лишились ті самі, що були. Та була лекша контроля і більша певність, що принайменше ці замінні складники не будуть розгарбувані і підмінювані. Таборова пекарня випікала денно до 10.000 вісімсотграмових бохонців. Водночас переймила управа бараків на себе також ведення кухні для старців, дітей і робітників. І справді ці харчі покращали; але уряд на них більше витрачував, як передтим платив кон-

сорції. Виходило, що це досягнення не було для консорції карою, а звільненням її від затрат, до яких вона умовою була обовязана.

В листопаді 1916. року дійшло до того, що вже й консорція не могла добути для табору бараболь. Тоді прислано 100 мужви війська, яке насильно по довколичних хуторах та селах реквірувало потрібну для проживлення табору скількість бараболь.

І дивне диво: Чим скупіше було із засобами поживи і чим твердші були розпорядки й гостріші кари за всякі зловживання, тим більше зловживання і крадіжі ширилися і то там, де їх найменше можна було сподіватися — в пекарні і в тій кухні, котру управа вела у власній управі. В тому саме часі, під кінець 1916. року, прийшов до табору д-р Лев Ганкевич, котрий теж особливу увагу присвятив кухням і харчам. Не була це дрібничка приловити злочинників на горячому, бо техніка їх зловживань видосконалилась і вони підбирали все нові „способи". Так дня 20. листопада переловлено нараз 23 кільоґрами мяса, перепачковуваного з тринацятої кухні, де варено для старців і дітей, на споді возу, навантаженого тертицями, до міста; при цьому візник-німець збив бутного веремія, буцім його неповинно посуджують... Дня 25. листопада найдено на возі зі сміттям 50 бохонців хліба і того самого дня притримано на брамі фіякра, що привіз до табору лікаря, а вертаючись до міста, вивозив 10 кільоґрамів мяса. Ночами перекидува-

но спроневірені харчі через дротяну огорожу під лісом, де їх забирали умовлені людці... Були в ході найштудерніші вигадки. Та дарма таїти болісну правду: при всіх тих зловживаннях посередничили дуже часто „свої" люди-виселенці. Всілякі „супровітти", „секціони", „ординанси" й інші типи, котрі мали облекшений вихід з табору, за миску сочевиці продавали права свої і своїх братів. Справжні злочинники — були в тіні...

З такими технічними й етичними, війною, злою волею і невіжеством спричиненими труднощами боровся ґміндівський табор за своє виживлення ввесь час свого істнування. З кінцем 1916. року часи настали такі тяжкі, що сама держава переймила на себе обовязок постачати таборові мясо головним чином із зарізу привезеної із Галичини худоби. Тоді управильнено точну контролю мяса і всіх інших артикулів поживи в маґазинах харчевої консорції, котру приневолено вести докладну рахункову книжку всіх прибутків і видатків під контролею таборової бухальтерії. Мясо було маґазиноване в складницях консорції, але припадаючу на кожний день і на кожну секцію скількість відважувано у приявi урядовця управи, записувано і замикано в окрему скриньку двома ключами, з котрих один мала консорція, другий управа; дуплікати були — один у дотичного кухаря, другий у бараковій інспекції.

Для перевірки скількости і якости страв, як і вирішування всіх інших справ, що торкались виживлення виселенців, утворено окрему „Раду“, до якої увійшли від виселенців: д-р Бачинський Ілярій, Бедзюк Дмитро, д-р Ганкевич Лев, Гарматій Лука, о. д-р Конрад Микола, о. Король, Луканюк Дмитро, д-р Маковський Василь, Сивак Теодор і д-р Ціпановський Іван; від харчевої консорції: Ертель, Гроґе і Капнер. Та „Рада“ — це було останнє слово в поступовому розвитку доцільних засобів оборони виселенецьких мас від безупинних зловживань. Треба признати, що цей спосіб був з усіх найдоцільніший.

Цікаво знати, яке та „Рада“ — після довгих торгів з консорцією — устійнила переживлення для виселенецьких мас.

Було в кожній кухні 8 кітлів до варення; стількиж у секції бараків. Містимість кожного кітла по 175 літрів давала: 220 порцій їжі по 8/10 літра і 350 порцій по 3/10 літра; або 600 порцій по 3/10 літра.

Харчеві матеріяли на один котел давались такі: а) До чорної кави: 1/2 кґ. замішки „Корона“, 30 дґ. „Еріпера“, 30 дґ. цикорії і 8 кґ. цукру; б) До молочної кави: 30 дґ. замішки „Корона“, 15 дґ. „Еріпера“, 50 дґ. цикорії, 8 кґ. цукру і 6 кґ. порошкованого молока; в) До молока: 10 кґ. порошкованого й 1 літр свіжого молока; г) До зупи з тістом: 12 кґ. тіста; д) До зупи логазової: 16 кґ. ячмінних круп; ж) До зупи пшоняної: 14 кґ. пшона; з) До зупи горохової: 12 кґ. гороху, 3

кґ. кукурудзи, 3 кґ. муки, 5 кґ. капусти і півтора кільоґрама солонини; е) До зупи яринової: 3 кґ. сушеної ярини, 25 кґ. квашеної капусти, 3 кґ. муки і півтора кільоґрама солонини; і) До густої фасолі з капустою (на полудне): 18 кґ. фасолі або бобу, 50 кґ. капусти, 3 кґ. муки і півтора кільограма солонини; к) До густої саламахи з капусти і фасолі на вечерю: 15 кґ. фасолі, 55 кґ. капусти, 3 кґ. муки і півтора кільоґрама солонини; л) До густої квашеної капусти: 70 кґ. капусти, 3 кґ. муки і півтора кільоґрама солонини; м) До капусти з мясом: 70 кґ. капусти, 3 кґ. мяса і півтора кільоґрама солонини.

Ці скількости примішок до страв устійнила „Рада“ на основі докладних обчислень лікарями кальорій, які потрібні до утримання життя і здоровля, а які можуть дати вичислені страви.

Скількість видаваних харчів устійнено так:

1) Діти від другого до четвертого року життя діставали: а) вранці — 3/10 л. молочної кави, б) вполудне — 3/10 л. котроїсь зупи і 3/10 л. густої страви, в) увечорі — 3/10 л. густої страви, г) на підвечірок в четвертій годині — 3/10 л. молока.

2) Діти від пятого до чотирнацятого року діставали: а) вранці — 3/10 л. молочної кави, б) вполудне на обід — 3/10 л. котроїсь зупи і пів літра густої страви, до котрої — крім понеділків і пятниць — додаваню щодень по 10 дґ. мяса (воловина, вепровина, баранина) на голову, в) увечорі: пів літра густої страви.

3) Робітники діставали: а) вранці — один літр чорної кави, б) вполудне — один літр густої страви з додатком мяса по 10 кґ. на голову, з винятком понеділків і пятниць, в) увечорі — один літр густої страви.

4) Загал виселенців діставав: а) вранці — пів літра чорної кави, б) вполудне — 8/10 л. густої страви з придатком 10 дґ. мяса на голову, з винятком понеділків і пятниць, в) увечорі — пів літра густої страви.

Другою не менш (хоч і не в цій мірі, що харч) важливою ділянкою у заспокоюванні виселенецьких життєвих потреб, що також все недомагала, було опоряджування їх шматтям, одінням і обувою. Маючи на увазі міліонові армії і брак сирівців, запотребування держави все були більші, ніж вона годна була їх випродукувати і постачити. Між виселенцями були такі, що при виселенні встигли дещо з одіння захопити і забрати з собою, але були й такі, що крім одягу, в якому їх вигнали, не мали дослівно нічого більше. До таких майже без винятків належали всі „підводи“, котрих доля в таборі у зимі 1915. р., коли то табор щойно виринав з землі і не мав ще ніяких засобів, — була жалюгідна. Їх найпершу потребу заспокоєно тим, що видано їм старі позношувані і полатані військові плащі й шапки; декотрим і — штани.

Перша достава до табору найконечніших частин білля, одіння й обуви наспіла в грудні 1914. року. Було сказано, що ця достава тим-

часова, призначена для заспокоєння найбідніших і найпотрібніших. Та чи можна було тоді ствердити, хто найбідніший або найбільш потребуючий?... Ні в таборі, ні в управі не було своїх довірливих людей, всім завідував і всі кінці тримав у своїх руках всевладний тоді повірник барона Чапки, Зомербавер. Він сам одніський вирішував, кому і що потрібне і сам оборудував усе опорядження людей. Коли виявилося понад усякий сумнів, що він негідний такого безоглядного довіря і він мусів табор покинути, тоді оцінку запотребування і спосіб опорядження потреб виселенців зорганізовано краще й доцільніше. Переведено докладну інвентаризацію магазинів і заведено в них подвійну рахунковість. Управителем магазинів став німець Гуго Дершата, діловодчиком — виселений богослов Антін Бабій. Контрольні книги велися в управі.

Найтруднішe було означити конечність і контролю запотребування — через нечесність і захланність самих виселенців. Прикидались вони босими та простоволосими, всі — потребуючими; хоч не всі ними були. Своє прятали або продавали, а ходили в лахміттях і катраннях, щоб їм дістався безплатний приділ; цим кривдили справді потребуючих. Бувало й таке, що перепродували те, що дістали і зголошувались до нового наділу. Найчастішою вимівкою було — „мені вкрали"... Дарма: чулося в таборі і таку агітацію: „Чи хто має що своє, чи не має, це байдуже. Кожний має дістати однаковий приділ"...

Обовязок обсліджування і перевірювання справжніх потреб у біллі, одіжі, обуві та означення більшої чи меншої доконечности заспокоєння було полишено совісті баракових інспекторів, котрими від 1917. року майже без винятку були українці-інтеліґенти. І треба признати, вони справді багацько причинились до усунення нужди і зловживань. Хоч і те зрозуміле, що в такому пливкому і все хвилюючому таборі, як ґміндівський, цілковите усунення зловживань було немислиме. Та з признанням годиться нині згадати, що не було ні одного випадку запідозрення котрого з наших інспекторів у сторонничості, нечесності або несовісности при сповнюванні обовязків опорядження людей біллям, одіжю, обувю та іншим знадібям. Не так було з адміністрацією білля і шмаття — в шпиталях... Там було всіляко.

Улад був такий, що коли інспектор ствердив у кого потребу шмаття, одіжі або обуви, видавав йому посвідку на окремих для тієї ціли виготовлених бльокових квітах зі своїм підписом. Цей квіт мусів бути контрасиґнований начальн. табору або його заступником, котрі передтим могли справу перевірити. З таким квітом ішов виселенець до маґазину, де йому за потвердженням потрібну річ видавали. Таборова жандармерія та баракові передовики мали наказано слідкувати, щоб розділювані річи не були предметом ніяких явних ні потайних торгів та про кожне зловживання повідомляли управу. Такі баришівники були кара-

ні й виключені від всяких наділів. Проте вони в таборі ніколи не переводилися.

Що державний уряд ставився до потреб виселенців по змозі якнайсприятливіше, говорять як приклад — цифри. За час десятьох місяців, від 1. лютого до кінця листопада 1915. р., білянс спроваджених і розданих річей був такий: сінників спроваджено 53.760 штук, роздано 46.050 штук; пошевок 53.870 і 47.665; ковдер і коциків 41.650 і 36.450; сорочок 22.590 і 17.744; підштанців 14.680 і 9.823; їдунок 18.690 і 15.532; ручників 26.420 і 12.178; простирал 10.618 і 9.428; жіночих одягів 2.319 і 1.272; мужеських одягів 3.585 і 2.123; діточих одінь 910 і 219; черевиків пар 4.711 і 2.953; пеленок 5.000 і 4.003; мила в 1/4 кг. кусниках 133.371 і 120.615; ложок до їди 17.860 і 11.776; кубків до пиття 13.790 і 13.670; ведер на воду 552 і 519; мітел до замітання 1.200 і 950.

Як за десять місяців, цифри досить вимовні. Із скількости виданих за той час пеленок можна виробити собі погляд про скількість народин у таборі. Число їх було помітне, а їх відсоток у порівнанні до загального кожночасного числа таборової людности, чим довше табор трівав, тим більше насилювався, а не зменшувався. Зайве додавати, що більшість народин — неправесних. І між могилками на кладовищі теж більшість дітей була неправесних. Як їх народини не були бажані, так смерть — навпаки...

При початкових наділах не було точної еві-

денції. Також багацько виселенців і сезонових робітників мало ще тоді свої власні одяги і не користувались таборовими наділами.

В пізніших воєнних роках виселенецькі потреби і конечність їх заспокоювання були багато слабші та гірші. Одначе опоряджування виселенців наділами у пропорції до їх кожночасного числа було розмірно таке саме, як у 1915. році.

Крім наділів, були зорганізовані і все чинні робітні — шевська, кравецька і швальня, де — за посвідченими інспектором картками — виконувано для виселенців безплатно всякі потрібні направки. Хоч, що-правда, хіснуватися ними в практиці могла лиш частина виселенців, тому, що робітні мали обмежене число робітників і при найліпшій волі не в силі були справитися з працею. Найгірше лихо було з обувою. За неї було дуже тяжко; а й та, що її видавали, була до нічого. Черевики були позшивані з самих клаптиків ріжної шкіри, з дерев'яними підошвами. Не було що носити, ані направляти. Іншої обуви виселенцям не видавали.

Хоч які були тяжкі часи, якось люди вміли собі радити і себе наряджувати; а деякі ще й чепурились. Намісник Бінерт, приглядаючись дефіляді наших людей у часі свого побуту в таборі, не міг нахвалитись чистоти і краси одягів нашого жіноцтва, а жінка намісника не хотіла вірити, що ті одяги — здебільша чеського походження. Наші жінки вміли чеські спіднички і ґорсети так понашивати, повишивати, поперешивати, що ні-

кому і на гадку не прийшлоб, якого вони походження. Досвідня можливість опорядити там себе одінням та обувою була одною з великих спонук, чому наше баракове жіноцтво найрадше йшло до робіт на Чехію і на Моравію.

Гірше було з мужеськими одягами. Жалюгідний, як не чудернацький був вигляд нашого гуцула чи лемка в постолах чи личаках, у вимятому, дрантивому бавовняному одязі, з котрого ні одна частина не була йому до міри; як не за коротка, то за довга, як не вузька, то широка. І за це було тяжко...

Ще одною необхідною життєвою потребою було в холодній порі паливо. Опорядження людей паливом не робило особливих труднощів, таких, як харчами або одінням; в союзних державах — Австрії і Німеччині -- було досить лісів і вуглевих рудень. З початку не було про паливо найменшої журби. До табору довозили і роздавали на паливо вугля стільки, скільки було потрібно. Та вже по році війни старі запаси стали вичерпуватися, коли воєнні фабричні запотребування пожирали його стільки, що і здвоєна продукція не могла всіх потреб заспокоїти. Тоді стали і в таборах щадити паливом. Кожного року в осени зладжувано прелімінар запотребування в таборі палива на ввесь зимовий час, який числено від 1. листопада до 31. березня, себто 150 днів. Ще в 1916. році опалювано майже ввесь табор -- й бурим. Та вже в 1917. році був вуголь приді- з винятком звичайних бараків -- вуглем хоча

лений лиш фабриці тіста і таборовій пекарні; натомісць усі інші публичні установи і всі бараки опалювано виключно деревом, спроваджуваним з Карльштіфт-ських лісів.

У зимі 1917. року обовязував у гміндівському таборі такий преліммінар топлива:

Тогорічні запаси і сподівані довози з Карльштіфту — два і пів ваґона денно — давали таборовій управі до розпорядження 5.968 тон опалового дерева і 650 тон бурого вугля. Вугольприділено: а) для фабрики мучних виробів 250 тон, б) для таборової пекарні хліба 120 тон, в) для шпитальної пральні 1 тона. Разом 371 тон. Решту (279 тон) збережено як залізний резерват про всяку непередбачену біду.

Розподіл опального дерева був такий: а) на паливо в шпиталях і всіх установах призначено 5.280 тон, б) на паливо в поодиноких баракових мешканнях призначено 750 тон. Разом 6.030 тон. Отже був недобір у скількості 62 тон, що його управа покривала довозами з Айбенштайну.

Запотребування мешканевих бараків обчислювано такою мірою: а) Інтеліґентні особи, що одинцем або вдвійку замешкували одну кімнату в так званих „люксусових" бараках, але домашнього господарства не вели, діставали на опал чотири метричні сотнари на місяць; б) Особи, що одинцем або вдвійку займали дві мешкальні убікації і домашнього господарства не вели, діставали по вісім метричних сотнарів місячно; в) Родини, що складалися більш як з 2 осіб

з дітьми і кухнею, брали по дванацять метричних сотнарів місячно. Рахунково -- скількість достаточна. Але взявши на увагу, що баракові мешкання в „люксусових“ і „фамілійних“ бараках були лихо будовані, вітром підшиті і вогкі, а дерево сире і мягке, стане зрозуміло, що його кальорії були маленькі, тому мешкання тяжко було нагріти до можливої температури і холод заєдно дошкулював, хоч небавком піднесено найнижчу категорію опалову з 4 на 6 метричних сотнарів місячно, а середню з 8 на 9 метричних сотнарів місячно. Були ще настирливі і постійні нарікання, що дерево доставлювано тижнево, а не місячно і що -- з винятком шпиталів, установ і декотрих „упривілеєних“ домівств — усім іншим видавано дерево в метрових нелупаних кругляках. Це робило злу кров; а було, що й доводило до бешкетів.

З загальних, народом замешкалих бараків жалоби на паливо були якнайменші. З пори, як у них поставлено кухні для приватного вжитку виселенців, люди палили в тих кухонних печах цілу днину безперервно. Дров видавано їм довільно.

Так австрійська влада опоряджувала харчі та інші життєві потреби виселенців у ґміндівському таборі. Ділянка прокормлення і заспокоєння найперших життєвих потреб населення -- це й серед мира в знаменито зорґанізованих суспільностях дуже важлива проблема, на котрій потикаються зчаста й найбільші економісти

і політики. У жахливій світовій війні 1914. року була це в Австрії, відрізаній від світу і полишеній власним силам і власній продукції — проблема моторошна. Її опоряджування в ґміндівському таборі в представлений предметово спосіб може свідчити лиш про добру, хоч воєнними путами непощадно обмотану волю австрійського уряду супроти українських виселенців.

ШКОЛА — УЧИТЕЛЬСТВО.

„Добро хвалиться само; — лихе похвали не варто". Нар. приказка.

По церкві -- школа найважливіша підойма етики й культури; кузня, в якій виковуються крицеві народні характери. Нарід як нація без них не до подумання. Як різьбар з неформемної брили рапавого мармору виковує гладку статую Пречистої Діви або навіженої мегери, так церква і школа, діставши від родичів дитини більш або менш згрубша обтесану душу, уформлюють у ній світогляд і -- характер. Який могутній, синтетичний вплив мають ті дві духові потуги на уформлення людської душі, доказом увесь світ з безліччю моторошних світоглядів, що себе безпощадно поборюють, з котрих кожний всіми нерозбірними способами намагається добути і для своїх цілей вихіснувати ті дві дороги, що ведуть до опанування людської душі: церкву і школу. Їх мета по суті тотожна, оскільки навчання школи не протиставиться навчанню церкви, тієї самим Богом установленої найвищої учительки і провідниці людей до ціли життя, вічної і дочасної. Та коли фанатизм народів і держав силкується новішими часами школу підпорядкувати

своїм вузько-політичним цілям, Церква, спираючись на свому Божому післанництві, протиставиться всією своєю повагою такому насильству, котре нехибно веде до скривлення основ виховання, тимсамим і до скривлення в дитині душі й характеру.

На дітях спирається будучність кожного народу і — всього світу. Такий буде світ, які будуть його керманичі, що виростають з дітей. Тому незмірна на кожному народі і на кожній владі тяжить відповідальність перед Богом, історією і народом за школу. За рідну школу! Кожна людина є частиною свого народу. І як кожний нарід має від Провидіння однакове право до життя, так кожний має однакове право до своєї рідної школи. Як справжня матір, так і справжня школа може бути лиш одна-однісінька: рідна. Всі інші, хочби найкращі — мачухи. Зрозумів це й український нарід. Очунявши з історичного просоння, заходився, що змога, розбудовувати своє рідне шкільництво. Та це у недержавних народів не легке діло; тому й пиняво наперед поступало. Проте успіхи зростали з кожним роком.

Нараз — війна 1914 року, що одним розмахом обнаженого меча зруйнувала в завойованій москалями Галичині ціле, довгими десятиліттями надбане українське шкільництво. Проте покликані до проводу народу одиниці, опинившись на виселенні, не ломили рук, не роздирали з розпуки своїх кирей, а засукавши рукави, як

стій взялися за обнову культурно-освітнього життя. Як там, крок за кроком, під напором московського пястука це життя поникало, так відтак, крок за кроком, за пятами втікаючої московської армії воно відживало й обновлювалося. Дбала за те „Українська Культурна Рада“, заснована на виселенні у Відні 1916. року в перших днях лютого, під верховним покровом незабутнього посла і віцепрезидента австрійської посольської палати, бл. п. Юліяна Романчука як президента та послів д-ра Олександра Колесси, д-ра Івана Макуха й Омеляна Поповича як віцепрезидентів.

Найперше „Українська Культурна Рада“ наладнала для української воєної еміґрації сяк-так середнє шкільництво (ґімназію й учительську семинарію) у Відні, відтак звернула пильну увагу на обновлення рідного шкільництва в тих місцевостях запілля, де скупчилось українське виселення, себто в Гмінді, Вольфсберґу й інших. Та найбільшою і найкращою з усіх воєнних позакраєвих шкіл була народня школа в таборі українських виселенців у Гмінді. Її можна вважати зразковим типом, якою має бути українська рідна школа, бо таку ціль мали на меті її основоположники й орударі.

Гміндівська таборова школа — це одна з ясних карток тієї понурої книги буття, якій на імя: „K. k. Barackenlager — Gmünd“. Через дітей звязана школа органічно з суцільним життям народу, котрому не байдужний напрямок вихован-

ня його дітвори; проте, забезпечивши цей напрямок, кожний нарід береже школу як окрему духову ділянку свого життя окремими законами перед непокликаними і невідповідальними впливами. Школа — це теплиця, в котрій під дбайливою учительською опікою розвиваються до життя і розцвитають найкращі і найчистіші пуплички народнього деревиська — діти. І ґміндівська таборова школа була тією оазою, майже одніською на 50-гектаровому просторі, де без огляду на пригнічені, а то й розпучливі настрої тисячних десяток розбитих, знівечених родин, що навкруги в злоріках і сльозах бідкалися, вичікуючи Божого змилування, — безжурне, переливне, невгомонне щебетання сотніх мас дітвори від ранку до ночі розвіювало хоч сяк-так безвідрадну тугу за краєм, що стікав кровю, розпогіднювало нахмурені облича безпросвітно пригноблених виселенців і казало вірити у кращу майбутність... Хоч для них — для дітей.

„Діти — наша будучність", такий пророчистий напис виднів на брамі, що вела на прегарний, добре заложений і гарно утриманий зільник перед школою. Сама школа була приміщена в трьох крилах, з яких кожний займав по 600 квадратових метрів; крила були получені зі собою поперечним спільним коридором.

На доручення „Української Культурної Ради" піднялися в лютому 1916. року пп. Володимир Кабаровський, управитель школи в Турці н. Дністром і Генрик Коваль, учитель з Бабина

в калуському повіті, зорґанізувати школу в ґміндівському таборі, що похвально виконали. Не без оглядного натиску Культурної Ради центральна віденська влада, не менш і таборова управа, не скупили фондів на докладне вивінування школи у всі доцільні і новітні засоби навчання. У часі московської окупації Львова були труднощі через брак шкільних підручників. Школа на початках мусіла послуговуватись виданим у Відні для буковинських шкіл українським букварем, котрий з ріжних суттєвих і побічних, а то й правописних причин не був бездоганний. Що проте ґміндівська таборова школа станула на висоті свого завдання — як типовий зразок української рідної школи, в цьому безсумнівно львина заслуга її орґанізаторів та учительського збору, що овіяні почуттям обовязку і любовю народу, трудилися для неї з усією натугою посвяти. А що та школа також своїм зовнішнім виглядом і внутрішнім опорядженням та зразковою чистотою імпонувала всім, а то й високопоставленим і вибагливим чужинцям, що її звиджували, в цьому, попри безперечні заслуги її орґанізаторів та орударів, також чимала заслуга таборової управи, зокрема начальника табору барона Чапки, котрий, сам будучи урядовцем міністерства освіти, вважав цю школу справою своєї вражливої амбіції. Його вухо, на інші таборові потреби досить у слусі притуплене, для шкільних справ і вигадливих потреб все було чутливо настроєне, чим щедро покористувалась управа школи

й „Українська Культурна Рада“. Ґміндівська таборова школа була найзнаменитшим обектом, котрим управа бараків при всяких нагодах наочно хвалилась.

Наука почалась зараз після перших орґанізаційних початків; систематично ведено її від 9. травня 1915. р. на відділі дівчат. Урочисте отворення і посвячення школи, розпочате церковним богослуженням, відбулося дня 20. травня 1915. р. у прияві відпоручників Культурної Ради і Посольського Клюбу, д-ра Олександра Колесси і Льва Левицького, цілої управи та маси виселенців. До першого, тоді ще нескомплєтованого учительського збору належали: Володимир Кабаровський як управитель і вчителі: Іван Бобовський, Анна Вознякевичівна, Петро Ґораль, Юрій Дашкевич, Іван Дименюк, Марія Домбровська, Генрик Коваль, Єлисавета Процівна, Марія Процівна, Іван Полотнюк, Стефанія Скрентович, Василь Смик, Денис Стельмах, Емануїл Смеречанський, Роман Титла, Магдалина Цімерманівна, Іван Чайка, Іван Шуховський і Петро Юрчик.

Школа була зорґанізована як пятиклясова і мала з початку 34 відділи: 17 для дівчат і 17 для хлопців. На весні 1915. року ходило до неї разом 1.700 дітей. Отже це була і числом імпонуюча школа; хоч, що-правда, число школярів, як і виселенців у таборі все хвилювало і змінялось. Після численних репатріяцій у літі 1915. року число школярів зменшилось мало не на третину. Зате при кожному наступі і протина-

ступі в Галичині збільшувалось у таборі число примусових або добровільних виселенців і тимсамим число дітей у школі. Відділи розширювано або стягано, як подобало. Змінювався теж і поширювався то малів відповідно й учительський збір. Коли в 1916. році потворено дівочі і хлопячі захисти, які були знову зіницею амбіції тодішнього начальника д-ра Бухнера, зайві в школі учительські сили приділено до тих захистів на наставників.

У 1916. році скомплетований і поширений учительський збір був такий: управителем — Володимир Кабаровський; від 10. липня — Лука Гарматій; учителювали в школі або в захистах: 1) Береза Олександер, учитель з Переволоки, пов. бучацького, 2) Бобовський Іван, учитель з Беньови, пов. турчанського, 3) Ваньова Катря, жінка посла, учителька з Золочева, 4) Вациківна Марія, учителька з Настасова, пов. тернопільського, 5) Вознякевичівна Апольонія, учителька з Яблінки, пов. камінецького, 6) Войновська Осипа, учителька з Оришівців, пов. Кіцмань (Буковина), 7) Ганкевич Зенон, управитель шк. з Нагірянки, пов. бучацького, 8) Гриневичева Катря, письменниця, учителька з Калічанки коло Черновець, 9) Гуменюк Іван, учитель з Жабя, пов. косівського, 10) Дзюбінський Василь, учитель шк. деревного промислу в Коломиї, 11) Кабаровська Августина, учителька з Турки н. Дністром, 12) о. Кирилович Зенон, катехит з Коломиї, 13) Ковалева Анна з Вознякевичів, учит.

з Ярославич, пов. Зборів, 14) Коваль Генрик, учитель з Бабина, пов. калуського, 15) Лапчинська Осипа, учителька з Ладичина, пов. тернопільського, 16) Ліхновська Софія, учителька зі Слобідки, пов. теребовельського, 17) Назаруківна Марія, учителька з Переволоки, пов. бучацького, 18) Полотнюк Іван, учитель зі Станиславова, 19) Процівна Єлисавета, учителька з Сокирчина, пов. городенського, 20) Процівна Марія, учителька з Гончарова, пов. городенського, 21) Стахів Євдокія з Калитовських, учителька з Балинець, пов. коломийського, 22) Стахів Григ., учитель з Устя Зеленого, пов. бучацького, 23) Смеречанський Емануїл, учитель з Банилова, пов. вашковецького (Буковина), 24) Стельмах Марія, учителька з Сільця, пов. рогатинського, 25) Стельмах Денис, учитель з Жабиня, пов. зборівського, 26) Тевтул Аврора, фреблівська учителька з Буковини, 27) Турянська Розалія, учителька з Джурова, пов. снятинського, 28) Цімерманівна Магдалина, учителька з Трускавця, пов. дрогобицького, 29) Цимбалківна Марія, 30) Чайка Іван, учитель з Чернелиці, пов. городенського, 31) Юрчик Петро, учитель з Калуша.

Крім постійних окремих катехитів, з початку о. Василя Загаєвича, опісля о. Зенона Кириловича, учили також за винагородою від годин релігії: оо. Романюк, Сірецький, Сохор, Твердохліб і Шуль. Переходом учителювали: Добротвір Михайло, Зазуляк Яків, Заклинський Богдан, Заклинська Осипа, Коморовська Марія,

Маґас Осип, Навроцька Каролина, Олеськова Ірина, Радомська Катря, Терпиляк Іван, Трильовська Марія, Чепига Іван і Гарматіївна Анна.

Годі губитися в похвалах. Школа сповняла свої обовязки добре. Діти набиралися науки, що наглядно виявляли пописи й іспити, при котрих все були приявні члени Культурної Ради з Відня, члени баракової управи і гості; позатим набирали оглади в поведінці, сміливости у виступі, чемности супроти старших та оглядности між собою. Це безсумнівно признавали всі, свої і чужинці, що мали нагоду приглянутися чинностям та успіхам тієї школи. Колиж зважити, що ця школа згуртовувала дітей з усіх кінців Галичини — верховинців, долинян, слобожан, подолян, порічан, покутян, городовиків — ріжного побуту й виховання, котрих обєднювала одним напрямом науки і релігійного виховання, що учительки й учителі вязали собою всі кінці Галичини, — то по ґміндівському таборищі можна справді жалувати, що та школа минулася як — сон...

Крім науки, веденої по пляні пятиклясового навчання, діти вчилися співу, ручних робіт, плекали гри й забави, займалися руханкою, ходили в товаристві учительок та учителів на ближчі й дальші прогульки; в захистах, що їх можнаб порівняти з нашими бурсами, набирали підстав громадянського життя і громадянської праці, також уладжували своєрідні дитячі концерти, пописи і забави. Водночас із шкільною наукою

уладжено при школі практичні навчання (курси), з котрих найважніші і найбільшу фреквенцію мали курси ремесла в таборових варстатах для хлопців — пекарства, шлюсарства, столярства, кравецтва, шевства і ковальства, та для дівчат — шиття і ручних робіт. Були ще вечірні курси для неграмотних і науки німецької мови.

На окрему увагу заслуговує курс ручних робіт і шиття, заснований і ведений окремими фаховими силами — Августиною Кабаровською й Евгенією Бобовською. На цей курс ходило постійно по кількасот наших дівчат. Курс був ведений уміло, з замилуванням і мистецьким закроєм. Ручні роботи і вишивки ґміндівських українських дівчат добули собі славу й подив високопоставлених чужинецьких осіб, а то й членів цісарського дому. Великого розголосу набрали ґміндівські гапти і вишивки в 1916. році на виселенецькій виставі у Відні, де на них особливу увагу звернула австрійська архикнягиня Ізабеля, так, що казала деякі узори собі відробити. Ця її увага, роздута віденськими часописами, зацікавила нашими вишивками усю добірнішу верству віденського жіночого світу. Тією виставою і підібранням для неї відповідної збірки узорів, крім пань Августини Кабаровської й Евгенії Бобовської, займалася в таборі також п-і Ольга Бачинська, жінка д-ра Ілярія Бачинського, яка на свою руку зорганізувала гурт вишивальниць. Та основні підвалини під розвій тієї мис-

тецької ділянки поклала ґміндівська школа, зокрема учительки ручних робіт.

Слід особливо запримітити, що шкільні діти під проводом тих самих учительок вишили прегарну ґобеліну пильної муравлиної роботи, призначену і піднесену в дарі цісареві Францові Йосифові. Та ґобеліна зображувала в горі австрійського державного орла з короною, під його крилами оба українські герби — св. Михайла і льва, що спинався на скелю. Під тими гербами видніла вишита присвята в українській і німецькій мові. Понижче гарно зображені у вірному наслідуванні — таборова церква і школа, а між ними символ: українська дівчина на вколішках у прегарній ноші, зі зложеними до молитви руками. Ту ґобеліну вручила в дні 22. липня 1916. р. депутація, зложена з д-ра Олександра Колесси як віцепрезидента „Української Культурної Ради" і тодішнього віденського гр.-кат. пароха д-ра Йосифа Жука, цісарській канцелярії, звідки на руки посла д-ра Колесси прийшла окрема подяка і цісарський дар у квоті 1.000 корон. У дні цісарських уродин (18. серпня), після гарного дитячого поранку, розділено цей дар частинно між дітей, що ту ґобеліну вишивали; решту призначено на премії для найпильніших дітей.

Вишивки, гапти і килими виселенецької роботи були ввесь час істнування табору також знаменитими і вельми побажаними памятками для відвідувачів. Учитель Василь Дзюбінський вів з чималими успіхами курс різьбарських робіт

на гуцульський лад; курс для неграмотних вів учитель Іван Гуменюк, курс німецької мови — фаховий учитель, буковинець Е. Смеречанський. У липні 1915. року були ще уладжені окремі тритижневі курси господарські, що їх перевів спроваджений для тієї мети професор сокальської учительської семинарії, Павло Банах.

Був ще один, своєю безпредметовістю цікавий курс, який нагло введено у вересні 1916. року при таборовій школі — наука „агрономії". Говорили голосно, що та „аґрономія" не була „необхідна"; зате був „необхідний" її вчитель І. Галицький — після російської офензиви...

Так виглядала школа і шкільна праця в ґміндівському таборі. Школа мала прилюдний характер і виставляла піврічні свідоцтва. Чисельність шкільної дітвори змінювалась безперервно. То маліла, то більшала в міру, як до табору припливали або з нього відпливали виселенецькі маси. Само собою, що діти — з винятком сиротинців — трималися родичів і з ними при репатріяціях вертались домів. Хоч і таке водилося, що з перебільшеної ревности і побоювання за „сирівець", потрібний до ведення школи, управа її не конче прихильно ставилась до масових репатріяцій.

В другій половині 1915 року, коли дуже поважне число виселенців відїхало домів, був час, що на загальне число 37.000 душ у таборі було наших ледви 12.000; на решту складалися: словінці, хорвати і в маленькій частині виселенці

з полудневого Тиролю італійці. Тоді і в шкільній ділянці настало деяке розладдя. Словінці і хорвати спровадили до табору своїх учителів та священиків і для них отворено в школі окремі відділи. Не хотіли також підчинитися кермі одного шкільного управителя. Повстала суперечка, яка дійшла до „Культурної Ради" і віденського намісництва. Остаточно вирішено, що п. Кабаровський має і далі бути головним управителем цілої школи, але словінці і хорвати дістали своє окреме одно крило і свою питому шкільну організацію. Проте між українськими і їхніми дітьми безнастанно доходило до колотнеч і пригод, поки хорватів і словінців з табору не усунено. Окремішні курси — з винятком курсів для вишивок і ручних робіт — були розмірно малочисельні і мали дуже неправильну фреквенцію. Та нехай ніхто не подивується, що сидячи в таборі майже безчинно, люди лінувались користати з таких хосенних курсів. Годі! У пригнобленій і военними страхітливими вістками замороченій ментальності виселенецьких мас не було місця для іншої, хочби й найхосеннішої гадки. Туга за домом всеціло заїдала виселенецьку просту душу і не допускала до неї ніякої іншої гадки, як тільки про поворот додому. Всі галицькі офензиви наганяли до ґміндівського табору тисячки нових виселенців. Тоді — що-правда — шкільна фреквенція значно підсилювалась, одначе ця свіжа ріжношерста дрібнота тільки утруднювала систематичну працю в школі. Неможлива була мо-

ментальна орієнтація, де, до яких кляс та відділів нових пришельців поприділювати. Роблено це на швидку руку і поквапно, бо інакше й не могло бути.

Слід згадати, що до вжитку школи належав ще пятнацятиморґовий лісок, що притикав до табору, як прогульковий парк для дітвори. Школа захопила той лісок самотужки і — непотрібно. Спонуку до переговорів за наєм того ліску з управою архикняжих дібр дали старі й немічні „підводи", інваліди і видужники. В спеки жаль брав дивитись, які ці людиська мучилися, тиняючись і пошукуючи даремне якого отіненого кутика, коли в цілiському таборі одної деревини не було. Отже для них намічено той лісок на літній віддих і випочинок. Та переговори за наєм тягнулися кілька тижнів. Відтак годі було дочекатися з фабрики дротяної огорожі, котрою обведено лісок навкруги. Врешті коли все вже було готове, зумів управитель школи переконати барона Чапку, що такий відпочинковий лісок доцільніший для дітвори, як для старців; ця гадка не мала в дійсности ніякого виправдання, бо шкільні діти в супроводі учительства все і всюди мали вільний вихід на прогульки, а старці й немічники — ні! Була це фальшива амбіція до якнайбільшого виріжнення школи, одначе барон Чапка до того погляду прихилився і віддав той лісок до вжитку школи. Отворення ліску відбулося з відповідною парадою дня 19. липня 1915. р. з промовами, музикою, многоліттсвіями, фо-

торагіфями, то-що. А ті, для яких роблено заходи за той лісок, даремне облизувались...

Згодом виявилося, що між таборовими виселенцями є чимало учнів ґімназійних і з учительської семинарії, які там безчинно марніли. Управа школи ними зацікавилась, їх повишукувала, посписувала і внесла від них на руки Української Культурної Ради у Відні збірне прохання до міністерства, щоби для продовжування наук позволено їм на побут у Відні та признано якусь грошеву допомогу на утримання. Одначе хоч молодь всіх інших війною діткнених народів користувалась необмеженим побутом у Відні і субвенціями уряду, щоб могла науки продовжати і кінчати, — українським учням з ґміндівського табору міністерство дозволу на побут у Відні відмовило. Тоді хвилево були у Відні холоднуваті настрої до українського народу, який все ще був одною з причин — воєнних невдач у Галичині. Про це дбали пильно наші „приятелі". Позбавлені неслушною відмовою міністерства можливости вчитися, семинарияльні учениці й ученики виїхали з табору потайки і нелеґально до Відня, щоб хоч при помочі „Допомогового Комітету" продовжувати студії. Той нелеґальний виїзд наробив у Відні чималого шуму і викликав невдоволення навіть у „Культурній Раді" та гнів проти деяких членів таборового учительського збору, котрі нелеґальний виїзд семинаристок і семинаристів облекшили. У ви-

сліді увесь гнів управи табору і школи обернувся виключно проти учителів Коваля і Стельмаха та викликав у таборі чутний ропіт, тому, що загальна симпатія була по боці уечниць та учеників і тимсамим також тих, що їм виїзд облекшили. Бо ніде правди діти: хоч школа блискуче виконувала в таборі своє культурне завдання й учительство виконувало свої важкі обовязки бездоганно, проте годі було не добачувати, що в самому учительському зборі, як між поодинокими членами взаїмно, так між збором та управителем, були поважні тертя і показувались риси; їх підкладом були то приватні амбіції й українська непокірлива вдача деяких одиниць, то надто самопевна, а то й різка поведінка управителя, котрий вирішував усі справи самовільно, нераз всупереч волі учительського збору.

Москвофільська зараза не мала доступу до школи. В цілому таборі була це майже одніська ділянка життя, не затроєна тим гнійливим ропінням. Проте на іншому підкладі колотнечі не переводились. Відємно відбивалися на внутрішньому житті школи довірливі, а потайні наставлювання членів управи, головно барона Чапки, котрий радо давав послух всілякім нашептам і — ними кермувався. Та ці наставлення не все йшли по лінії міркувань більшости учительського збору і загальної таборової думки. Особисті тертя доходили до того, що управитель школи ставив справу руба, вимагаючи просто усунення

немилих йому одиниць з учительського збору, за котрими стояла симпатія цілого табору; безбач, по чиїй стороні була слушність...

Управитель школи був гадки, що до справ, які торкалися школи, ніхто, крім нього одного, не сміє вмішуватися. Загалові виселенців видавався такий диктаторський погляд не зовсім правильним. Звідти — непорозуміння. Дисципліна управителя супроти збору є в межах обовязків учителів у школі доконечна; поза тією межею стає самоволею, для якої у передвоенній службовій етиці місця не находилось. Поминаючи, що управитель власним похопом мішався до багатьох справ поза шкільною ділянкою, бажаючи переперти свою гадку при помочі шкільної дисципліни, го своєрідний, з поглядами загалу незгідний підхід до справи репатріяції дітей, до справи нелегального виїзду семинаристок і семинаристів до Відня, чи пак до учителя Коваля, безкомпромісове і неуступливе становище проти тимчасового опорожнення чотирьох захистів, якого зажадав д-р Ціпановський на приміщення непомірно великої скількости захворілих одрою дітей, при чому обі сторони поставили справу руба, врешті всілякі особисті притичини з учителями й учительками, як напр. з учителькою Турянською, або учителем Стельмахом, котра то справа заогнилася до того ступня, що нею мусіла займатись габорова „Шкільна Рада". — все те витворювало злу кров і загострювало ко-

піє, звернене проти особи управителя, нераз зовсім неслушно. Але загал у своїх судах не числиться з засадами критики і слушности, а побуджених почувань і пристрастей. Тим то витворювалася довкола школи густа, нестерпна атмосфера, яка, раз тут діставшися, все більш густнула і затроювала здорову розсудливість.

У тому заогненому положенні кожне заряджения управителя люди розглядали пристрасно і тенденційно. Такий приклад: На дверях кожної кляси було виписане імя учительки чи учителя, що проводили в тій клясі, по німецьки і по українськи; як зрештою всі написи в цілому таборі. В другій половині 1916. року д-р Бухнер, вельми вражливий на зміни тиснення віденського політичного барометру супроти українців, яке тоді погіршало, казав усунути з усіх будинків у таборі українські написи; лишились тільки німецькі. Запитаний, оправдувався, що дістав такий приказ. Та ось одного дня також і в школі на всіх клясових дверях зникли картки з написами українсько-німецькими і появились виключно — німецькі. Управитель повідомив учительський збір, що це він зробив по волі д-ра Бухнера. Все в порядку; лиш одно лихо, що д-р Бухнер заперечив видання такого наказу дотично школи. Виходило, що управитель сам з доброї охоти змінив написи. Та сталося, що знову одного ранку щезли з шкільних дверей написи німецькі, і появилися назад німецько-українські. Хто це

зробив, про це могли бути здогади, одначе вони не управнювали кидати підозріння на намічену особу.

Чи ті навісні карточки, або їх скваппиве усунення були справою в тодішньому часі і в тодішніх обставинах для хісна табору чи нашого народу так дуже потрібною, можна мати сумніви. Одначе без найменшого сумніву було непотрібне і недоцільне справу розвалковувати і заогнювати до того ступня, що вона у політичній підливці дісталася через управу табору аж на засідання Окружної Ради Шкільної, де її замняли лиш завдяки зрівноваженій вирозумілості ґміндівського шкільного інспектора.

Такі всілякі замотані заколоти в нутрі школи займали безнастанно увагу ,,Української Культурної Ради" у Відні, котра куди важніші на голові мала діла. Тому, як виявилася конечність реорґанізації школи в таборі виселенців у Вольфсберґу, Культурна Рада цю реорґанізацію доручила д. В. Кабаровському, назначуючи його управителем тамошньої школи. На управителя ґміндівської школи прийшов Лука Гарматій. З погляду привернення захитаної пристрастями рівноваги умів була та переміна з добром; з погляду добра школи як такої можна бути іншої гадки. Новий управитель, людина чесна, але податлива, не мав тієї пруживої енерґії й орґанізаційного хисту, що його попередник; хоч на такого подобав. Та відома річ, що й найсовісніше сповнювання обовязків, яке було голов-

ною прикметою нового управителя, само до проводу в наших установах ще не вистачає, бо питомий нам усім гін до „абсолютної“ свободи для успішної і видатної праці вимагає більш або менш твердого заховстання цього гону...

Тому й не дивниця, що тертя й особисті порахунки, які зрештою в таборі тоді сильно розмножились, не минались і в школі до самого кінця. Та їх характер стратив на гостроті, а прибрав загально таборовий, ендемічний характер.

В 1915. році закінчився шкільний рік урочисто в дні 17. серпня; вакаційне дозвілля тяглося всього до 10. вересня з уваги на великі перерви науки в році через пошести. Більшість учительства перевела феріяльний час у місцевості Аннаберг у Стирії, де всі мали признані великі полекші. В 1916. році всього двотижневі шкільні ферії розпочалися 28. серпня. Ферії мусіли бути вкорочені тому, що в часі року замикано через епідемію школу двічі по три тижні.

В 1916. році зорґанізовано окрему „Таборову Шкільну Раду“, як замінну установу за приписану законом „Місцеву Шкільну Раду“. Була це установа по правді — паперова. Властивий урядовий нагляд над таборовою школою мали: ґміндівська Повітова Шкільна Рада і повітовий шкільний інспектор, людина для нас і для нашої школи вельми прихильна.

Згодом нагромадилося в ґміндівському таборі чимало спосібної, охотної і до гімназійних наук підготовленої дітвори, яка марнувалася.

Нераз підношено гадку заснувати в таборі приватну ґімназію хоч для чотирьох нижчих кляс; одначе ця гадка довго покутувала гадкою, до котрої все повертався д-р Билинський. Як школа як цілість була улюбленим коником барона Чапки, а захисти такоюж мрією д-ра Бухнера, так ґімназія була слабою стороною д-ра Билинського; і коли під осінь 1915. року ця гадка здійснилася — його в цьому велика заслуга.

Її здійснено в такий спосіб, що при таборовій школі зорґанізовано ґімназійний курс для першої кляси, на який вписалося 48 учнів; скінчило його 38 учнів. На весну 1916. року перенесено ці курси до недалекого, заарендованого фільварку в Кірхберґу і приміщено їх у старому графському замчищі. Початки були марні; вчили всього дві учительські сили — Корнило Заклинський як управитель і Клим Чичка. При деяких змінах в управі перетримали ці курси в Кірхберґу ввесь шкільний (1916) рік. Після К. Заклинського був управителем курсів д-р Гаморак, відтак Сидір Єлюк. Коли опісля і цей зрезиґнував, провід курсів віддали о. д-рові Миколі Конрадові. Курси розвинулись і старе замчище в Кірхберґу не давало вже їм доцільного приміщення; тому їх назад перенесли до Ґмінду. Учні мешкали в окремому захисті в таборі, а на науку ходили до віддаленої два кільометри місцевости Унтер Віляндс; наука відбувалася в тамошній школі.

Тоді учителювали на тих курсах: 1) о. д-р

Микола Конрад, що був катехитом і водночас управителем, 2) Корнило Заклинський, ґімн. учитель з Вашковець, 3) Юлій Міськевич, ґімн. учитель зі Станиславова, 4) Іван Слободян, ґімн. учитель зі Станиславова, 5) Клим Чичка, ґімн. учитель з Копичинець.

Учеників у всіх клясах разом було 106. У днях 14. і 15. серпня 1917. р. відбувся перед іменованою міністерством комісією річний іспит, при якому признано здатними з відзначенням 14 учнів, без відзначення — 78.

В часі року прибув до учительського збору ще проф. Омелян Бачинський. Після численних інтервенцій міністерство дозволило також на приїзд семинаріяльних учениць та учеників до Відня.

Таким робом завдяки заходам „Української Культурної Ради" і таборової управи годано ґімназійній і семинаріяльній таборовій молоді велику і хосенну поміч у науках, а то вирятовувано їй три роки життя...

„Українська Культурна Рада" сторожко наглядала і вихісновувала всяку нагоду, де виселенці моглиб набрати або поширити своє знання. Тому робила великі старання, щоби для ґміндівського табору добути кільканацять безплатних місць на восьмитижневому курсі домашнього господарства, що його уряд уладжував виключно для жіночої молоді в таборі Брук над Литавою. Та коли врешті уряд після довших спротивів признав ґміндівському таборові 8

безплатних місць, було ніяково, а то й соромно перед чужинцями, що на такий пожиточний курс, де так напихалися ,що й на платні місця трудно було дістатись, годі було в таборі найти 8 охотних дівчат. Зголошувалися в тому переконанні, що там будуть їм платити. Колиж їм сказали, що крім утримання не будуть брати ніякої заплати, відступали. Трудно їм було пояснити, що це дуже пожиточний курс для їх хісна і знання і що лиш при великій прихильности уряду признано ґміндівському таборові аж 8 вільних місць. Врешті найшлося пять, що поїхали; та лиш одна відробила цілий курс. Інші повтікали назад до табору. „Тужно нам було за своїми"... виправдувались. По правді, мали чималі труднощі з мовою, хоч там і по чеськи можна було порозумітись; та в іще більшій мірі гнав їх страх, що ануж за той час їх повіти будуть відсилати домів, а їх у таборі не буде...

У звязку з цілою низкою справ, що торкались таборового шкільництва, слід згадати і за самооподаткування усієї виселенецької інтеліґенції в таборі у висоті 2% від побираної платні для допомоги виселенецькій молоді у Відні. Хоч міністерство згодилось на приїзд молоді для дальшої науки до Відня — туди навіть перенесено на 1917-18 рік вищі ґімназійні кляси, — то підмогу на утримання молоді визначено нужденну — по 32 корони місячно. Бідолахи заморювалися просто голодом, а вчилися. Тому на засіданні головного виділу таборової

читальні „Просвіти“ д-р Лев Ганкевич піддав гадку самооподаткування для молоді і ту гадку одобрено. З дуже малими винятками загал таборової української інтелігенції, хоч дехто і не без бурмотіння, тому вирішенню підчинився, що слід зачислити безперечно до додатніх проявів ґміндівського життя.

В 1916. році збогатіло життя ґміндівських виселенців досвідом з нової, в Галичині досі мало ще знаної установи — дівочих і хлопячих захистів (Mädchen und Knabenhorte). З практичного погляду такі захисти є поширеною ідеєю захоронок і сиротинців, а порівнятиб їх хіба можна з нашими бурсами. Тому їх місце — при шкільництві. Тих захистів — що-правда — від уряду ніхто не домагався. Була це улюблена і добровільна гадка д-ра Бухнера, який, ставши в 1916 році начальником табору, перевів її в життя. Таборові захисти — це гадка і заслуга д-ра Бухнера. За час одного року повстало їх шість. Кількасот селянської дітвори — хлопців і дівчат — найшло в них людяне, як на тодішні тяжкі обставини навіть пишне поміщення.

Бараки, в котрих містились захисти, були для тієї цілі окремо перероблювані. Були в них гарні залізні ліжка з чистенькою постілю і відповідна обстанова. Діти в захистах мали охайні ґранатові однострої, всі потрібні наукові прилади і діставали кращий харч. Між бараковими підростками (10—15 літ) вони були вибранцями долі. Одні з них ходили до таборової школи, ін-

ші на всілякі практичні курси. Улад домашнього життя був взятий з німецького, подобав менш-більш на теперішню передвійськову підготову, яку позаводили в повоєнних державах. Це у нас було ще тоді дивиною. Зразу провід тих захистів лежав у німецьких руках. Одначе начальник табору д-р Бухнер не упирався при цьому і поволі виміняно німецький провід нашими учительськими силами, які з тих чи інших причин показалися в школі зайвими. Головним орударем захистів став Петро Юрчик; та кожний захист мав окремий провід. З пори, як там повіяло українським духом, захисти стали заборолом годящого виховання молоді. Проте і їм довелось бути притокою досить поважного розладдя між виселенецькою інтеліґенцією.

Під осінь 1916. року лютилася в таборі між дітьми одра і ширилася з такою силою, що небавком були хворими заповнені всі шпиталі вщерть, а пошесть далі ширилась. Не маючи іншої ради, д-р Ціпановський зажадав опорожнення спершу двох, а далі чотирьох захистів для тимчасового приміщення в них недужих дітей. Те опорожнення мало бути і було — перехідне; на час лютуючої одри. Проте воно викликало в частині нашої інтеліґенції таке невгамоване обурення і такий бешкетний протест, начеб у хвилевому опорожненні тих захистів вирішувалось невідкличнo питання: Бути на світі, чи не бути українському народові?... Безперечно, що захисти були хосенні, отже й потрібні; тієї прав-

ди ніхто не оспорював. Але чи може що для людини й народу бути хосенніше і потрібніше — від здоровля і життя?... Хіба, що „військова необхідність“ деяких одиниць у таборі, про яку в суті йшло... Д-р Ціпановський не подався навіть перед нагальними теревенями за свій „непатріотизм“: захисти мусіли бути опорожнені. Такий стан трівав усього кілька тижнів, поки одра минулася. Зайве було збивати бучу за онучу, яка немилим відгомоном відбилась аж у Відні. Таборова управа без застережень тримала руку з д-ром Ціпановським.

Та чи лиш те одне було зайве і непотрібне? Все минулось, як сон! Лишилися спогади, а й вони минаються — з людьми. Тому годиться їх зберегти і передати нащадкам ясними, неспоганеними ніякими людськими хибами, бо без них на світі людей не було і не буде. Та спогади з двацятьлітнього віддалення часу приневолюють признати щиро, що ґміндівська таборова школа і всі звязані з навчанням установи сповнили як слід, а то й блискуче своє історичне культурно-просвітнє післанництво серед українського народу на воєнному виселенні. Булоб дуже сумно, якщоб ми не добачували цього, що загально признавали до нас байдуже, або й вороже наставлені чужинці: що ця школа була зразкова і була світляним доказом та іспитом

культурної зрілости українського народу. Для поглядових цілей широких народніх мас була ґміндівська таборова школа наглядним досвідом, яка має бути рідна школа, якщо з неї має бути пожиток дітям і цілому народові. Що бути між людьми тертя? Без цього нема досвіду, поступу і — культури. Нема — життя.

Тому „Українській Культурній Раді", як першому основоположникові і моральному зверхникові ґміндівської таборової школи, зокрема її західному відпоручникові і послові д-рові Олександрові Колессі, ґміндівському повітовому шкільному інспекторові і таборовій управі — за їх виняткову для тієї школи прихильність та увагу, управителям В .Кабаровському і нині вже покійному Луці Гарматієві за лепський, справний провід та її вдатним, енерґійним першим організаторам В. Кабаровському і Г. Ковалеві, накінець — без ніяких винятків — цілому учительському зборові, що на честь собі і хвалу народові довгі три воєнні роки повнив у тій школі й у всіх з нею звязаних установах з повною самопосвятною натугою свої відповідальні обовязки, дальше не менше орґанізаторам, управителям та вчителям ґімназійних курсів, котрі, борючись з іще більшими недостачами відповідного приміщення і наукових засобів, своїм трудом просто чудес довершували, рятуючи молодь від

збайдужіння і запропащення, — хай буде заплатою свідомість сповненого доброго діла. І добрий спогад „не злим, тихим словом“ від нащадних поколінь, для котрих образ ґміндівської таборової школи нехай у важкій переломовій годині буде заохочуючою вказівкою, як слід народові служити, щоби в ньому витворилась характерна, крицева душа.

Що слід чинити, а що обминати...

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ.

„Бик вяжеться воловодом, а чоловік словом...“
Нар. приказка.

Булоб хибно думати, що невідрадні обставини життя в таборі та безнастанна боротьба за найперші конечности істнування припинили у виселенецьких масах нестримний людський гін все далі, все вище підійматися на степениці культурного життя через заспокоювання не лиш фізичних, а й духових потреб. Так воно не було. Як це правда, що фізичні потреби невідлучно вяжуться з духовими й одні без других у людини істнувати не можуть, то безнастанна боротьба виселенців у таборі за кращі умовини життя фізичного послідовно потягала за собою конечність поглибити й поширити життя духове. Ту свідому конечність приніс наш нарід на запілля — з дому. Вона у збірній душі нашого народу займала високе місце. Це довела світова війна — кервавий іспит духової зрілости народу, — в котрій український нарід серед найважчих обставин складав по цілому світі гекатомби самопосвятних доказів своєї національної свідомости. Не свідомости бракувало нашому народові в о-

станній війні, не самопосвяти, лиш людей, щоби вміли це в хосен народу повернути. Не від усіх зажадала доля найвищої самопосвяти на кервавих побоєвищах, як і не всім судилось бути учасниками далекосяжної самопосвяти у страхітливих ворожих полонах, або лячних таборищах. Чого як чого, але нагод до самопосвят Провидіння нам в останній війні не скупило! Нашим народом не лиш туго начинили могили на всіх европейських побоєвищах, але й заселили величезні кладовища по всіх закутинах світу, від понурих, зимних тайґ сибірської півночі до жарких, яснонебих сицилійських розлогів — усюди, де в моторошніх таборах полонених, інтернованих і виселених карався український нарід. Тими шляхами ширилася чутка про українську самопосвяту. Національної свідомости й чести ніде не зраджено. Що-правда, не без відомих, жалісливих винятків серед наших вироднних пасинків.

Так було і в ґміндівському таборі.

Серед найбільших недостач, обмежень та безнастанної боротьби за істнування, мучені і до загину торгані нестримною тугою за рідною землицею, непощадно юртовані темними діявольськими духами, виселенецькі маси нашого народу в ділянках релігійній, етичній і національній тримались цупко тих напрямних, які на галицькім ґрунті витворили цілі десятиліття муравлиної культурно-освітньої праці. Нарід, ледви

прочунявши від першого нагального приголомшення, вже брався у свому тимчасовому вязнені на непривітливій чужині сяк-так наладжувати своє духове життя, щоб не подаватися зневірі і не падати духом, а — жити.

Церква і школа, ці природні пристані всякої культури, найперші — як це їх обовязок — пригорнули і ялися розважувати зболілу народню душу. Згодом, коли пішов заклик: „На поміч молодшому братові!“ і до таборів поспішили „старші“ брати — сторожі надбаної довгими літами культури, побільшаючи числом і скріпляючи духом скількість таборової української інтелігенції, — оживили вони випробовані культурні засоби, котрими нарід у краю добував мозольно свою національну честь і свідомість та, що змога, стали ними пригнічену народню душу розважувати і підбадьорювати. В таборі не можна було як слід перевести культурної праці, бо така праця вимагає постійного оселення; тимчасом предмет тієї праці — народні маси — безнастанно змінювався. Був це радше калейдоскоп, у котрому перед зором змінного видця пересувалися і лишали в його памяті тривкий слід ті всі засоби, які треба плекати і прищіплювати народній душі для підтримання і поглиблення в ній українського релігійного, етичного і національного світогляду. Була це школа з усіми курсами духового життя, з яких користали народні маси.

Та культурно-освітня школа не була — са-

ме через нестійність обєкту — у своїх успіхах зразковою і бездоганною; та такої на світі нема. Але й не була вона кепська чи скривлена. Всі, що в тій твердій школі тримали руку на ралі — хоч і не всі були як слід до тієї роботи підготовлені — не випускали рала з рук і назагал не оглядались назад. Та саме в цьому велич культури, щоб кожний на кожному місці, під контролею власної чести й совісти, по змозі якнайкраще сповнював свої, хочби й найменші обовязки. Загальний успіх — це сума праці одиниць.

Поза церковною і шкільною ділянкою, тими патентовими вивісками культурности кожного народу, які лежать також в інтересі кожної держави, — інші культурно-освітні починання в таборі були зразу тяжкі. Всяка ініціятива лежала тоді виключно в руках німецької таборової управи, яка не мала і зразу й не хотіла мати зрозуміння для потреб української душі. За почином начальника табору барона Чапки видвигнув о. Романюк у половині квітня 1915. р. гадку заснувати в таборі українське касинове товариство. Нічого в такій гадці не було осоружного і вона булаб певно принялася хочби й тому, що для її здійснення не треба було більшої енергії, коли сам начальник табору її поручав. Щоб тільки не додавав закарлючки, що головою того касинового товариства мусить бути член управи, себто д-р Билинський. Ця вимога забила чималого цвяха в тімя української збірної голови. Її

пояснювали, що управа хоче мати ціле товариство під своїм адміністраційним наглядом, що зрештою з погляду адміністраційної влади зовсім зрозуміле. Управа жертвувала всі кошти заснування. Проте ця касинова гадка між тодішньою таборовою інтеліґенцією провалилася. Не йшло про особу д-ра Билинського, а про його урядовий характер. Сама особа була симпатична, але тоді ще супроти табору — безбарвна. Очевидно, д-р Билинський, не бажаючи потверджувати хибних розумінь і підозрінь, на здійснення тієї гадки не впливав. Тоді барон Чапка виступив з власною, дещо ширшою касиновою ініціятивою і її без труду перевів. У пятницю 21. травня 1915. р. скликано від управи до таборової каварні збори німецької й української інтеліґенції, на яких після коротенької дискусії засновано загальне (спільне) касинове товариство; головою вибрано барона Чапку, заступником д-ра Трешневського. Чому проти такої форми касина наші „засадничі" опозиціоністи не виступили, це їх тайна.

Того самого дня (21. V.) на бажання віденського намісництва засновано ще окремий „Комітет для несення помочі українським збігцям з Галичини й Буковини".

В первісному проєкті не було прикметника „українським збігцям". Було сказано загально: „Комітет для несення помочі збігцям з Галичини й Буковини в Гмінді". Через це виринула годин-

на дискусія, поки означено, для яких збігців має ця поміч бути призначена. Цей, більш для розголосу, як для пожитку заснований „комітет“ був подуманий дуже широко, що й уявляв його особовий склад, до якого увійшли: як президент ґміндівський староста Умлявф, як віцепрезиденти — барон Чапка і директор Кабарозський, як члени: баронова Чапкова, радникова Бухнерова, жінка старости Умлявфова, інжинірова Гоферова і панове: д-р Бухнер, директор Гозеус, інжинір Гофер, далі пп. Маєр, Пільц, Біцан, Ляске, Шмідкунц, Фойґт, Шайбенрайтер, д-р Ґромер, Ґроґе, Шварц, Ґавманміллер, Капнер, Зоненляйтнер, д-р Билинський, д-р Бачинський, д-р Маковський, д-р Трешневський, о. Кушлик, о. Загаєвич, о. Романюк, о. Шуль, Процівна Єлисавета, Коваль, Стельмах, Юрчик, Лисанюк і Фединський. Особовий склад того реклямового „комітету“ займав багато часу і коробив амбіції наших баракових політиків на кількох довірочних сходинах, поки його „устійнено“. Проте нікому не повинно бути дивно, що вислід карткових виборів випав зовсім інакше, ніж ураджено... Проява в нашому збірному житті — така звичайна! Цей „комітет“ розпочав свою статутову діяльність на... папері дня 27. травня 1915 року.

Зате державним заходом засноване й утримуване таборове касино з білярдами, столиками до карт, а зразу й із добірним буфетом, розви-

валося і проявляло куди кращу діяльність, ніж неодно касино з мирного часу. Все було через край повне. Перші більші товариські сходини відбулися в ньому дня 17. липня 1915. р. з нагоди репатріяції першої партії виселенців зі стрийського повіту, що попереджена врочистим богослуженням, відбулася того дня зполудня у прияві цілої таборової управи і тисячних мас, які дивилися на все завидним оком, бо самі ще не могли вертатись. На тих сходинах явилася майже вся ґміндівська німецька інтеліґенція; пописувався тоді серед загального захоплення уперше наш український хор під орудою учителя П. Юрчика. В тому часі було за ноти дуже трудно; тому орґанізація хору послуговувалася майже виключно памятевими засобами співачок і співаків. Крім хоральних, ще виведено й музикальні пописи. Та не лиш з такого погляду мало для нас значіння те касино. А то — воно було догідним місцем всіх наших нарад і засідань. Там відбувалися сходини, уформлювання гадки, переводилися наради, вирішувалися всі улади. Всі урочисті національні свята, як Шашкевича, Шевченка, Франка, „Просвіти“, знесення панщини, всі державні улади, як у дні цісарських уродин, імянин, у память архикнязя Франца Фердинанда, всі льокальні маніфестації з нагоди воєнних успіхів під Горлицями, з нагоди відбиття Львова, Перемишля, Берестя, далі також всякі інші улади чисто таборового характеру, як

привітання високих достойників або духові і культурні обходи для підєму духа виселенців, порядок урочистих богослужень з відповідними процесійними походами при таких нагодах, як свята Йордану й Евхаристії, урочистости з нагоди посвячення школи, пропамятного таборового каменя, кожного отворення чи замкнення шкільного року, в день імянин Митрополита, в дні вимаршу з табору добровольців до Українських Січових Стрільців, декорування хрестами заслуги і воєнними відзнаками, всі відчити і їх теми, всі конечні інтервенції в управі в інтересі табору, зміст всіляких ґратуляційних і кондоленційних телеграм, словом — всі збірні справи, що торкались табору, з правила обговорювано і вирішувано в тому касині, котрого кімнати все для нас стояли отверті. Почин до всяких уладів, богослужень, походів, відчитів, концертів, що в початках через брак відповідної салі лиш у малих розмірах давалися зробити, не виходив з якогось зорганізованого осередку; такого тоді не було.

Фактично вся ініціятива культурно-освітньої роботи лежала в руках учительського збору і кількох одиниць зпоза збору. Для більших уладів, як Шевченківський, цісарські, „Просвіти“, вибирано окремі комітети.

На які теми читалися відчити? Ось приклади: „Кілька слів про гетьмана України Кальнишевського“, „Весна народів в Австрії“, „Як бо-

рються Українські Січові Стрільці", „Значіння сокільських організацій у нашому народі в порівнанні з іншими словянськими народами", „Про долю наших братів під російською владою в Галичині", „Як послугуватися Червоним Хрестом у кореспонденції з полоненими"... І таке інше.

Пляновій організації найбільш тоді шкодила вперта і загальна надія на недалечке закінчення війни. Колиж надія затемнилася, а число баракової української інтелігенції замітно зросло, на одних таких касинових сходинах у серпні 1915. р. виринула гадка заснувати постійний комітет, що взяв би в свої руки евіденцію, ініціятиву і контролю належного виконання всіляких таборових уладів і збірок, крім цього займився би призбируванням усяких воєнних памяток і записок, заспокоюванням усіх культурно-освітніх вимог виселенців, а назовні супроти послів і влади мав силу і характер авторитетної народньої репрезентації і повагу одної суцільної гадки. А то виявилися небажані для добра справи утаєні тертя і суперечности між деякими честилюбивими одиницями на тлі суперництва за виключність їх поглядів і впливів на хід таборового життя і на вміле підсунення тих поглядів з одного боку бараковій управі, з другого — нашим віденським установам, зокрема Посольському Клюбові й Українській Культурній Раді. Не тільки Клюби, зокрема буковинський Посольський Клюб, але й поодинокі групи, а то й поо-

динокі посли мали в таборі своїх окремих „мужів довіря“, котрі — поминаючи те, що на кожну справу мали обовязково розхідні погляди — в практиці не знали ніякої податливоси і не перебирали в засобах.

Таборові сходини в дні 8. серпня 1915. р. уповажнили пп. о. Д. Шуля і Г. Коваля подумати в порозумінні з ріжними виселенецькими кругами над проєктом такого постійного комітету чи товариства і для його заснування скликати ширші збори таборової інтеліґенції. Такі збори відбулися 12 .серпня у прияві 57 осіб. Учительство явилося в комплєті. Збори, котрим проводив о. Загаєвич, не були вільні від проявлів затаєних намірів амбітних одиниць і пристрастей. Після дуже довгої, бурхливої, особистими натяками натиканої дискусії вирішено вибрати „Перманентний Комітет для національних справ у таборі“ з 7 членів, з орґанізаційно-просвітньою метою. Виринув ще внесок, що сягав дальше, а саме: уповажнити цей „Комітет“ до розгляду всіх загалом справ, що торкались таборового збірного й особистого життя, не тільки в майбутньому, але й у минулому. Ця радикальна гадка прямувала до безоглядної диктатури одного напряму і засвоювала для нього право осуджувати власним мірилом не тільки все грядуче життя, але й минуле. Шпилясте вістря тієї чепірнатої думки не було навіть пристойно закрите. Та вона в го-

лосуванні найшла лиш невеличке число прихильників.

У склад організаційно-освітнього комітету ввійшли: д-р Бачинський Ілярій, д-р Билинський Йосиф, Кабаровський Володимир, Коваль Генрик, д-р Маковський Василь, Стельмах Денис та о. Твердохліб Михайло. Той новий „комітет" у повищому складі — головою став Володимир Кабаровський — перебрав формально на себе всі організаційно-освітні обовязки і чинности в таборі. По правді, його склад не був висловом волі більшости, лиш деяких одиниць, що вміли вихіснувати свої особисті впливи. Та ці впливи стратили небавком на силі. Тим то цей комітет від самого початку не мав у таборі того морального авторитету, який міг би запевнити безоглядну виконність його власних рішень. Вже перший виступ цього комітету в дні 14. серпня 1915. р. для звеличання інспекційного приїзду до табору д-ра Галями в касині співацько-музикальною вечіркою — зустрівся із завзятим спротивом хору, котрого члени заявили, що не вважають хору установою для уприємнювання касинових забав. Подібних спротивів, не лиш хору, було більше.

Склеєний штучно „комітет" не мав потрібної поваги і через те далі терпіла культурно-освітня робота в таборі. Не було іншого виходу, як для поважніших уладів і свят установлювати у відповідному складі окремі принагідні коміте-

ти, котрих рішенням загал охотніше підчинявся. Під повагою того кволого „Комітету для національних справ", бичованого принагідними підкомітетами, уладжувались відтак всякі культурно-освітні і національно-політичні свята й улади в таборі; одначе — без більшого розмаху. Повага того комітету танула, в його нутрі не було суцільного ладу, тому й обновлення його, яке не йшло по лінії амбітних одиниць, подибувало все якісь нові труднощі. Не диво, що поруч „Комітету", що мав зосередити всю культурно-освітню роботу, стали з тією самою метою виринати в таборі інші орґанізації.

Перший прокинувся „Жіночий Кружок", котрий з весною 1916. року завязався під головством п-і Ольги Бачинської. Формально „Кружок" не колідував, але суттєво суперничав, а то й випереджував „Комітет" у його культурно-освітній роботі в часі від весни до осени 1916. року. Під його іменем улаґжено в березні низку Шевченківських відчитів, але святочного концерту, як попереднього року, не було. В квітні (дня 25-го) дав „Кружок" аматорську виставу „Верховинці" і заповів низку дальших. Відчитами звеличано традиційну память знесення панщини в днях 15. і 16. травня й уладжено в таборі з цього приводу вулицями великий маніфестаційний похід. У дні 31. травня відправлено заходом „Кружка" в таборовій церкві заупокійне богослуження за душу Івана Франка, крім цього

в трьох окремих пунктах табору вшановано його память популярними відчитами. Урочистий обхід цісарських уродин дня 18. серпня з походом і святочним концертом теж відбувся старанням тогож „Жіночого Кружка“. Лиш треба запримітити, що всі маніфестаційні походи, які тільки в таборі були, були ділом організації таборових інспекторів Григорія Фединського і Дмитра Луканюка.

Другою сполукою з характером установи був заснований 30. серпня 1916. р. окремий „Співацько-Драматичний Кружок“, котрого головою став о. Зенон Кирилович, а режисером д-р Невестюк. Найбільшою заслугою того „Кружка“ було основне обновлення і піднесення до мистецького рівня співацького хору, котрий у січні тогож року занидів так, що як 28. червня прийшлось уладити урочисте поминальне богослуження в память архикнязя Фр. Фердинанда, на котре посходилася вся німота, треба було хор імпровізувати. По правді, забракло тоді знаменитих голосів. Аж як приїхали до табору: сопраністка С. Музиківна, бас А. Бабій і справний диригент Іван Ворончак, хор віджив і відновився на мистецький лад. Був це дійсно гарний хор, коли його співом насолоджувались вибагливі мельомани.

Та й у „Жіночому Кружку“ не миналось без знеохоти і непорозумінь на підкладі заходів амбітних одиниць; всеж таки не розголосних і не-

прикмітних. Супроти виселенецьких мас вів „Жіночий Кружок“ перехоплені від немічного „Комітету“ діла справно й охотно; та — що найважніше — не збочував від вироблених у нашому народі релігійних, етичних, суспільних і національних основ та напрямків і не викликував у роздратованих умах національного розладдя. Всякі спроби підважувати ті основи й напрямки, хоч носили штемп „Жіночого Кружка“, діялись не з його волі. До першого Виділу того „Кружка“ — крім п-і Ольги Бачинської як голови — належали пані: д-р Іванна Вітошинська, Катря Гриневичева, А. Кітаївна, Стефанія Максимівна, Анна Павлюківна, Марія Процівна, Єлисавета Процівна, Євдокія Стахів і Стефанія Ціпановська.

Заходом, чи пак з побуду „Жін. Кружка“ повстала в таборі ще одна, що правда, переходова, відчитова установа, що прибрала шумну, хоч не офіційну назву „Людового Університету“. Намічену тією установою низку відчитів, що відбувалися в кухні десятої секції, започаткував дня 16. квітня 1916. р. пос. д-р Олександер Колесса, як відпоручник „Української Культурної Ради“. Ті відчити закроювали на вищу, ніж селянська, інтеліґенцію; про деякі з них можна було без упередження сказати, що вони не були доцільні для переважно селянської авдиторії. Взяти хочби відчит молоденького студента університету Т. про теорію Дарвіна. Це предмет роздумувань для глибоко і всесторонньо освіче-

них умів, до яких і сам прелеґент тоді ще як молодик не міг зачислятись, а не для простого мужика.

А одначе... не лиш цей один такий відчит з виразними тенденціями чули стіни кухні на десятій секції від деяких прелеґентів, що-правда, виняткових, як напр. виклад про науку Карла Маркса... Такі відчити — дарма — мали більш характер пропаґандистичної аґітації, ніж культурно-освітньої праці. Ця праця, щоб була доцільна, мусілаб бути зрозуміла слухачам. Та про такі предмети, як ці, можна з непохитною певністю сказати, що простий нарід або їх зовсім не розумів, або розумів тенденційно. Якаж могла у таборі бути ціль таких відчитів? Хоча прелеґенти вистерігались ранити релігійні почування слухачів безпосередніми зачіпками, проте в дійсности непощадно їх ранили. На відчиті про Дарвіністичні теорії — нині поважно наукою захитані — впала з уст молоденького прелеґента така авторитетна сентенція: „Ось бачите, як на світі повстали всі ростини, звірі і — людина; всі від одної спільної істоти, а не так, як це в ріжних мітах, себто байках подають ріжні релігії. Те все — небилиці“...

Люди навгадь відчували, куди прямує освітній напрям таких відчитів і — просто їх оминали. Старий мужик з того села, відкіля був прелеґент, опісля глумливо підсміхався: „Такий молоденький, а такий мудренький... багато мудріший від свого татуня. Його татуньо — інакше

навчають...“ А дівчата, то просто жартували і посміхувались одна з одної: „Ади — яка малпа...“

Усіх відчитів, улаштованих тією відчитовою секцією — хоч під вивіскою „Жіночого Кружка“ — було понад двацять. Не всі з такою закраскою; одначе всі не на мужицьку голову подумані. На перші ходили люди громадно. На дальші — все менше, хоч і таке водилося, що деякі інспектори, а ще більше „секціони“, досить енергійно заохочували нарід до тих відчитів. Годі! Деякі, хоч зовсім доцільні і потрібні відчити, або не були вміло писані, або нудно виголошувані. Щоби пристосувати відчит до рівня слухачів і їх предметом зацікавити, на це потрібний більший досвід. І раніш, ще перед епохою організацій, сливе кожного тижня в суботи і неділі відбувалися на другій, відтак на восьмій секції відчити для селян. Прелеґенти сушили собі добре голови, поки підібрали тему, яка би всеціло тугою за домом опанованих слухачів могла захопити. Практичний досвід повчив, що слід при кожній, будь-якій темі все зачіпити за актуальні під той час питання і події, що торкались війни і повороту виселенців додому. Проте відносини місця і часу наказували обережність у підході до всіх тем; таку, щоби знемагаючого духа мас підбадьорити, підтримати потахаючі надії, а не згубитися в оманних нетрах демаґоґічного баговиння. Орґанізацію заступала тоді начисто — добра і щира воля поодиноких членів учитель-

ського збору, між котрими слід згадати Олександра Березу ,о. Василя Загаєвича, Зенона Ганкевича, Генрика Коваля й інших, та працьовників бюра праці, між котрими слід відмітити відчити проф. Василя Грицевича. На його відчити, що все оберталися коло болючих питань дня і були вільні від всякої демаґоґії та невідповідних обіцянок, ходило завжди найбільше людей.

Ще за один засіб культурно-освітньої праці взявся „Жіночий Кружок“ — за кольпортажу в таборі української книжки. Що правда, було це з надіями на успіх можливе щойно після відбиття Львова від москалів; до того часу не було що кольпортувати — не було української книжки.

Зате змагання „Жіночого Кружка“ захопити і закріпити за собою нагляд над сиротинцями і захоронками в таборі вбивала не так таборова управа, будучи погляду, що ці установи належать виключно під її керму, як нехіть до „Жіночого Кружка“, що стала згодом зростати. Спалахнувши ярким полумям діяльности в часі одного лівроку, став Кружок під осінь 1916. року нидіти, так, що в жовтні тричі скликувано безуспішно Загальні Збори для вибору нового виділу. До опіки над таборовою молодю покликано в 1917. р. окрему „комісію“, котрої головою став учитель ґімназійних курсів Омелян Бачинський, секретарем народній учитель Емануіл Смеречинський.

Справою гаптів і вишиванок на віденську виставу не займався „Жіночий Кружок“ як та-

кий, а лиш поодинокі його члени. І „Воєнний Календар“ на 1917-ий рік, також штемпований „Українським Жіночим Кружком“ у Ґмінді, був приватним підприємством осіб зпоза Кружка.

В осени 1916. року появився в таборі, як я вже згадував, адвокат д-р Лев Ганкевич, що, приглянувшись відносинам, з питомою йому енерґією забрався насамперед за наладнання культурно-освітньої праці в таборі. „Комітет для національних справ“ не лиш фактично занидів, але й формально перестав істнувати, а „Жіночий Кружок“, хоч ще чинний, згуртовував лиш невеличку частину інтеліґентного жіноцтва, між котрим теж не було єдности й запалу, а зарисовувалося щораз більше розладдя. Ще найбільшу діяльність виявляв тоді „Драматично-Співацький Кружок“, хоч і там водились немилі приключки тому, що, почавши від таборової управи й кінчаючи на всіляких іменинових гуртках, всі намагались накинути хорові як не свою катеґоричну волю, то бажання ним при всяких уладах і навіть приватних забавах послуговуватись. Отже цей „Співацько-Драматичний Кружок“ став з формального боку вихідною точкою для обнови таборової культурно-освітньої орґанізації.

В дні 10. листопада 1916. р. скликав Кружок надзвичайні загальні збори таборової інтеліґенції до одної з саль таборової школи. Збори тягнулись повні три години, стирались різко суперечні погляди і проєкти, хоч всі погоджувалися, що якась реформа потрібна. Вкінці принято

внесок д-ра Льва Ганкевича, щоб насамперед заснувати одну загальну, статутову читальню як філію „Просвіти" і діяльність її поширити на ввесь табор через закладання в секціях дальших філій. Загальна тенденція прямувала до того, щоб по змозі кожна баракова секція мала свою окрему читальню і щоб усі читальні, як і всі інші баракові культурно-освітні установи, були підпорядковані головному виділові загальної читальні. Був це твердий горіх, бо саме ці „інші" установи не мали охоти зректися своєї „самостійности", одначе молоді й міцні зуби д-ра Ганкевича його згризли.

В неділю 12. листопада на дуже бурхливих зборах, скликаних до просторого поміщення бюра праці для інтеліґенції і простонароддя, засновано одну „Народню Читальню"; до головного виділу увійшли: д-р Ціпановський як голова, о. Король і дир. Гарматій як заступники голови; як члени: Антонюк Гнат (селянин), Бачинська Ольга, Захарюк Іван (селянин), Казановський А. (селянин), Кокодинський Андрій (студент медицини), д-р Маковський Василь, Луканюк Дмитро, Павлюк М. (селянин), і д-р Сисак Микола; врешті як заступники членів: Бобовський Іван, д-р Ганкевич Лев, д-р Конрад Микола, Олеськова Ірина і Межибрідський С. (селянин). Таким чином започатковано в таборі нову „еру" в орґанізації культурно-освітньої праці.

Чималі труднощі були ще з придбанням для читальні відповідного приміщення з салею і сце-

ною. Йшло тут про цілий барак. Депутація, зложена з д-ра Ціпановського д-ра Ганкевича і д-ра Маковського, пішла до начальника д-ра Бухнера і пригадала йому давніше приречення — віддати нам для тієї цілі один барак. Загнаний в кут, не міг д-р Бухнер заперечити даного приречення, тільки виправдувався відсутністю вільного бараку. Одначе запевнив, що приречення дотримає і справді дня 22. листопада, після панахиди за померщого цісаря, заявив, що віддає на читальню цілу простору кухню на шестій секції і доручить бараковому будівельному урядові перевести негайно всі перерібки, потрібні для сценічного вжитку.

В неділю 26. листопада Головний Виділ читальні „Просвіти“ приймив це до відома і вирішив зложити д-рові Бухнерові окрему подяку. Тимчасом таборовий інжинір Гофер зажадав дня 28. листопада звороту шестої кухні тому, що уряд вирішив зробити в Ґмінді центральний склад усіх частин білля, одіння й обуви для всіх долішньо-австрійських таборів і казав для тієї цілі приготовити негайно маґазин, на який по думці інж. Гофера надавалася лиш кухня у шестій секції... З цього приводу прийшло ввечорі між д-ром Ганкевичем і членами таборової управи до гострої словної перепалки, в котрій з уст д-ра Ганкевича впали такі іронічні слова: „На все є в таборі місце. На кантини, на кіно, на крамниці, на касина, чого тільки забагнеться „Харчевій Консорції“ для її інтересу, або для

забави. Тільки на читальню для 30.000 народу — нема! Треба, щоб українці лиш домагалися читальні і мали її приречену, а безпечно уряд на те місце вдрулить якийсь маґазин!“ Ще запальніші велися переспори окремо з д-ром Билинським.

Проте шеста кухня таки пішла на маґазин, а ми мусіли заспокоїтись дальшою обіцянкою, що читальняне приміщення буде небавом вирішене по нашому бажанню. Тимчасом призначив д-р Бухнер на ціли читальні три злишні шкільні світлиці. Цим разом д-р Бухнер не вимахнувся самою обіцянкою. Д-р Ганкевич дибав завзято і все нагадував приречення, дир. Гарматій безнастанно ремствував, що читальня псує ввесь шкільний лад і вводить замішку... Не було ради: д-р Бухнер призначив на читальню цілу пятнацяту кухню, а інжинір Гофер прирік її негайно переробити. Так і сталося. Виходить, що лиш завдяки настирливій витревалості і рішучому виступові д-ра Льва Ганкевича дістався читальні ввесь просторий барак з цілим сценічним уладженням та упорядженою салею для видців. Усі дальші концерти, театральні вистави, свята, віча, відчити до кінця істнування табору відбувалися в тій читальняній салі під знаменем читальні „Просвіти“.

Цей дещо ширше оповіджений епізод із добуттям салі і сцени для читальні свідчить, які трудноці треба нераз було поборювати та які заходи робити, поки щось можна було для висе-

ленців добути, — коли йшло про культурно-освітню працю. Упередження виполоти — це тяжке діло...

Д-р Ганкевич не спочив після заснування головної читальні, але розбудовував її з залізною послідовністю на поодинокі баракові секції, так, що вже при кінці 1916. року було таких філій у таборі шість, з котрих декотрі, як напр. у пятій секції, розвивалися якнайкраще. Це залежало від стійности і скількости людей у секції. Кожна філіяльна читальня мала свого „референта", себто голову і „прелеґента", котрого обовязком було дбати про чергові відчити і реферати. Я був „референтом" у другій секції, а „прелеґентом" у ній був директор школи з Нагірянки коло Бучача, покійний вже нині Зенон Ганкевич. Філія носила імя Івана Котляревського.

Цей розподіл праці на філіяльні секційні читальні був розумною гадкою. Лекше було робити і до роботи заохотити на одній секції, як на пятнацятьох. Не на всіх секціях ішла праця з однаковою натугою, але не засмітилася ні на одній. Дбав за це Головний Виділ, котрому треба було правильно подавати до відома порядок відчитів чи інших уладів на кожний місяць і фреквенцію на них, яка не була рівномірна, а безупинно, — відповідно до репатріяційного або робітничого руху — хвилювала. Було, що одної неділі була на відчиті яка сотка народу і більше, слідуючої неділі ті самі бараки були порожніські, а третьої вже наповнені новими ви-

селенцями, а там і — чужинцями. Тій припадковій змінливості не могла вже зарадити ніяка організація.

З правила були відчити в неділі і свята. Теми відчитів були полишені прелеґентам; у цьому напрямі не роблено ніякого натиску. Дібрання тем не було легким ділом тому, що не було джерел, ні відповідних підручників. Треба було зручно вихісновувати часописи і календарі. Хоч Головний Виділ лишав цілковиту свободу прелеґентам, все таки дбав, щоб не було тем не підхожих до настроїв мас, або аґітаційних. І треба признати, що таких відчитів, як ті про Дарвіністичні теорії або про теорію К. Маркса, більше не було.

Д-р Ганкевич, все в починах невичерпаний і в розбудові освітньої орґанізації незвичайно енерґійний, заохотив молодих і старших інтеліґентів до зорґанізування „Наукових викладів імени Івана Франка", установи хоч перехідної, проте досить діяльної. Як вказує сама назва, ці виклади мали на меті поширювати науку, тому й мали характер вищого типу. Для браку достаточного числа прелеґентів і підручників ці виклади боролися з чималими труднощами; проте вони не переривалися і поза новий 1918. рік.

Не є метою цих поглядових спогадів вичислювати таксативно всі виклади, які були. Та з одного тижневого виказу, який у мене зберігся, можна собі виробити погляд на наукову і практичну вартість тих відчитів. Вони відбу-

валися в таборовій школі у першій салі другого коридору. В семій годині вечора являлась перша, три на восьму друга серія слухачів. Було сказано, що один відчит не має тягнутись довше, як три квадранси або годину, щоб не втомляти слухачів. Деякі виклади з тієї самої теми займали кілька і кільканацять лекцій, отже мали характер курсів.

Ось приклад з одного тижня: Понеділок: год. 7—$7^3/_4$ д-р Ганкевич: „Політичний устрій австрійської держави й основні та громадянські права“; $7^3/_4$ до девятої Ю. Міхнович: „Короткий огляд української літератури“. Второк: год. 7—$7^3/_4$ Г. Коваль: „Кооператива і наше економічне життя“; год. $7^3/_4$—9 Е. Смеречанський: „Головні рахункові ділання“. Середа: год. 7—$7^3/_4$ О. Бачинський: „Історія політично-національного життя від початку російської революції 1917. року й українська республика“; год. $7^3/_4$—9 Заклинський: „Історія політично-національного життя на австрійській і російській Україні останнього століття“. Четвер: год. 7—$7^3/_4$ Е. Смеречанський: „Головні рахункові ділання“; год. $7^3/_4$—9 І. Чичка: „Політична ґеоґрафія Европи, зокрема України“. Пятниця: година 7—$7^3/_4$ Г. Коваль: „Кооператива і наше економічне життя“; год. $7^3/_4$—9 Р. Жуковський: „Закон про військові причинки“. Субота: год. 7—$7^3/_4$ Е. Смеречанський: „Головні рахункові ділання“; год. $7^3/_4$—9 Л. Гарматій: „Українське народне шкільництво“.

Як прикладово слідно з добору тем і тяглости викладів, вимагали вони від слухачів хоч деяких основ освіти та знання письма, бо заложенням тих викладів було, що слухачі мали собі робити з них записки і при кінці дістати свідоцтва. Доцільности й успіхів тих викладів, у котрих і я брав участь, викладаючи про закон векслевий і кооперативний, годі би заперечити, якщоб це не діялося в таборі, котрого мешканці не мали вільної голови для науки. Кожного зїдала своєрідна жура і печаль, а всі разом були манячливо опановані одною гадкою — як дістатись домів... Найбільший хосен з тих викладів був той, що вони вчили людей обовязків.

Як розвинулася за півтора року ґміндівська читальня „Просвіти“, досить згадати, що її кінцевий білянс виказував у прибутках і витратах по 18.655 корон. Ця натуга орґанізаційної освітньої праці — без лишків заслуга д-ра Льва Ганкевича і булоб для його праці кривдою, якщоб її прилюдно в цих спогадах не засвідчити. Д-р Л. Ганкевич не видвигав своєї особи наперед, а заохочував і приучував інших до праці. Не знав дармоїдства, не був жадний почестей, ще менш — наживи, мерзився позаплічними каверзами, був отвертий та сміливий і мав у таборі одніську мету, від котрої не відступав ні на крок — обороняти в кожному напрямі права українського народу до фізичного й духового життя. Що найважніше — бистро орієнтувався в кожній ситуації і не дав себе зайти; тим менш — приєднати

пустословними обіцянками, особистими мотивами або облесними чемностями, де йшло про добро народу. Хоч мав свій окремий, не в одному напрямі розхідний світогляд, нікому його не накидував, ані не вплітував до предметових міркувань. У тому часі, де в таборі легко ловилася риба в закаламученій воді, його знання і подивугідна характерність сильно відбивались на тлі баракового життя.

Правна поміч народові й особиста поміч у виручуванні д-ра Билинського у звязках з виселенцями — це був формальний титул, під яким д-р Ганкевич прийшов до табору, ліквідуючи водночас незрозуміле становище, яке досі, при особлившій увазі д-ра Бухнера, займав у таборовій управі концептовий урядовець Шварц. Ділянку правної поради народові в таборі трактували досі справді по мачошиному. Зразу не було нікого, хто на неї звернув би увагу. Тулилася вона по всіх закутинах, поки дісталася на судові виїзди. Ці виїзди заведено в таборі з початком 1915. року під приключкою, щоб люди не волочилися по місті, маючи яку потребу до суду. Орудував їх сам начальник ґміндівського суду — Амброс. Та на тих виїздах, де ведено справи при помочі перекладачів, ледви чи суддя мав стільки часу, щоб хоч кількома словами висотати і збагнути потребу заголюканого мужика, не то йому доладно порадити. Пізніше, якийсь короткий час, займався тими ділами д-р Билинський, що ще менше міг їх навалу поладнати. Тим то скерму-

вав усі „правні поради“ до відділу посередництва праці, де вони — сяк-так оборудувані — бовталися як бічне зайняття аж до приїзду д-ра Льва Ганкевича.

„Правна порада“ давала немало роботи. Зголошувались люди з усякою всячиною. Насамперед з преріжними квітами за воєнні реквірунки, чинитьби, шкоди, то-що. Що з ними робити, як за них гроші добути?? Та на це ніяка правна порада не помагала. Ще більше було таких пошкодованих, що не мали ніяких квітів. Безліч протоколів списували з такими людьми і передавали їх управі. Теж — безхосенно. Казали чекати кінця війни. Зголошувалися зі справами опікунчими, подружими, тестаментовими, посмертними списами, спірними, карними, — при такій многоті народу, що все була в таборі, доконечний був окремий фахівець. Зголошувалися навіть з приватними письмами, які треба було писати, щоб охоронити неписьменних людей від шаленого визиску покутних писарів.

Після приходу д-ра Ганкевича всі ті справи перекинено на його плечі. Мав він визначену світлицю, шумно названу бюром, у девятій кухні під числом дверей пятим і мав одного-одніського помічника — Мельника. Одначе той офіційний титул і характер д-ра Л. Ганкевича був лиш формальною вивіскою, зпоза котрої він метким вглядом обняв увесь табор, з усіма проявами його матеріяльного й духового життя.

В яркому сяйві діяльности загальної читальні „Просвіти“, що зосередила у своїх руках і повязала всі нитки культурно-освітньої праці, зблідла й розплилася діяльність „Жіночого Кружка“, хоч його імя перестояло до кінця табору. Зате прегарно розвивався в дальшому „Драматично-Співацький Кружок“, який став огнищем таборової мистецької діяльности. З нього виринула таборова аматорська орхестра, яка досягла такої досконалости, що з повним успіхом грала на всіх виставах і концертах; грала також на концерті в дні 3. вересня 1917. року, коли табор мав щастя і честь звеличити особисту пряву Митрополита Андрея Шептицького і новопоставленого ним луцького єпископа Преосвященого Йосифа Боцяна.

Згодом поширила читальня „Просвіти“ свою діяльність також опікою над дитячими захистами і захоронками, дбаючи про український характер і напрям виховання молоді й дітвори; по шпиталях оживила вона діяльність засніченої „Самаританської Помочі“, яка істнувала від початку 1915. р. в таборі як філія львівської, в хосен котрої влаштовано в таборі 26. вересня 1915. р. спеціяльний концерт у приняві віденських відпоручників — д-ра Володимира Бачинського, д-ра Говиковича, Юліяна Бачинського і Володимира Темницького. Чистий прибуток з того концерту в сумі 151 корон 17 сотиків відіслано до Львова.

Як було з часописами? Як з усім іншим: з початку гірше, опісля краще. З початку, коли всяка комунікація з позатаборовим світом була ще вельми утруднена вартою і цензурою, тяжко було й за часописи, хоч попит за ними був тоді дуже сильний. Після довшого листування — як все — обіцяла редакція „Свободи" присилати до вільної розпродажі в таборі по 500 примірників кожного числа. Ця розпродажа йшла добре і її ведено в бюрі посередництва праці. Менше як 250 примірників ніколи не продавалося, а було, що й усі. Так щож — присилка була дуже неточна, майже все припізнена. Нарід допитував за „Свободою" в суботу і неділю, тому, що набрався звички читати в ці дні ще з краю. Тимчасом присилка діставалася до табору — добре як у вівторок; звичайно в четвер або пятницю, коли вже появлялося нове число. Понаглювання були безуспішні. В часі перед Зеленими Святами, у травні 1915. року, коли вся увага була звернена на Італію, в таборі був такий навіжений веремій, що не 500, а кілька тисяч „Свободи" булоб безпечно тоді можна продати, якщо вони булиб. Така, може й незавинена неточність була зі шкодою і для видавництва і для табору. Її виправдує хіба воєнне лихоліття і важкі обставини, серед яких тоді наші видавництва появлялися.

Подібно було і з книжками. В часі окупації Галичини московськими військами на запіллі дуже тяжко було за українську книжку; ця недостача деймаво відбилась і на ґміндівському табо-

ровому житті. Люди бажали забити нудьгу читанням, та не було їм що подати. А у Відні, якщо й були які книжки, тяжко було їх допроситися. Щойно в половині серпня 1915. р. прислали до табору 300 молитвенників та по 100 примірників видань: „З великих днів“, „Жовнірські пісні“, „Слово о полку Ігоревім“, „Рим а наші церковні постанови“, „Ще не вмерла Україна“ і „Тим, що полягли“.

До справи часописів і книжок ставилась баракова управа байдуже, а то й неохоче. Годі було допроситися книгарської будки або крамнички, а хоч будьякого окремого кутика на розпродажу. Все обіцювали і — тільки. Отже в бюрі посередництва праці уладжено в ошкленій шафці тимчасово виставу книжок та часописів, яких розпродажу приймив на себе доброхіть професор Василь Грицевич. За той час, заки ми дочекались обіцяного окремого кіоску, відкрила „Взаїмна Учительська Поміч“ у таборі свою крамничку з усяким писальним знадібям та книжками і там перебрала також дальшу кольпортажу часописів.

Хоч безпосередньо наміченою ціллю тієї установи є — як каже сама назва — кооперативна поміч учительству і вона не була установою спеціяльно бараковою, проте її діяльність у таборі, головним чином перепродажа книжок і часописів, була для народу і в культурно-освітньому напрямі така хосенна, що годі її мовчанкою поминути. Вели її з прегарним успіхом учи-

телі Генрик Коваль та Іван Гуменюк. Кінцевий білянс тієї установи мав у загальному обороті 17.635 корон, при кінцевій касовій готівці — 3.262 корон 75 сотиків. Зиски були призначені на стипендійний фонд для сиріт по народніх учителях. Ґміндівський відділ „Вз. Уч. Помочі“ брав також діяльну участь у видавництвах Учительського Комітету у Відні. Його заходами видано: Ів. Франка: „Земле моя“, Б. Заклинського: „Життя українського народу“, „За Україну“, зладжену Б. Лепким збірку „Червона Калина“, „Співаник для української молодіжі“, „Малу ґеоґрафію України“ і „Воєнну читанку“. Попит за тими видавництвами був несогірший, коли розійшовся увесь наклад (разом 21.000 примірників).

Ще одною важною для всіх установою була загальна „Рада виселенців“. Ця „Рада“, до котрої входили відпоручники всіх таборових установ, займалася, як найвища інстанція, всіми ділянками життя виселенців, справджувала правдивість усяких жалоб і висліди своїх доходжень разом з власною гадкою передавала таборовій управі, яка з тою опінією все рахувалася. Для всяких непорозумінь і терть серед власного громадянства була та „Рада“ останнім словом.

Так виглядає з двацятьлітньої віддалі в спогадах огляд і розвій культурно-освітньої орґанізації в ґміндівському воєнному таборі. Властивий підмет тієї орґанізації — народні маси — все був пливкий. Тому, коли мова про орґанізаційні успіхи, вони не торкаються деяких конкрет-

них осіб або ґруп, а всього народу як абстракційної цілости. Культурно-освітня орґанізація у ґміндівському таборі, яка поступово підіймалась на щораз вищі щаблі, була властиво щойно школою орґанізаційної праці для тих усіх, що в ній брали участь. Початкові розладдя і вивищуваня власних амбіцій дали дорогу ідейній орґанізації, опертій на освідомленій, характерній дисципліні, від якої ніякі амбітні одиниці не посміли усуватися, ні проти неї киринити. Це найбільший успіх ґміндівських культурно-освітніх орґанізацій, що зуміли вкоротити самоволю та всі одиниці підчинити орґанізації центральній і їх заставити до плянової зорґанізованої праці для добра свого народу.

І в цьому напрямі сповнив табор українських виселенців у Ґмінді перед народом та історією як слід своє важке завдання.

ГМІНДІВСЬКІ ВИСЕЛЕНЦІ ПРИ ПРАЦІ.

„Боже допоможи, а ти, небоже, не лежи!“
(Нар. приказка.)

На початках війни в 1914. році верховодні державні чинники не мали гадки творити з виселенців запасові збірники людської робучої сили. Та затяжна війна і нестерпні умовини життя, серед яких опинилося запілля, позбавлене міліонів дужих рук до обслуговування ріжнородних варстатів праці, небавком звернули їх увагу на скупчені в таборах людські маси і привели на гадку вихіснувати ту нечинну енерґію до всіляких, в першу чергу рільних робіт, до яких галицьке населення найбільш було приспособлене. Розпорядком з 22. лютого 1915. р. австрійське міністерство внутрішніх справ визначило для поодиноких коронних країв чисельно устійнені скількости робітників до пільних сезонових робіт, а саме: для Чехії — 3.000 людей, длзя Морави — 1.500 людей, для Каринтії — 200 людей, для Стирії — 1.200 людей, для всіх інших, віденським рільничо-господарським товариством репрезентованих австрійських країв разом — 5.000 людей і позволило набирати й контрактувати тих робітників у таборах воєнних виселен-

ців. З цього слідувало би, що між причинами пізніших масових виселень не на останньому місці була журлива гадка за руки до праці; тим паче, що крім Галичини всі краї австрійської монархії не мали і до війни зайвих трудових рук, коли постійно мусіли запомагатися галицькими сезоновими робітниками. І в 1914. році, після вибуху світової війни, в поважній скількості заповнились ними табори виселенців. З дому пішли вони на роботи з весною; та вже не встигли перед захопленням краю москалями вернутися в осени домів. Після довгих, нераз лячних блуканин опинилися в таборах: польські сезонові робітники головно в Хоцені, українські — у Ґмінді і Вольфсберґу; але частинно і в Хоцені.

Держава мала ще одно добре джерело набирання рук до праці — табори полонених і ними покористувалася. Та рільничо-господарські товариства, що мали змонополізоване у своїх руках посередництво праці, лиш у крайній біді користувалися полоненими. За тверді умовини покладав уряд дотично полонених і за велика ще тоді за них грозила відповідальність. Що найважніше: досвід виявив, що видатність праці полонених була багато менша, як наших виселенців.

Крім державних воєнних фабрик засилювалися в ґміндівському таборі робучими руками в першу чергу три головні робітничі централі: у Відні, Празі і моравському Берні. Позатим, як випадало, ґміндівський табор давав робітника

на Мадярщину, до Босни, а то й поза кордони держави — до Альбанії, Данії і Прус. Управнені централі висилали до табору принагідних або постійних відпоручників, які розшукували і контрактували людей на місці. Між тими товариствами бували нераз гострі конкуренційні тертя, які обивались нерідко об баракову управу, а було, що й об міністерство. Умовини робіт були устійнені на письмі, проте траплялись — що правда, винятково — демаґоґічні обдурювання й обіцювання, щоб лиш людей залапати. Бо в міру, як війна затягалась, росло запотребування, гіршали умовини прожитку, а подача праці меншала.

Та під весну 1915. року ґміндівський табор ще кишів від многоти робучих рук, що бажали конче з табору видобутися. Про те, щоб війна мала тягнутися роки, нікому в голові не свитало. Всі жили непохитною вірою і надією, що найдалі до зими з війни і сліду не лишиться. Табор щойно вилазив з землі, творився. Не було в ньому зразу найменшої розваги ні для душі, ні для тіла. Ні церкви, ні школи, ні шпиталів, ні доріг, ні світла, — лиш дошкульні, осоружні обмеження особистої волі на кожному кроці. Тому, коли в лютому 1915. р. оповіщено дозвіл контрактуватись до сезонових пільних робіт, всіх огорнула, начеб яка дурійка — йти на роботи денебудь, щоб тілько з табору... Всі надіялися — в осени після скінчених робіт вже просто вертатись домів. Цим пояснюється, що подача праці була тоді втроє більша від запотребування.

Конкуруючим робітничим товариствам було з тією дурійкою виселенців дуже добре. Не мусіли запобігати ласки виселенців, навпаки — робили ласку їм, беручи їх до праці. Не переліцитовували себе в контрактових умовинах, а робітники їх не висотували. Далися брати на будь-які умовини, щоб лиш піти з табору. Без огляду на змінені обставини і міністеріяльні розпорядки — відпоручники робітничих централь контрактували людей на перегони на передвоєнних умовинах, визирцем собі вибираючи що-найкращих робітників, не оглядаючись на ніякі їх родинні або односельчанські звязки. Це викликувало жалі і нарікання. Також поминено в контрактах дві міністеріяльні воєнні постанови: дотично можливости повороту законтрактованих робітників перед речинцем, якщоб це показалося можливим і дотично змінливої вартости бараболь. Бо головною заманою людей на роботи була надія кращого прожитку, ніж у таборі й основою всіх контрактів у перших двох роках війни була не так грошева плата, як „депутат", себто точно в контракті означена скількість харчів, яку вони мали в натурі діставати.

З деякими відхилами виглядав тоді „депутат на особу так: 7 літрів збираного, або 3 $^1/_2$ л. незбираного молока, 10 кґ. бараболь, пів кґ. муки, пів кґ. гороху, пів кґ. рижу, пів кґ. круп, чверть кґ. мяса, чверть кґ. солонини, чверть кґ. соли, а хліба — мужчини по пять, жінки по чотири кґ. на тиждень. Денна плата була — для косарів

у часі жнив по 1 кор. 60 сотиків, для інших робітників по 1 кор. 40 сот.; поза жнивами для мужчин по 1 кор. 30 сот., для жінок і хлопців по 1 кор. 10 сотиків. Та основою всіх контрактувань був хліб, порція котрого була тоді вже обмежена для робітників на 300 ґрамів денно. Якщо працьодавець не прирік — без огляду на законні обмеження — давати хліба в контрактовій скількості, там робітники не хотіли умовлятись; а коли їх обдурено, то втікали з робіт. Але в Чехах тоді хліба не бракувало; ані в Мораві.

Ческе краєве бюро посередництва праці у Празі випередило інші централі, висилаючи вже в лютім до табору бувшого орудника повітового бюра праці в Мостиськах п. Кветньовського як свого уповажненого відпоручника. Він мав легку роботу. Не він просив людей, щоб ішли до робіт, а навпаки. Він лиш вибирав, вередував, прокидав — нічим при військовій переглядовій комісії. Ще й лаявся здорово. Пішли на нього скарги до баракової управи — безуспішно; але до Посольського Українського Клюбу — з успіхом. Влада згодилася на гадку Клюбу — на час весняних контрактувань вислати до Ґмінду якусь з тими ділами обізнану людину для охорони прав та інтересів виселенців, що йшли до робіт. Тим то з половини березня 1915. р. зразу тимчасово, а від 1. травня постійно, я став з уряду посередничити при всіх контрактуваннях у таборі, як завідувач бюра посередництва праці.

Те „бюро“ не мало зразу навіть ніякого постійного приміщення; де люди контрактувались, там я йшов. По кількох тижнях такої бездомної крутні визначено для бюра праці чотирнацяту, відтак другу, врешті восьму кухню. Бюром називався довжезний бараковий простір, переділений дерев'яною запорою на дві поздовжні частини. У більшій безнастанно товпились і сварились люди, що шукали праці; в меншій сиділи за столами відпоручники робітничих централь та бюрові працівники і — контрактували.

Так працювало бюро посередництва праці; та на цьому його обовязки не вичерпувалися. В цьому бюрі списувано протоколи за всілякі воєнні реквірунки, кватирунки й чинитьби і належні за те заплати, всі протоколи і доходження з „підводами“ і виплачувано признані їм урядом допомоги, полагоджувано людям ріжні письма і прохання, а то й приватну кореспонденцію. Якийсь час діставали люди правні поради і заступства перед судом. Списувано цілі фоліяли з іменами, прізвищами, датами і місцем уродження, місцем замешкання і т. д. по повітам тих виселенців, що при найближчій можливій репатріяції мали надію дістатись домів. Такі списи забирали багато часу. Щоб на кожний випадок мати їх готовими і не гаяти з висилкою людей до дому, зладжувано ці списи наперед.

Найбільше роботи давала бюрова кореспонденція з усякими робітничими централями і безчисленними приватними працедавцями, як і з роз-

порошеними по всіх усюдах робітниками; усякі запити, скарги і прохання останніх не могли залишатися без полагоди. За три роки самих обовязкових копій тієї кореспонденції було 4.000 штук.

Було, що навіть „цензуру" таборової кореспонденції кілька тижнів виконувано в бюрі посередництва праці, поки її перебрало окремо зорґанізоване бюро таборової евіденції, ведене д-ром Ілярієм Бачинським. Яка була рація вводити таку установу, якою є „цензура", для кореспонденції виселенців, Бог знає; одначе вона істнувала від самого початку табору. „Цензура" таборової кореспонденції — це проречисте свідоцтво, з якою недовірливістю ставився з початку уряд до українських виселенців. Та про істнування тієї цензури мало хто знав, мало хто нею цікавився; ніхто нею не бентежився тому, що її виконування було все примарне, для виселенецького листування зовсім нешкідливе. В дійсності „цензура" істнувала „на папері", даючи кільком нашим інтеліґентнішим силам змогу сяк-так утриматись у таборі.

Як слідно з цього нарису зайнять, які постійно або переминаюче належали до бюра посередництва праці, мало те бюро — при все змінливій силі і ріжнородности таборового населення — досить роботи. Управа табору ставилася з початку до бюра з явно помітним упередженням. Коли інші бюра були уладжені вигідно, майже люксусово, мали „гуртівне" на канцеля-

рійні потреби і до-схочу помічних сил, — для бюра посередництва праці годі було зразу вижебрати одного помічника, лібру паперу, плящину чорнила... „Не маємо на це етату; нехай це обганяють робітничі централі“... відповідала управа байдужливо. „Про мене — завважив я на те — я зробив своє. Зголосив, що без відповідної помочі й опорядження бюра з таким обсягом роботи як слід не можна вести. Що далі, це до мене не належить“... Тоді барон Чапка дозволив приймити „одну“ помічну силу, якою став семинаріяльний учень Юліян Сохоцький, котрий, що правда, став за чотирьох.

Треба знати, що ославлений австрійський бюрократизм і на війні виправляв герці. Було наказано вести точні реєстри працедавців, робітників, леґітимацій, контрактів, що мусіли бути списувані в трьох примірниках, Бог знає, на що... Все те вимагало праці й багато часу. А всеж кореспонденція і всілякі статистичні звіти для управи, намісництва, ба й міністерства та окремо ще для військовости — все очевидно по німецьки — ті всі наказані формальности нераз до сміху доводили. Ще й копії з усіх писем треба було обовязково зладжувати і по числам переховувати. Тому було капарство, заки міністерство наказало придати бюрові стільки помічних сил, скільки було потрібно. По упливі року було їх у бюрі десять.

Безсумнівна річ, що початковий підзорливий настрій управи до бюра основувався на на-

киненому баронові Чапці упередженні, що це бюро вимушене Посольським Клюбом і є на ділі замаскованою шпіонською станицею. (Так виговорився неуважно комендант таборової сторожі). Згодом ці упередження минулись.

Як повставало і розвивалось таборове бюро посередництва праці, описано дещо подрібніш, ніж у загальних поглядових спогадах подобає, не тому, що автор цих спогадів був його завідувачем, а тому, щоб було зображено, які нераз незвичайні труднощі треба було поборювати і колоди зпід ніг усувати, поки щось добуто. Тимбільше, що такі самі, як не більші труднощі і перепони треба було поборювати на кожному кроці, при кожній установі, при кожному бюрі, при кожному маґазині, в кожній ділянці життя, щоб тільки щось корисного для табору добути. Управа майже все подавалася; добровільно — ніколи.

Перша валка до пільних сезонових робіт у силі 1.474 людей виїхала окремим поїздом на Чехи дня 22. березня 1915. року. При відїзді були приявні всі члени управи. Від табору і Посольського Клюбу — на його особливе доручення — прощав робітників промовою о. Кушлик. Тоді навіть виїзд з табору на роботи був великою подією!

Цей перший транспорт був набираний гуртом, без вмішування уряду. При всіх дальших вже інтервеніювало таборове бюро праці. Не обійшлось без численних немилих перепалок

з ревними відпоручниками робітничих централь, заки спосіб набирання й умовлювання людей до робіт увійшов у рямки системи, яка уможливлювала справність та етичність роботи і її контролю. Найбільш ремствували „посередники" і відпоручники централь, коли управа заборонила контрактувати в неділі і свята та вербувати потайки по бараках, на що люди найбільш нарікали.

На весну 1915. р. нарід захопило таке сильне бажання за всяку ціну видобутися з табору, що люди як нетлі гналися безбач часто просто в полумя. Вихісновуючи ці хоробливі настрої мас, витворився наборзі окремий тип „посередників" зпоміж недужників, суперарбітрованих, ріжних баракових передовиків, котрі заступались нібито за своїми „свояками" й „односельчанами", за „добру" для них роботу. На ділі була це шайка з біса хитрих шморгунів, що як справжні „економісти" вихісновували „робітничу конюнктуру" і за своє посередництво казали собі солено платити. Стверджено, що один з них побирав по одній короні з голови і заки його накрили й усунули з табору, набрав від злидарів більш як 400 корон. Такі спотворені дарможери з усього в таборі користали, найбільш із темноти власних братів.

На весну 1915. року був також величезний попит на роботи до Прус, головним чином тих, що там уже були. Були й такі, що вже заздалегідь на найближчий рік позаключували наємні

умови в Прусах. Одначе австрійський уряд отягався з дозволом на закордонні виїзди.

Тяжко, майже неможливо було опорядити такі зголошення, де, хоч робітників добре нагороджували, то домагались самих мужчин. Хоч тоді ще досить було в таборі мужчин, то без жіночого товариства вони не хотіли контрактуватись. Після кількох даремних спроб навіть військові фабрики стрілен і пороху у Блюмав і Велерсдорфі хоч-не-хоч мусіли при кожній набираній партії робітників згодитися на третину жінок. Важчих фабричних та акордових робіт люди сахалися; лиш на днівки. До лісових робіт ішли радо, але тільки на Мадярщину, в підкарпатські смуги. Бо не охота праці ані жадоба зарібків їх туди гнала, лиш жага — верхами Карпат передістатись домів. Щож, коли контрактування на Мадярщину було засадничо заборонене; винятково було воно можливе за окремим міністеріяльним дозволом. Це було тому, що між обома урядами були якісь неполаднані рахунки.

Ту, початково нестримну робітничу гарячку охолодили у травні дві непередбачені події.

Дня 3. травня табор замкнено внаслідку епідемії пятнистого тифу. Замкнення тревало по кінець травня; лиш на інтервенцію чеського і моравського уряду дозволено після перебутої 8-денної карантанни на виїзд тих людей, що в дні замкнення табору вже були законтрактовані.

Другою, багато важливішою подією була вікопомна перемога союзних армій під Горлиця-

ми, яка започаткувала розтічний відворот російських військ з Галичини. Ця подія запалила уми і збагатила виселенецьку уяву надією близького повороту до батьківщини, яку несовісна агітація, що в таборі ніколи не втихала, роздувала до розятрення. Витворилась загальна поворотня психоза, яка назовні обявлялася одним-одніським бажанням і питанням: „Коли підемо додому?"

Той, зрештою природний і зрозумілий гін охолодив робітничий пал виселенців, і то не лиш тих, що нудьгували в таборі, а й тих, що вже виїхали на роботи. Стали люди масово з робіт утікати, побоюючись, щоб поворот додому їх не минув. Була це психоза лячна як пошесть; а ще як літом 1915 р. почалися частинні репатріяції! Ніяка сила, ніякі грізнословні міністеріяльні накази і закази, загострення, погрози, втрати кавції і заробітків, а то й кари — не спинювали масових утеч, котрі в господарському буджеті Чех і Морави викликали великий заколот і спричинили масові жалоби до міністерства. Адже урядові не були тоді байдужі успіхи рільної господарки на запіллях... Міністерство відповіло загостреннями й карами, одначе вони не осягали своєї цілі. Тим-то й не диво, що уряд опісля репатріяції баракових виселенців всіляко обмежував, віддалював, переціджував. Проте багацько минулося часу, заки ця панічна поворотна психоза дещо втихомирилася; поки люди з власного гіркого досвіду переконалися, що з тими поворотами не таке просте й легке діло, як їм здавалося.

Багато-багато роздратованого народу, вичекавшись надаремне, пускалося тікати домів навгадь. Поталанило лиш деяким. Деяких завернули назад до таборів, деяких інтернували, а деяких — бо й такі були — поминай, як звали... Щойно такий досвід трохи остудив цю поворотню психозу.

Від горлицької офензиви до кінця війни охота до праці то спалахала, то потахала, відповідно до щастя й успіху австрійських військ. Кожна російська, хоч частинно вдатна офензива спричинювала масові виселювання і висилку людей до таборів, а вони столочену людську силу розприскували до контрактових, а то й примусових робіт. Примусових наборів нарід боявся. Що-правда, уряд покористувався законом про воєнні чинитьби — винятково, коли добровільною дорогою годі було робітника дістати, а час наглив. Звичайно — до фабрик воєнних матеріялів, або до сипання окопів.

Австрійський уряд мусів мабуть дати німецькому якесь приречення, на яке німецький консуль у Відні Гайнце виразно і з натиском покликувався, що перепустить до Німеччини устійнену скількість сезонових робітнків; проте уряд отягався його сповнити. Врешті на довгі настирливі домагання дозволило міністерство постановою, виданою 28. травня 1915. р., контрактувати сезонових робітників виключно з ґміндівського табору двом робітничим централям, у Берліні і Бресляві. Та цей вимучений дозвіл обумовлено

такими формальними і матеріяльними обмеженнями, що з них ясно пробивала ціль того дозволу — звести його нінащо. Це виявилося наглядніше, коли 12. червня приїхали відпоручники берлінської централі — брати робітника. Управа їх до табору не впустила, викручуючись неістнуючою вже тоді пошестю. Поправді йшло про те, щоб передтим набрати і вислати нашвидку до одного лиш фльорідсдорфського повіту 2.500 пільних робітників для поквапного запровіянтування Відня новим хлібом. А заки справа оперлася об Відень і там „про око" наказано не робити німецьким відпоручникам ніяких труднощів, фльорідсдорфський повіт дістав своє запотребування. Отже було це чисте воловодження, як і подобало...

25. червня знову приїхали німецькі відпоручники з Гановеру і Берліна за робітниками. Попалися саме на найбільшу метушню, викликану поворотною гарячкою. Нарід бомбардував Відень письмами, проханнями, нападав депутаціями — все за той примарний поворот домів. Уряд не спішився. Посли безнастанно інтервеніювали, міністри водно обіцювали. Які це були обіцянки, свідчила дійсність. Проте посли нарід тими обіцянками успокоювали; щось мусіли людям відповісти... А такі знову імлисті надії зводили людей з розуму від нетерплячки. Люди вже навіть на такий побажаний та випрошуваний виїзд до Прус перестали бути чутливі. Тимчасом ті самі міністри і того самого дня, коли наших послів запевнювали про недалеку репатріяцію

баракових виселенців, упевнювали німецького консуля Гайнцого, що пруські централі можуть без ляку набирати у ґміндівському таборі цілий дозволений контингент робітників, бо до кінця сезону ніяк не видадуть дозволу на поворот до деяких повітів; саме тих, за якими вставлювався Посольський Клюб. Це — в своїй простодушності — зрадив один з німецьких заступників.

Так володили і лоточили роздратовану українську душу, а обдурена довірливість народу зверталась вороже проти баракових установ, які тут не мали найменшої вини. Таборова управа, зокрема д-р Билинський, до якого ці справи належали, репатріяції, що змога, помагали.

Після нової посольської інтервенції, що таке недоцільне дурманення людей лиш до-решти зневірює і знеохочує до всякої праці, казало міністерство в таборі прилюдно оповістити, яких повітів до осени безумовно для повороту не отворять. Те оповіщення викликало в таборі сильне пригнічення; всеж було ліпше від обдурювання. Контрактування до робіт — хоч ліниво — рушили з місця. До самих Прус законтрактували поверх 500 людей і вже готовились до виїзду, лиш вичікували оповістки, коли прийдуть ваґони.

Нагло в дні 9. липня табор знову замкнули. Законтрактованих до Прус людей приписово відокремили, бо саме між ними трапився випадок пятнистого тифу. Через нього замкнено цілий табор. На око. Поправді йшло про те, як не як — спинити пруський транспорт. Ціль осягнено,

хоч всі сумнівалися, а деякі голосно подейкували, що якась жінка не захоріла пятнистим тифом, лиш нежитом нирок... Між збентеженими відпоручниками німецьких централь і таборовим лікарем-шефом, д-ром Редером, прийшло тоді до дуже палкої, хоч безуспішної суперечки. Австрійські верховодні чинники шептали, що Німеччина обстоює за обіцяними їй робітниками, але забуває за свої обіцянки. Які?..

До червня 1915. року перевіз робітників на роботи і з робіт був даровий. Від 15. червня наказано платити половину звичайної ціни і всі транспорти йшли від того дня через віденське центральне „Транспортове Товариство". Чи з тієї зміни був для уряду який показний хосен, дуже сумнівне. Тому, що обовязок оплати за перевіз перекинено на працедавців, а вони перекинули його на робітників. Такі кошти перевозу йшли тепер нераз на поважні сотки і ще більш ускладнювали й утруднювали робітничий рух, не осягаючи мети: припинити цим способом масову втечу з робіт.

Формально отворено табор знову для робітничих наборів 1. серпня. За той час дещо усмирилися горячкові поворотні настрої, а змоглися робітничі. Саме під ту пору настав у таборі найбільший робітничий рух за ввесь час. Зїхалися нараз відпоручники аж шістьох ріжних товариств, крім безлічі приватних інтересентів і робітників собі просто з рук видирали та взаїмно проти себе юртували. Був нпр. попит на сотні

людей до Тиролю до садовини. Робота не тяжка, а винагорода з усіх найкраща. Не дався ніхто законтрактувати. Люди, як їх було спитати, чому, казали, що це їм за далеко; немов би в Тиролю залізниць не було. Поправді їх відстрашено поголоскою, що там лютує з італійцями війна. У бюрі посередництва праці така була тоді гамарня, глота і гризня, як ніколи раніше і пізніше. Доходило до бійок... Тоді за один місяць серпень відїхало з табору до ріжних робіт поверх 5.000 народу, в тому числі всього чотири сотні до Прус.

Відповідно до напруження попиту і подачі праці — влада безнастанно видавала „доцільні" розпорядки, нераз зовсім невідповідні, здебільша невикональні. Не було одного місяця без якоїсь новини.

У вересні 1915. р. — з уваги на чеські і моравські цукроварні — обмежено набирання робітників у таборі виключно до буряків; при кінці вересня настільки, що кожне інше вербування вимагало окремого міністеріяльного дозволу. В тому часі табор підсилився словінськими і хорватськими виселенцями; до бюра праці прийшли для їх обслуги дві надзвичайні помічні сили — Вікторія Брезіґар і Йосиф Котіч. Словінці і хорвати неохоче йшли до робіт, розмірно у багато меншому числі, як наші. Наші не йшли, бо банували..., вони, бо — саботували... Під впливом настроїв і тактики словінських і хорватських виселенців виринула й між нашими нова так-

тична думка — не датися заманити до ніяких робіт, навіть баракових, і цим способом вимогти репатріяцію. Дарма. Були й між нашими людці, що мали „хорватські" погляди, які висловлювали при всякій нагоді, викликуючи в народі ще більше роздратування і затуманення. Наслідки тієї акції були відемні; та інші для тамтих, інші для наших виселенців. Тамтих вивозили до табору в Брук над Литавою, а наших брали до робіт на основі закону про воєнні чинитьби. Щойно такий насильний примус прояснив людям у голові, що краще годитися по доброму на кращі умовини праці і всеж бути паном своєї волі, ніж примусово на гірші, твердші і загрожені карами. Знову контрактування дещо оживилося.

Літні частинні репатріяції в 1915. році табор з виселенців помітно очистили. Зате стали кінчитися осінні сезонові роботи і більшість робітників — рад не рад — верталась назад до табору. Цю нагоду вихіснували все морочливі військові комісії і відвідали двічі табор. Хто лиш сяк-так тримався купи, того брали немилосердно до війська.

В 1916. році зовсім припинено виїзд до Німеччини. Зате для виконання якихось потайних умов, за довіз мяса і товщів, дозволено із заплющеними очима на виїзд 3.000 робітників до Данії. Дивне, що для законтрактування такої скількости людей призначено лиш один ґміндівський табор. Самі непорозуміння. Там, у Данії, безпечно думали, що їх робітники вже повибирані і готові

чекають у якомусь таборі, коли їх хто приїде забрати; тому не зважаючи на те, що їх понаглювано, не спішилися. Данський відпоручник приїхав до Ґмінду з контрактами аж у травні, коли вже було за пізно. Чеські, моравські і долішньоавстрійські працедавці й товариства повибирали тимчасом людей, кілько могли, поширюючи нарошно лячні чутки, що до Данії треба їхати морем, де тепер затоплюють всі кораблі; лише тому Данія приманює людей обіцянками обрідних харчів і високої платні.

Данія фактично давала найкращі умовини праці, та ще й захищувала перед страхіттями війни. І — вдоволялася здебільша самими жіночими силами, а тих у таборі було до-схочу. Та хоч як було боляче поминути таку рідку нагоду, дарма. Данці самі прогаяли корисний час і самі несли вину своєї невдачі. Їх двічі повідомлювали з таборового бюра праці, що час на часі не стоїть і коли не поспішаться, буде за пізно. Так і сталося. Охотні робітники позабирались, а ті, що лишились, про Данію і чути не хотіли. Данці справді думали, що по умові, яку вони мали, призначене для них число робітників має бути заздалегідь приготовлене. Тому чимале й немиле було здивування відпоручника копенгаґенської централі праці і посла до парляменту Андерзена, коли після свого приїзду дізнався, що робітників нема і мабуть не буде, бо такої сили народу і в Ґмінді годі вже було з рукава витрясти.

Посол Андерзен як стій пігнав до Відня, до-

рікаючи, що австрійський уряд не дотримав умови, якої постанови були йому добре знані. В міністерстві йому пояснили, що Ґмінд — це „невичерпаний“ людський резервуар і 3.000 людей для нього — дрібничка. Тоді пос. Андерзен показав мої письма, що остерігали данську централю, що сама буде винна, коли людей тимчасом порозбирають краєві товариства. Це було непотрібне, та коли раз сталося, пропало. Міністерство найшлося в клопоті, з якого вилабудалося соломоновим вирішенням: д-ра Андерзена успокоїло, що як не як, то приречені Данії робітники мусять найтися, зате бараковій управі доручило повести проти мене дисциплінарне слідство за самовільне непокоєння і баламучення заграничної опінії... Для мене була це мила несподіванка; та мабуть цю дисциплінарку проти мене повели для рятування престіжу — „щоб вовк був ситий і ціла коза“. Бо небавком її припинили, лиш мені „гостро“ заборонили вести в майбутньому на власну руку якенебудь листування щодо табору з закордонними установами.

Проте Данія не дістала з Ґмінду ні половини обіцяного контингенту. При спиненні всяких інших контрактувань і найсильнішій аґітації, при запоруці повної безпеки на морі і на суші, вдалося настягати і до виїзду намовити всього 800 людей; здебільша молодих дівчат і молодиць. Якусь частину дістали данці ще з хоценського табору; все таки не було разом і половини того, що мали дістати.

Пізнім літом у 1916. році дістали й мадяри дозвіл набрати в ґміндівському таборі 3.000 робітників. Міністерство не щадило тисячок... Та на Мадярщину наші люди лакомилися: до одного місяця ввесь континґент був покритий. Одначе це була лиш ілюзія. Тим, що годилися до робіт на Мадярщину, працювати й не снилося. Так лиш давали вид, щоб тим „історичним“ шляхом дістатись домів. Масово втікали і тоді справді більшина тих охотників передерлася через усі перепони та фронти і дісталась до своїх сіл. Чимала частина опинилася назад у таборі, деякі пропали — безслідно... Через ту невдатну мадярсько-робітничу кампанію і вереск, який счинив мадярський уряд, австрійське міністерство знову — цим разом невідклично — заборонило контрактувати людей на Мадярщину.

Що далі затягалася непощадна війна, чим важче було вижити, чим більш душу дратували безпросвітні життєві відносини, то на щораз інші, на щораз нові вигади і витівки пускалися людиська, щоб облекшити своїй недолі. Нпр. за 1916 рік виробився в таборі окремий тип людей, яких називали „щурами“. А то утерся в таборі такий неписаний звичай, що люди, які законтрактувалися і відїздили до робіт, діставали на дорогу по два бохонці хліба з табору, а на рахунок працедавця по пять корон завдатку, щоб могли сяк-так опорядитись. І це підглянули неосудні шморгуни і — вихіснували. Записувалися до роботи, діставали по два бохонці хліба

і по пять корон і їхали. Та ледви приїхали на місце і побули кілька днів, кидали роботу і — втікали. Вертались до табору і знову контрактувались. І так — безугавно. За кожним разом діставали хліб і по пять корон — і це було одніською метою їх контрактувань. Їх число розрослося в сотні — і як із справжніми щурами — боротьба з ними була трудна, тому, що хитрили найвигадливішими способами і крилися під усілякими вигаданими прізвищами. З них працедавці не то не мали ніякого хісна, а велику шкоду. Ішли гострі скарги на них, проте винуватців тяжко було схопити. Влада видавала проти них ріжні розпорядки: казала їх примусово відставлювати власним коштом до місця робіт, так вони вдруге втікали; заборонила приймати їх назад до табору, та що було з ними робити, коли верталась?; казала для них запровадити окремий „чорний реєстр“ і виключувати їх від репатріяції, стягати відшкодування, віддавати карному судові за обманство і т. д. Та все це не помагало. Неодин потерпів; та назагал „щурі“ не переводились.

Бувало нераз, що виїзджаючи на роботу, люди не мали в що приодігися. Такі діставали посвідку з бюра посередництва праці і мали при наділах першенство. І на цьому тлі виробився тип крутіїв, що лиш у цій ціли записувались до робіт та зголошувались нарошно в лахмітті і катраннях, щоб дістати даровий приділ одежі чи обуви, який пізніше перепродували. За ними стежили баракові інспектори і їх виловлювали.

Як дике хабазя, ширилось усяке крутійство і мантійство в таборі.

Такими способами і серед таких обставин набирано в ґміндівському таборі виселенців до всяких контрактових і примусових робіт, поминаючи численні попити за домашньою прислугою, яку брали приватні доми. Винятки — винятками; та назагал наш нарід у роботах мав добре імя. Не було це переборщення міністеріяльного секційного шефа, коли весною 1917. року на робітничій анкеті в міністерстві сказав, що Австрія перетримала важку крізу в рільному господарстві за перші два воєнні роки лиш завдяки муравлиній праці виселенців.

Сам ґміндівський табор дав запіллю такі робучі сили: в 1915. році — 16.890 мужчин та 16.800 жінок; в 1916. році — 8.540 мужчин та 8.675 жінок; в 1917. році — 5.680 мужчин та 6880 жінок.

Ті цифри обіймають усі роди позатаборової праці: при ріллі, в лісах, у промислових фабриках і воєнній муніції, при земних роботах, при домашній службі і т. д. Хоч цифри примусових робіт — неповні. Само собою, під шумне ймення мужчин ішли найбільше виростки і дітваки. Не було на австрійському запіллі такої категорії робіт, де не працювалиб наші виселенці. Одна фабрика пороху у Блюмав виказувала в 1917. році, що поверх 10.000 галицьких виселенців працювало в ній за час війни; з того — можна сказати — добра половина з ґміндівського табору.

Та не лиш ця, бо всі інші воєнні фабрики горнули теж відти робітників: Велерсдорф, Ґльоґніц, Фрайштад, Феліксдорф, Франценсфесте, навіть далека Боснія. Де понадобилось. Одних набирали на контракти, інших примусово, одначе платили їм таксамо, як контрактовим, лиш що вони були більш обмежені і загрожені у своїй особ. свободі.

Моє становище як керманича бюра посередництва праці теж не було завидне. За ввесь 1915. рік мав я супроти воєнних і державних робіт вільні руки. Найшов робітників — добре; не найшов — теж добре. Військові домагання були звичайно наглі, телеґрафічні і — дивовижні. Вимагати в 1916. або 1917 році за 24, найдалі 48 годин — кількасот здорових, дебелих, до тяжких робіт спосібних мужчин (такі були їх типові домагання) — була дивовижа. Таких мужчин з простонароддя тоді взагалі не було; в таборі ні на лік. Все вигортали до війська. Одначе цим військовість не журилася; вимагала і — шабаш!

Не було що й виправдуватись або пояснювати, що таких мужчин нема... Військовість пояснень не любить і — не признає. Приказ мусить бути виконаний; нехай і безглуздо. Краще безглуздо зробити, ніж — пояснити із глуздом. У 1915. році я в таких скрутах робив письменне вияснення, що таких мужчин нема і — хоч військовість бісилася, мене голова не боліла.

Інакше було в 1916. і 1917. році. А то одна з таких „перелетних“ переглядових комісій, приглянувшись мені докладніше в дні 6. жовтня

1915. р., хоч я вже був вислуженим ополченцем — набрала переконання, що я, „як мало хто", пригожий на австрійського вояку і мене „асентерувала". Таборова управа мене реклямувала як „необхідного", бо вже рутинованого у бюрі посередництва праці. Реклямаційне бюро згодилось на мою „необхідність" у таборі, але з маленьким придатком, що моїм обовязком — дбати передовсім за публичні, військові, щойно в дальшій черзі за приватні роботи.

І ось та „необхідність" змінила моє становище основно. Коли одного разу на телеграфічне домагання прислати за 24 години двісті здорових, кріпких мужчин до фабрики пороху я післав лиш сто, і то калік, а більш і зі свічкою не найшов, дістав я з Відня лиховісну пригадку, щоби в майбутньому їм таких „теревенів" з виправдуванням не посилати, а людей таких, яких їм треба... Дарма вибріхуватися, що в таборі, який постійно має до трицять тисяч народу, годі найти робітників до військових потреб. Мусять найтися! А коли їх справді нема, в такому разі — зайва моя „необхідність"... Інакше: „Скачи враже, як пан каже, а ні— гайда в окопи!"

Добре то кажуть: „На чужий розум не спускайся!" При війську те одне добре, що там все діється по „військовому". Як приказ! Коли приказ двісті — то двісті; а сто — то сто. Ні один більш, ні один менш! Щоб було до —рахунку. Аж смішно, аж стидно, аж лячно було нераз посилати партію таких „здорових, дебелих, до

важких робіт здатних мужчин"... Нічим збірка опереткових інвалідів... Та там на місці якийсь „необхідний" підстаршина, відбираючи таку „партію", перечитував лиш імена зі списку. Кожний відзивався „тут" (hier); а коли було до рахунку — діло скінчене. З тих „дебелих" не було й так ніякого хісна. Одних зараз з фабрики поналаняли, інші самі повтікали. Та управа фабрики знову телеграфувала: „Сто, або двісті здорових, дебелих..." А я їм знову посилав таку саму партію мужчин, бо інших не було. Що було діяти, як не заплющити очі, міркуючи: „Вкусися за язик, коли тя свербить..."

Такий був би огляд праці виселенців поза табором. Та не менша була їх праця в таборі. Винявши професіоністів, сміло можна сказати, що ввесь ґміндівський табор здвигнений працею наших баракових виселенців. Як муравлі увихалися день у день наші люди при всяких таборових роботах: земних, транспортових, будівельних, господарських, шпитальних, цминтарних... Здебільша їх руками навантажувано довжезні поїзди на стації.

Як тривкий памятник їх праці залишилась бита дорога з ґміндівського головного залізничого двірця (нині вже на чеській стороні) до дороги, що веде з Ґмінду до Вайтри. Вона вкорочувала лучбу з двірцем, що досі вела довкола через місто, на кілька кільометрів. Імпозантний насип — до двацять метрів заввишки, два кільометри завдовшки — висипаний під цю дорогу ру-

ками наших баракових виселенців. У честь тодішнього долішньо-австрійського намісника охрещено цю дорогу йменням: „Дорога Бляйлебена“ (Bleylebenstrasse), хоч по справедливости вона повинна по всі часи називатись „дорогою українських военних виселенців у Ґмінді“. Ця дорога була також приводом, що громадська рада міста Ґмінду наділила д-ра Бухнера почесним громадянством міста. „Коваль клепле, поки тепле“...

Таборові роботи не належали до обсягу бюра посередництва праці; їх оборудувала сама таборова управа за посередництвом окремого робітничого інспектора; плачено всіляко: на днівки, акордово, від години — всяко. Одначе ладу в тих роботах не було ніколи. Люди виявляли за мало почуття відповідальности й обовязковости. Не робота їм була в голові, а заплата. Так уформовано окрему „робітничу компанію“, зорганізовану десятковою системою під проводом окремих наставників. Ця „компанія“, набрана із щодужчих виселенців, займала два окремі бараки з кращою обстановою, діставала поживніші харчі, одіння, обуву і по півтора корони нагороди за кожний день. Була також забезпечена від примусових робіт. За це була обовязана виконувати в таборі всі буденні роботи, які понадобились. Виходилоб, що таке поставлення робітничої справи розвяже її задовільно для робітників і хосенно для табору. Куди! Не було більшої гризні і задиркуватих бешкетів, як у тій славетній „компа-

нії". Були між ними потурала, якими витирали всі кути і виконували всяку гидку роботу, а були хитрі горлані, які від кожної тяжчої роботи вміли відмовлятися. Такі заєдно байдикували, пиячили, розпустували і бешкетували. Що далі — в тих робітничих бараках розвелися безнастанні непристойні забави і пиятики, які зправила не обходились без галабурд, зчаста і кервавих. Нахабство тих „упривілеєних робітників" доходило до анархії. Стали ворохобниками і набунтовували інших.

В дні 15. листопада 1915. р. така з ними була приключка: В бюрі посередництва праці, як звичайно: одні контрактувались, одні радились, випитували, одні балакали між собою, одні грілись коло грубки; — було гамірно, але спокійно. Нараз приходить якийсь тип у шапці набакир і стає на ввесь барак вигримувати: „Дурний хлопе, чого пхаєшся до ярма, чого лізеш до робіт?!.. Того, щось дурний! Дурний — на вічну память... У панів більше грошей, як у тебе вошей... Коли завізьмешся і не меш на них робити, мусять тебе пустити додому... А колись дурний, як жидівський чобіт, гаруй і гинь!..."

Мов на глум виявилося, що тим зажерливим бурлієм був саме член баракової „робітничої компанії" з 31. бараку. Управа його якстій усунула з тієї компанії. З помсти за те зворохобив усіх своїх прихильників з 30. і 31. бараку, де були і ті робітники і „суперарбітровані" та нацькував їх до злобного нападу на будинок управи

і бюро праці. Цей їх плян знівечила одна жінка з підгаєцького повіту, упередивши про нього управу. Доходило до того, що коли якось раз наказано тим упривілеєним робітникам опорядити стайні і повикидати гній, вони — застрайкували. Врешті й таборова жандармерія звернула увагу управи, що та навісна „компанія" є розсадником неморальности, пиянства, злодійкуватости і всілякої наволочі. Тоді її розвязано.

Була також окрема компанія „замітачів". З тих самих причин, що робітничу, треба було розвязати і цю компанію. Каялися, та за пізно.

Проте робітничі бараки і далі діставали ліпші харчі, більше перепусток на вихід та мали першенство при наділах і репатріяції.

Таборове бюро посередництва праці перетримало до кінця березня 1918. року. Поминаючи, що при ньому найшло захист та утримання кільканацятьох інтеліґентів, бюро це сповнило як слід своє завдання супроти народу. Хто лиш хотів, находив у ньому відповідну працю й опіку. Бюро мало право й обовязок обслїджувати і стежити за всіми зловживаннями, знущаннями, обдурюваннями робітників несовісними працедавцями і цим правом покористувалось навіть судово. А то між працедавцями — що-правда, небагацько — були такі безувіри, що кривдили робітників на харчах і платні. Інші, коли вже роботи йшли до кінця, зумисне допікали робітникам до живого, щоб їх роздратувати і спонукати до втечі, бо в такому разі пропадала в їх хосен ро-

бітнича кавція, яка вагалася між 30 і 50 корон. Бюро праці розслідкувало такі випадки і за три роки вирятувало робітникам із затриманих кавцій та заробітків більш як 10.000 корон. І те правда, що робітничі централі, зокрема чеська, тримали руку робітників, а несовісних працедавців змушували виконувати всі контрактові постанови; як ні, — то вичеркали їх із членів і такий працедавець більше робітників не діставав.

Ще одну роботу виконувало баракове бюро праці — приймало зголошення та висилало добровольців до Українських Січових Стрільців, а при репатріяціях і від'їздах на роботи збирало датки на „Ґміндівський Стрілецький Фонд".

Склад помічного персоналу в бюрі посередництва праці змінювався і чисельно і якостево, відповідно до часу і потреб. За три роки до нього належали: Бабяк Юлія, Биневич Евген, Грицевич Василь, Ґной С., Дорикевич Олександер, Жолкевич Роман, Керницький Генрик, Ковальський Евген, Копетинська Леонтина, Копетинський Степан, Курганевич Дмитро, Левинський Гринь, Майковський Ростислав, Моклович Володимир, Назаревич В., Петрів Антін, Пікулицька Марія, Сохоцький Юліян, Фасовська Марія і Шумей Дмитро, як канцелярійні помічники та Біраковський Гринь, Безкладочна Анна, Крепович Маріян, Осідач Микола, Сікорський Іван і Федик Олекса, як послугачі (ординанси).

Не обійшлось і в тому бюрі без каверз і цькувань, та всі вони обертались буцім-то довкола

москвофільської кирині. Біда, коли дехто, що був припадково українцем та не мав ніяких інших прикмет, кинув на кого слушну чи неслушну підозру, що він закаптурений москвофіл! Та по суті все спиралось на особистих каверзах, а то й наклепах неосудних людців... На — людській заздрості! Такі неосудні наклепи, писані анонімно, спричинили були одного разу цілоденну люстрацію бюра праці окремо присланим урядовцем міністерства, д-ром Форцгаймером! Люстрація скінчилася для бюра похвальним признанням; та ті, що її спричинили, мали інші цілі на меті. І таке водилося.

Та зрештою ні одна ділянка баракового життя не була вільна від особистих інтриґ і наклепів. Чому ділянка посередництва праці мала би бути від них вільна? „Від напасти поли рубай та тікай!“

Та як всі інші — і ця ділянка сповнила бездоганно своє післанницьке завдання: несла збідженим і гнобленим народнім масам у таборі потіху у їх власнім горі. А завдяки охороні зорґанізованої праці дала народові у злиднях велику матеріяльну поміч і цим дозволила перетримати воєнне лихоліття.

РЕЛІГІЙНІ — МОРАЛЬНІ — НАЦІОНАЛЬНІ НАСТРОЇ В ТАБОРІ.

„І сяк і так, а все не так“ (нар. приказка).

Після двацятьох моторошних повоєнних літ інакше виглядає така дивовижа, як концентраційні табори, ніж у 1914. році. Нині тим дразливим засобом залюбки послуговується неодна держава; одначе тоді в 1914. році установа таборів була лячною новиною без огляду, чи це був табор талєргофський, ґміндівський, чи який інший. Їх спільною суттєвою прикметою було більше або менше обмеження особистої свободи і нестерпно стиснені умовини життя. Хоч характер воєнних таборів з українською людністю, як нпр. у Вольфсберґу, Ґмінді або Талєргофі, не був однаковий, проте згодом відносини життя у кожному таборі витворилися такі капосні, що не кращі могли бути настрої людей у тих таборах. Деякі обмеження і розпорядки були подиктовані конечністю, щоб утримати лад серед зосередженої на одному місці непомірної маси народу, інші тхнули мстивістю супроти безборонної, здебільша неповинної людности, яка мовчки мусіла переносити нервовість влади, спричинену воєнними й політичними невдачами.

Таке саме діялось і в ґміндівському таборі, призначеному виключно для українських виселенців та збігців. Питомий український характер зберіг цей табор до самого кінця свого істнування. Зате основною рисою настроїв у ґміндівському таборі була повсякчасна, нічим невтишена туга за „домом". На цій одніській основі ткалися всі ясні і темні релігійні, моральні і національні настрої. З початку війни вони були нетерплячі, гнівні, але — бадьорі. Хтож тоді думав, що війна протягнеться чотири роки?

Виселенці ґміндівського табору набиралися головним чином із сільських хліборобів, отже верстви, якої найціннішим добром була розмірно найбільша свобода; з панщини лишилися людям передання і хрести. Тимто й обмеження тієї свободи було найбільш дошкульне. — „Чого нас замикають, чому нас не пускають?"! — Цього маси ніколи не були годні зрозуміти. Найбільше їх моральне терпіння! — „За що нас заголоджують?" — це була знову найбільша фізична дошкульність, якої маси теж ніяк не розуміли, хоч її лекше переносили від туги за домом.

Наслідком цього був нестримний, загальний гін — „Домів — домів!"

Хочби в таборі були найкращі умовини прожитку, то вязнені в ньому маси вільного селянського люду ніколи не були би признали, що війна мусіла спалахнути; а вже ніяк, що конче треба їх виселювати з краю до жахливих таборів. Саме те виселення селянські маси вважали за

найбільшу несправедливість. І важко, дуже важко було їм цю воєнну конечність пояснити як подію, з якою — без огляду на її слушність — треба було числитися. По власному розумінні маса бунтувалася проти всяких обмежень і всяких пояснень, чому вони необхідні.

Недовірливість настроювала маси неприятливо навіть проти людей, яких авторитет був досі міродатний, проти — священиків, діячів і послів. Кожного, хто старався пояснити конечність обмежень війною і накликував до самоопанування й видержливости, вважала маса ворогом, або наємником ворога. За приятеля мала лиш того, хто потурав її нахилам і гонам, або й заохочував до очайдушних починів.

Тим-то трудне було становище духових провідників табору, коли вони не схилювались до демаґоґії, лиш були овіяні надіями кращої долі для українського народу. Передовсім відчували це прихильники християнського світогляду, зокрема — католицького. Без огляду на знаряддя Божої волі, на всі державні кабінети і всі короновані й некороновані політичні голови в Европі й Америці, що ту війну довгі роки тайком приготовлювали, з погляду віри в Божу Всемогутність і Терпеливість війна та була караючим актом Божої волі і священики інакше її розуміти ні голосити не могли і — доки світ світом — інакше голосити не будуть. Вже це одно не настроювало маси сприятливо до священиків і релігії, хоч довоєнна релігійність нашого народу,

— дещо радикальними течіями підточена, — всеж була ще досить сильна.

У 1914. році складалася більшість таборового населення з елементів здебільша наскрізь релігійних. Верствою релігійно найбільш байдужою були — теж не без винятків — „сезонові“ робітники. На початку війни вони тут скупчилися в такому числі, що їх ніякові світогляди не минулися без поганого впливу на релігійні настрої табору. Вернувшись із робіт, привезли вони сякий-такий гріш, тому й мали за що вести життя гуляще, нечестиве. Самі без релігійних, моральних, а то й національних засад, зле впливали на селянське окруження, почуваючи себе від нього „вищими“. Брали віру й етику — на глум. Всеж релігійність загалу ґміндівських виселенців була хоч не зразкова, то ненайгірша. Це заприкмітили чужинці — німці, хорвати і словінці. Найбільшою релігійністю визначалися — словінці.

Скаже хто, що ця релігійність була порожня, забобонна. Ні! Так говорили ті, що її висміювали. Треба було бачити сотні побожної маси народу, що кожної неділі приступали до святих тайн, треба було перенятися і відчути серцем ту глибоку резиґнацію матерей, що на пошесні недуги потратили по кількоро, або і всі свої діти, треба було балакати з умираючими, щоби зрозуміти надземне захоплення і спокій, з яким вони, віддалік землі і рідні, гляділи смерті в очі, переказуючи свої заповіти. Поспитайте свяще-

ників, що там душпастирювали, в яких глибоко релігійних наміреннях вони відправлювали святі Служби Божі для виселенців.

Дужою силою, що кріпила нарід у всяких обмеженнях і недостачах, була віра, хоч як її підкопували явно і потайки. Інакше й бути не могло. Кожному — вольна воля. І між своїми інтелігентами було в. таборі чимало заражених безбожницькими теоріями одиниць, котрі при відчитах, конференціях, чи навіть при самих богослуженнях, вже й не згадуючи врочистих національних свят, як день „Просвіти“, не пропустили нагоди, щоб хоч зернятко безбожницького посіву кинути між нарід, а хоч покепкувати з релігійних настроїв... Крім цього в такому стовпищі народу не могло обійтись без хватких ворожбитів, дурисвітів і знахорок, що всіма способами використували темноту і глупоту та ловили в мутній воді обрідну рибу. Що гірше, потурали низьким пристрастям і цькували пригноблений нарід на все і на всіх. Найшлася навіть якась послідуща дурисвітка-циганка, котра так знала дурманити й підлизуватися, що барак, у якому вона людям за добрі гроші добру долю віщувала, був постійно в облозі. Колиж люди дізналися, що управа має її з табору видалити, скрили її і щойно після двотижневих пошукувань удалося жандармам підступом її вхопити та з табору насильно усунути. І це викликало чималий ропіт у таборі.

Релігійні настрої мас терпіли також гірко від заличкованих москвофільських підбехтувань. На явний виступ проти католицизму в тому часі вони — як у краю, так і тут — не зважувалися. Зате трималися випробованої лукавої тактики: попрікати на кожному кроці католицьких єрархів і священиків за запродування „восточного" обряду! Багато падало жертвою тієї оклепаної примани.

Ще був один дуженний вентиль, котрим розріджувалися накопичувані пристрасти й очищувалися роздратовані настрої мас — праця. Без перебільшення можна сказати, що три четвертини ґміндівської виселенецької маси — працювали. Може не так туго, може не з такою завзятою точністю, що у себе дома, це правда. Всеж таки праця усмирювала їх жалі й болі, берегла від немудрих гадок, підтримувала надії і підбадьорювала пригноблені душевні настрої. Ті круги виселенців, що не цуралися праці, ніколи не падали духом, не байдужіли, не давали послуху неосудним юртуванням, хоч не менше, як увесь загал, жадливо вичікували кінця війни. Навіть їх фізичний вигляд помітно й хосенно відріжнювався від вічно голодних, обдертих і вічно невдоволених ледарів, що воліли примерзати, голодувати, нарікати, а — не працювати. Їх відємний вплив на настрої мас, що йшов по лінії саботажу всякої праці, робив у зневірених душах теж чимале спустошення. Між ними були такі бунтарі, що таборова управа не мала іншого виходу, як

з табору їх усувати і відсилати до таборів із гострішим домашнім уладом та примусом праці.

Наймогутнішою емоціональною силою, яка психозу таборових настроїв тримала в постійному напруженні, було пристрасне бажання вернутись домів. У ньому поринали всі інші почування, бажання і потреби; на ньому основувались усі настрої. Була це нічим непоборна жага самозбережного інстинкту, що не розуміла ніяких пояснень, наказів, погроз, небезпек. Ця жага була сильніша від ляку смерти і неодин переплатив її тією лячною ціною, коли навгадь починав тікати... Та загальна психоза зростала до стану божевілля або маліла до зневірливого збайдужіння, відповідно до ходу воєнних подій і — репатріяції.

Вже пізніші репатріяції в рр. 1916. і 1917. не викликували того шалу в настроях, що репатріяції з 1915. року, після удатної горлицької офензиви. Багато з тих, що вернулись, завелись у своїх гарячкових сподіваннях, коли застали дома руїну, або попали в ще жорстокіші жорна, ніж у таборах. Вони уявляли собі дім і життя в ньому такими, як колись; та багатьох дожидало гірке розчарування. На диво були й такі, що найшовши дома одну велику руїну, самохіть вертались до табору. Такі остуджували дещо той запал, який улітку 1915. року захопив як пошесть увесь табор.

Багато причинювались до загострення настроїв у таборі листи тих, яким поталанило дістатись домів у сторонах, де не було загального

знищення. Своєю зрозумілою втіхою ділились вони з тими, що залишилися в таборі, а вони палали ненавистю до цілого світа та за свою недолю винуватили всіх довкола. Були винні посли, була винна таборова управа, були винні всі інші таборові інтеліґенти, що їх насильно перетримували в таборі...

„Вониб усі не мали тут що робити, якби нас тут не було“. Такий був загальний голос мас.

Серед такого запального стану якже легко було вихісновувати розболілу психозу мас і ширити руїнницькі настрої!...

„Не слухайте брехливих поук, не працюйте на глитаїв, не вірте послам, не вірте попам, не вірте панам, що вас задурманюють ріжними блахманами і вязнять, щоб було кому на них працювати!...“

Таке і всіляке торочення чули ми. Зайво додавати, що в очах роздратованої маси вони, ці апостоли руїнництва, виглядали на приятелів люду, а ворогами були всі, що накликували його до розсудливости і видержливости. Вони вміло вихісновували кожне збентеження мас і — цькували на свій лад. Зменшення денної пайки хліба і введені хлібні картки, без яких і за гроші годі було хліба дістати, викликали в таборі таку метушню, що було дуже легко за нещастя. Досить сказати, що вся військова сторожа, яка тоді була в таборі, стояла у збройному поготівлі. Колиж не помагали ніякі пояснювання ні прохання, а нарід не лиш не втихав, а щораз більш бентежив-

ся, візвали телеграфічно до табору послів — д-ра Льва Бачинського, Льва Левицького і Семаку, з яких перший, поглядами далекий від „капіталістично-буржуйних“ міркувань, пояснював на великому вічі обмеження хліба як явище викликане війною і перестерігав нарід перед нерозумними починами. Хоч посла Бачинського так тоді закричали, що не міг докінчити своєї промови, нарід таки дещо вспокоївся і не прийшло до ніяких сумних виступів.

Проте темні людці не переставали юдити:

„...Добре вам знати, хто вам сват, а хто брат; яких маєте послів!... Те собі затямте на пізніший час! Прийде ще й із тими панами до обрахунку. Чому вони тут не зїдуться — жити з 200 грамів хліба і то такого, як тут дають, лиш у Відні на нашій недолі черева випасають?!“

Ось з яких джерел плили таборові настрої...

Хаос дивоглядних суперечних міркувань підсилювали всілякі чутки, які всіма щілинами до табору просякали. Десь хтось утік, десь хтось проворно ошукав чуйність влади і дістався щасливо домів. Зараз відти писав. Люди мали свої умовлені шифри; прості, тому для цензури недоступні. Хочби така листівка: „Я здоров; а ти, як хочеш поздоровіти, виберися до нашого Шулика-дохтора. Він знає лічити. Будеш здоров...“ Значило: „Я дома; а ти, як хочеш дістатися домів, поїдь до нашого Шулика (був це жид у Відні, що тим промишляв). Він знає добре порадити, куди втікати. Певно дістанешся додому...“

Такі рвучкі вісти ширилися блискавкою і робили свої настрої, які знову троюдники вихіснювували на свій лад:

„Адже самі бачите, що мож вертатись, коли Дмитро... вернувсь і ніхто його не чіпає. Лиш тутечки вас навмисне неволять і не пускають...“

Що правда — не без наміру, але бувало, що й посли чи інші видніші інтеліґенти у Відні безжурно теж причинювалися до розбурхування таборових пристрастей. Людиська з табору закидували їх масово письмами і проханнями; висилали депутації, домагалися, було — що й грозили порахунками в краю. Одні по щирості, інші, щоби спекатися настирливих прохачів, старалися їх сяк-так заспокоїти. Щож лекшого, як обіцяти, покликуючись на „якесь“ там необовязкове приречення якогось там міністра...

Якщо дотичні особи здогадувались би, яку веремію підніме в таборі така їх нерозважлива обіцянка, булиб у своїх висловах мабуть обережніші... Але тоді всі були самостійними діячами, всі непохибними політиками. Кожний запевнював, кожний передбачував, кожний обіцював на свою руку. Лиш хід подій — їх не слухав...

Ба; і представники найвищої державної влади не були до нас щирі. Секційний міністеріяльний шеф запевнив у червні 1916. р. послів: д-ра Бачинського, д-ра Кормоша і д-ра Олесницького, що поворот виселенців до відбитих повітів: городецького, рудецького, рогатинського, долинського, богородчанського, равського, яворівсько-

го — буде негайно дозволений і посли сповістили про це заінтересованих людей. Тимчасом той сам секційний шеф запевнив на другий день представників рільничих товариств, що можуть спокійно з тих самих повітів набирати людей до сезонових робіт, бо ці повіти для повороту до пізної осени не будуть отворені.

Серед такого воловодження зневіреного народу згори і знизу родилися і захоплювали табор хисткі настрої, а помагали їм невідрадні умовини таборового життя.

Мораль рознуздалась. Цій найжахливішій прояві упаду духа сприяли всі обставини. Родини війною розбиті. Батьки, чоловіки, брати — мордувалися на війні. Їх жінки каралися: деякі в краю серед повені розгульного московського салдатства, інші, пірвані виселенецькою хвилею, глотилися по бараках у ріжношерстому товаристві, здебільшого без ніякої опіки, виставлені на безупинні спокуси збоку розбещених людців, що із своїми сороміцькими думками, балачками і ділами не то не таїлися, а чванились. У травні 1915. відкрито в 66 бараці справжній люпанар, „зорґанізований“ бараковим передовиком... Ці баракові передовики, „сезонові“ робітники і „суперарбітровані“ вояки, були в тому напрямі найгіршою язвою. Бацилями, що затроювали і нищили моральні засади народу. Вигубити їх було дуже трудно; тим паче, що управа табору до морального життя небагато мішалася. У кожного, кого було спитати, була жінка, а ні то сестра, „перва“

сестра і т. д. Хто і коли мав час і обовязок це перевірювати? Берім записи до контрактів: при деяких було згори означене число жінок і чоловіків; а був наказ, щоб складаючи робітничі партії, не розбивати родин, ні односельчан.

„Як ви пишетеся і відкіля?“

„Михайло ... з ...“

Пишеться з двома молодими дівчатами.

„Вони що за одні?“

„Ця рідна, а ця моя „перва“ сестра...“

„Як-же ви називаєтеся, дівчата?“

Дівчина шариться і тихим шепотом питає парубка:

„Ти на яке ймення записався??“

Рідна сестра зацукалася; не знала, як називається...

Вони мали по кілька робітничих книжечок на ріжні прізвища і подавалися, як принадобилось. А справдити не було способу. Кожний справжній „сезоновий“ робітник (т. зв. „прус“) мав по кілька „сестер“, а то й жінок. Небагато від них відстали „суперарбітровані“ вояки, які безпечні в свому переконанні, що вже спекалися всякої воєнної небезпеки та побираючи по 50 сотиків денного придатку, храбрували. Кожний мав „обовязково“ як не жінку, то „сестру“, як не кілька, то хоч одну. Справді жонатих між ними в таборі майже не було: вониж прийшли з війська. Жили у явній спільноті, проти якої житці бараку боялися виступати; не то, щоб мали владі доносити. Такий „зрадник“ не мав що попа-

сати не лиш в тому бараці, але і в таборі. Мстилися. Найбільші гидоти діялись по деяких бараках майже явно... Винуватців стежили, карали, розділювали, розсилали по інших таборах, але те все зла в основі не усувало. Найдоцільніше було цілу таку зграю виправити з табору до будьяких робіт. Біда, що не всі хотіли йти. Був навіть такий час, що в деяких бараках у таборі кинулися гидкі недуги, які затаювали. Щойно тоді таборова влада вмішувалася.

Баракові передовики („Barackenkommandant-и), що набиралися понайбільш з інвалідів і суперарбітрованих, були найкращими показними баракової моралі. Де в бараці передовиком був глитай чи блудник, — без найменших сумнівів знали ми, що в тому бараці життя безрелігійне і безетичне. Свої шукали своїх і — взаїмно себе крили. З тими скривленими передовиками зведено в 1916. році непощадну боротьбу. Усувано одного по одному, поки надибано годящу людину. В 1917. році відносини в цьому напрямі значно покращали. Майже всюди стали бараковими передовики статочні і довірливі люди, що боролись із пияцькою і синоміцькою огидою. І таки сам нарід самотужки сахався тих мерзенників; так, що згодом релігійний та етичний елемент, до якого без винятків належали всі „підводи", скупчився в окремих секціях і бараках. Були секції, що мали добру славу і були секції, що мали лиху славу.

Невідлучною товаришкою розпусти, яку в та-

кій спільноті, як баракова, було важко винищити, була язва пиянства, з якою таборова управа яко мога боролася. Продажа горівки в таборі була заборонена, а хто її купував поза табором, того карали. Проте виробилася в таборі окрема верства „кабачників“, які у порозумінні з позатаборовими перепродавцями всілякими дорогами і способами перепачковували до бараків горівку. Як загалом усі заборонені „інтереси“, так і в таборі перепродажа горівки була ділом дохідним, і на цьому заробляли: купці, посередники, пачкарі, наглядачі та властиві „шинкарі“. Коли покликану на фронт першу військову сторожу в таборі заступили жмінкою чеських ополченців, то ці ополченці були довгий час найхисткішими посередниками пачкарства горівки. Їх ніхто не підозрівав. Тоді по деяких бараках позаводилися — найславніша в 16 бараці — формальні, дуже обережно і проворно ведені кантини, де за гіркий гріш нарід розпивався на затроєній вапном та іншими подібними приправами горівці. Ті „кантини“ безнастанно зачиняли, але вони як пошесть відроджувалися в іншому боці табору. Годі не признати, що головна „честь“ розсадництва пиянства належалася таборовій „робітникій компанії“. Там ділися найогидливіші речі і такі зводилися бучі, що управа мусіла ту „компанію“ розігнати на чотири вітри, а „товаришів“ розселити по всіх секціях і бараках. Досить сказати, що одного разу відкрили в їх бараці запас чистого спірту на 38 літрів.

Найгидші низькі інстинкти, які в масах відзивалися, мали своє джерело в горівці.

Чи говорити також за крадежі й обманства? Вониж належать до кожної війни у всіх шарів суспільности. Крадежі й обманства — цеж найперший плід із захитаного у корені дерева віри й моралі; у війні — найжахливіша язва. Не був від неї вільний і ґміндівський табор, як від одри або тифу. Ця пошесть була загальна. Чи може викликала її життєва нужда?... Облуда!

Злодіїв, прилапаних на гарячому, били. Безжалісно били. Можна на цю справу всіляко дивитись; заперечити годі, що виняткові воєнні часи вимагають виняткових судів. Було, що одному приловленому вночі на крадежі у бідної вдовиці останньої хустини, де вона мала завязаний бохонець хліба і 30 сотиків, поломили ребра; так його били. Але дарма; це був найуспішніший спосіб припинення крадіжей. І те лихо мало відємний вплив на настрої затурканих, зневірених людей. Людина, що безнастанно змушена промишляти, якби свою убогеньку мізерію всокотити перед жадливим оком ненатлого мерзенника, стає мимохіть недовірливою, боязкою, врешті самолюбною, нечуткою на чужу нужду. І ця риса також перетикала всі настрої виселенецьких мас у ґміндівському таборі.

Міг би хто подумати, що вся, в десятки, а то й на сотні тисяч призбирана маса народу, що за три роки через ґміндівський табор пересунулася, жила лиш — пиянством і розпустою. Куди! Ні

в гадці! Кожне село — каже нарід — має своє багно. Мав його і ґміндівський табор; дарма, що у скріпленій силі і серед сприятливих для гнилі обставин.

А проте здоровий пень нашого народу зумів себе захоронити і забезпечити від моральної загибелі. Були статні чоловіки, жінки, дівчата — були їх великі маси, що зі згірдливою відразою відвертались від тих бараків і людей, що мали недобру славу. Були старі ґазди й молоді леґіні, що не тільки самі бокували від зіпсуття, але й інших від нього хоронили. На щастя їх було в таборі завжди більше. Для вирозуміння конечних промахів і свавільної буйности були вони доступні; одначе мерзилися моральною гидотою всяких задирак і соромітників, бокували та інших остерігали. Завдяки їх поглядам і твердій характерности далися в таборі утримати релігійні та етичні настрої на деякому рівні.

Політично-національними настроями зразу ніхто не цікавився, а влада їх мала у підозрі і ставилась до них з недовірям. Таборова управа і ґміндівська німецька опінія були лиш висловом того недовіря. Як згірдливо ця опінія до нас ставилась, досить навести один приклад: У червні 1915. року, коли я вже був постійним урядовцем ґміндівського табору, зажадала дирекція фабрики муніції у Блюмав до 24 годин достави 2.000 робітників; число просто казкове. Начальник табору барон Чапка доручив мені подбати за ту доставу у порозумінні із таборовим старшим ін-

спектором Зомербавером, який, хоч зовсім низенької верстви і науки, проте був великим повірником начальника. Діставши таке доручення, я попросив того Зомербавера службовою карткою до бюра посередництва праці, щоби з ним порозумітися, як нам до того діла найдоцільніше забратися. Та цей панок не тільки не прийшов, а ще й бундючно заявив: „Якщо д-р Маковський має до мене який інтерес, знає, де мене шукати“. Розуміється, на таку принду він був би сам з себе не зважився, якщо не був би просяк настроями тодішньої німецької опінії про нас.

Після горлицької офензиви ці настрої помітно змінилися і небавки прибрав ґміндівський табор питомо український характер, якого завзято боронив і його зберігав проти всіх явних і потайних зазіхань та наклепів. Національного освідомлювання або штучного витворювання національних настроїв ґміндівський табор не потребував. Здебільша мали ґміндівські виселенці в тому напрямі вироблений, суто український світогляд. Москвофільські підхватки хоч не вщухали, проте як позаплічні, нашому орґанізмові меншу робили шкоду; зате нам більше шкодили в чужій опінії. Лячніші були напади прихильників червоного інтернаціоналу, який чаївся по всіх таборових установах. Всеж верхували в таборі настрої релігійні і національні. Досить згадати, що при всіх маніфестаційних святах і походах — без ніякої зверхньої спонуки — маяли в таборі як світляки жовто-блакитні прапори, видимі прояви щиро

українських настроїв, і тисячними голосами гомоніли українські релігійні й патріотичні пісні. Самотужки, та все поважно маніфестував табор свою українську свідомість і національність.

Варт було нераз почути, як ту свідомість розуміли одиниці. Це ділось на майдані перед церквою в дні Шевченківського свята в 1915. році. Буйний, підохочений „прус“ (сезоновий робітник) з перебакереним картузом і з двома довгими червоними биндами, що буяли на вітрі, зустрівся довіч з трьома нашими сільськими дівчатами, наряженими святочно, закосиченими барвистими квітками і прибраними жовто-блакитними скиндячками та такою самою стяжечкою через плече. „Прус“ загирився та хотів із дівчат покепкувати:

„Що ви нині цілі на жовто-блакитно зацвили?“

„Бо ми українки, а нині в таборі Шевченківський день“ — відповіли дівчата рішуче.

„А деж та ваша Україна?“

„Ось тут!“ — одна з них вказала на груди.

„Прус“ по простацьки зареготався:

„Яка це Україна?!“... І поганеньким дотепом підіймив дівчата на сміх.

Всі три побагріли як пивонії:

„Ми тобі скажемо: Ось тут є... серце, а в ньому Україна! Знаєш??“ — запалилася перша. „Знаєш, де наша Україна?!“

Товаришка потягнула її за руку:

„Ходім далі. Як може худобина знати, де в людини серце?"...

І всі три згорда відійшли. А „прус" з червоними, довгими биндами підпер боки руками і засичів:

„Дурні гуски... Їм якась Україна в голові. Але ми ще колись здиблемося..."

Така сцена наглядно уявляє національні настрої.

Та настрої юрби, хочби найідеальніші, вимагають безнастанної підтримки і поживи. Інакше — за кожним подувом вітру хибаються. Тим паче в таборі, серед нестерпних відносин життя і безнастанного підпливу ріжних суперечливих, ворожих течій, ці настрої вимагали невсипущого підтримування, поширювання і поглиблювання, щоб не потахли у морі лячної байдужости.

На початках у 1915. році не ведено цієї роботи зорґанізовано за програмою. Не тому, щоб не було сильної охоти. Не було достаточної скількости інтелектуальних сил у таборі, які моглиб і вмілиб узятися за це діло. А ті, що були, мали свій час так занятий доконечними ділами, що лиш прихватком могли цій ділянці послужити. Програмову умову працю спинювала тоді ще й одна важна причина. На весну 1915. р. — після горлицької перемоги — не було в таборі двох гадок, що війна небавки покінчиться, а це не сприяло ніякій орґанізаційній роботі на дальшу мету. Проте праця, хоч доривочно, йшла. Тоді використовувано кожну відрадну, а то й журлину прояву

тодішнього часу, щоб настрої підтримати, підбадьорити, охоронити від відємних впливів і закріпити їх у релігійному українському світогляді.

В середу 5. травня 1915. року, коли в таборі вивішено державні й українські стяги на хвалу славної горлицької перемоги, коли то переломили залізний обруч і заломили московську перемогу в Галичині, зірвався в таборі самотужки як борвій такий радісний настрій, що нарід без ніякої спонуки хмарою злинув із бараків і серед пісень та радісних вигуків у силі більш як десятьтисячній зібрався на майдані біля церкви. Туди прийшли всі тодішні українські таборові інтелігенти і всі разом упорядкованим нашвидку походом перейшли перед будинок управи, де маніфестаційно відспівали австрійський та український гимн, після чого війт з Івановець Іван Ґембалюк у короткій промові до барона Чапки дав вислів великій радості українського народу.

Скаже хто, що ця відрухова втіха зродилась під впливом надії на швидкий поворот людей до дому. Можливе й те. Одначе це була втіха — українська! Це не був зоольоґічний прояв чисто фізичного життєвого гону, коли в одну мить, як на чарівний знак, табор зарябів жовтоблакитними стягами, а вся молодь прибрала груди нац. стяжками. Це була свідома українська маніфестація.

12. травня 1915. р., на Вознесення, відбулося врочисте відзначення українського інваліда Михайла Семчука з Хомякова срібною медалею

хоробрости. Подія — у війні майже буденна і незамітна. Та це відзначення, доконане таборовою управою при звуках ґміндівської залізничої музики, при військовій асисті, при гарному співі в часі богослуження заімпровізованого хору, переміниëлося в українську маніфестацію, закінчену ентузіястичним походом разом із відзначеним інвалідом на церковному майдані. Про неї була згадка в німецьких часописах, а таборова управа зокрема зложила про це звіт віденському урядові і цісарській канцелярії.

16. травня 1915. р. відсвяткували в таборі традиційну память скасування панщини. Голотіч на майдані — тоді не було ще на такі улади окремого бараку — була інформаційна промова до народу, переплетена двома хоровими виступами і прилюдне приречення служити батьківщині до останнього віддиху. При гарній погоді відбувся найвеличавіший з усіх походів, які в таборі були. Похід був поділений на побутові ґрупи, які яко мога святочно зодягнені, серед безлічі національних стягів, стяжок і відзнак, з гомінкою піснею на устах, переходили у зразковому порядку вулицями табору. З щирим захопленням приглядалися німці тому походові і гаряче його оплескували, а світлинки найкращих ґруп походу появилися в німецьких журналах. Увечір того самого дня відбулися в ріжних місцях табору популярні відчити для народу, всі на тему політичних і суспільних відносин в Австрії, зокрема в Галичині в часі перед панщиною. О. Загаєвич

та вчитель Коваль говорили на площах голотіч, дир. Кабаровський у 10-ій, учитель Полотнюк у 9-ій, я в 14-ій кухні. Всі відчити були вигошені в тій самій годині і всі мали повно слухачів.

Та найвеличнішою українською маніфестацією в таборі у 1915. році було Шевченківське свято і свято цісарських уродин. Шевченківське свято — перше за війни — рішено в таборі уладити яко мога найвеличніше. Спершу була гадка получити його з посвяченням церкви і школи. Начальник табору барон Чапка, що поставився до Шевченківського свята дуже прихильно, рішуче спротивився тому, щоб вязати його з тамтими. З уваги на те, що не було тоді в таборі ніякої сцени ні естради, відповідної на це свято, барон Чапка приобіцяв поставити для тієї цілі на майдані поза церквою окремий павільон, який мав заступити сцену. Такий павільон справді поставили, та недоладно і з нього великої користи не було.

Свято, яким займався окремий комітет, було назначене на 23. травня, але тиф та інші перешкоди приневолили його відложити на день 27. червня. Комітет зробив великий розголос і запросив багато гостей — своїх і чужих.

На другу годину зполудня був назначений похід з дефілядою перед послами і гістьми, який — хоч заздалегідь приготовлюваний — не випав так величаво і блискуче, як у дні 16. травня. Причиною були підпольні юртування юродивих „па-

синків“. Після походу відбувся на замаєній і стягами прибраній естраді на майдані святочний концерт з такою програмою: 1) Відспівання гимнів: „Боже буди покровитель“ і „Боже Великий, Єдиний“. 2) Вступна промова по українськи і по німецьки. 3) Деклямація „Розрита могила“, виголошена п-ою П. Рисівною. 4) Спів хоральний Ф. Колесси: „Вулиця“. 5) Скрипкове сольо в супроводі фортепіяну. 6) Деклямація „Кавказ“, виголошена п-ою Пацалівною. 7) Привіти послів і відпоручників наших віденських установ. 8) Деклямація „Заповіту“ в німецькому перекладі, виголошена учит. Стельмахом. 9) Хор: „Заповіт“ і „Ще не вмерла“. 10) Вбивання памяткових цвяхів у писаний різьбарем Демковичем постумент, на якому спочивало погруддя Шевченка. В тому часі годі було найти поетове погруддя або портрет відповідної величини. Покійний ґенерал-авдитор Павлюх мав у себе велике поетове погруддя. Та це був своєрідний унікат у ґіпсовому відливі, тому зрозуміле, що ґен. Павлюх побоювався за його перевіз у цілості з Відня до Ґмінду і назад. Але ґміндівський комітет спеціяльно для свого свята згодився відлити це погруддя. Серед ґміндівських виселенців був різьбар і маляр Демкович, що вирізьбив під те погруддя чотиробічний постумент, який гості і виселенці оббивали памятковими цвяшками.

Концерт випав величаво. Хорами управляв учитель Петро Юрчик. Деклямації були виголошені знаменито. З привітами виступили на естра-

ді посли: Василько, Колесса, Романчук і Трильовський; крім них: п-і Ціпановська і д-р Кулачковський від віденських установ. Вечором відбувся у таборовому касині комерс.

Це свято у ґміндівському таборі було поважною маніфестацією збірної душі виселенців. По словам посла Василька воно багато причинилось до зміни німецьких упереджень проти нас, хоч — що правда — поглинуло чимало витрат. Всеж лишився чистий прибуток — 400 корон. Найбільшу позицію прибутку дала розпродажа стяжок з вибитою на них датою свята, бо аж 1.040 корон 76 сотиків. Це була сума, як на тодішні таборові обставини, дуже показна і вона найкраще свідчить про патріотичні настрої табору.

Розпродували відзнаки майже виключно жінки, головнож молоді дівчата; а коли зважити, що відзнаки продавали по пять і десять сотиків, то самі числа пророчисто говорять, що в дні 27. червня 1915. року ґміндівський табор плавився в жовто-блакитних барвах. Само собою, що всі декляматорки і хористки, які виступали на концерті, були зодягнені в прегарні, нарошно на той день шиті і вишивані народні одяги з усіх околиць нашого краю. Гарні личка в прегарних народніх костюмах свідчили того дня перед численними чужинцями про гарні прикмети духа й тіла українського жіноцтва, що у всій жертвенній праці все вело перед. Нікому іншому, як жіноцтву, його релігійности, патріотизмові і характер-

ности треба головним чином завдячити перемогу зрівноважених настроїв у ґміндівському таборі.

Ревна участь і жертвенна праця українського жіноцтва на всіх ділянках народнього життя не потребують окремої витрати слів. Українське жіноцтво — це гордощі українського народу. Та у війні запал і жертвенність жінок для народу випередили їх мирову працю. Не інші були українські жінки в ґміндівському таборі, хоч у яких скрутних обставинах доводилося їм там жити.

Подібна, хоч менша в розмірах і менше вдатна була маніфестація в дні цісарських уродин — 18. серпня 1915. року. Її оборудував теж окремо для тієї цілі вибраний комітет. На це свято зложилися: богослуження для шкільної дітвори й окреме для народу при співучасті таборового хору. Військо ясувало. Після пополудневого походу на майдановій естраді відбувся концерт, який під орудою Івана Ворончака випав ще краще, ніж Шевченківський. Були приявні члени таборової управи і всіх таборових установ та всі представники ґміндівських урядів. Не могли концерту нахвалитися. Ввечір був увесь табор яскраво освітлений і на всю довжину гомонів від співів. На це свято не мав комітет від управи ніякої матеріяльної допомоги; все робив власним заходом і коштом. Тому і прибутку мав усього 350 корон. З того 150 корон пішло на австрійський Червоний Хрест, 150 — на німецький та 50

корон — на спеціяльне бажання барона Чапки — на отоманський червоний півмісяць...

З інших свят, що мали за мету утримати і скріпити в таборі патріотичні настрої, слід відмітити посвячення в осередку табору памяткового хреста в честь архикн. Франца Фердинанда, далі свято з 23. червня 1915. р. з приводу відбиття Львова, з 28. серпня 1915 з приводу добуття Берестя Литовського, з 3. червня 1915. р. з приводу відбиття Перемишля.

8. грудня 1915. р. уладжено цілу низку відчитів у таборі і народній концерт у традиційний день „Просвіти". Працю взяв на себе таборовий учительський збір.

Кожного року в дні 13. грудня, як у дні імянин, уладжувано богослуження в честь Митрополита Андрея Шептицького. В 1915. р. на окремому вічі вирішено вислати до Митрополита привітну телеграму до Курська, зміст якої 10.000-ий нарід одобрив на вічу оплесками.

Заходами „Жіночого Кружка" відправили 30. червня 1916. р. поминальне богослуження за Івана Франка, що помер тоді, при чому влаштували популярні відчити про його літературну і суспільну діяльність.

З великою маніфестацією, в якій перед вело жіноцтво, був звязаний відхід перших добровольців з табору до Українських Січових Стрільців 25. березня 1916. року. Їх проводила з великими, вибуховими проявами патріотизму маса виселенців аж на залізничий двірець, хоч формально бу-

ло це дозволене тільки для свояків. Усі стрілецькі маніфестації і свята, головно поминальні богослужения за полеглих стрільців, що їх правили правильно щороку у великодні понеділки, приймав нарід із захопленням і глибокою релігійною пошаною. Початок цих зворушливих поминань — можна сміло сказати — сягає ґміндівських часів.

Ще одна небуденна маніфестація чекала табор, коли 21. листопада 1916. р. помер старенький цісар Франц Йосиф. Тут головний почин та організація свята були вже в руках таборової управи. На першу звістку про смерть відбулася 22. листопада ввечір, при рясно освітленому, квітами і стягами прибраному катафальку в церкві, соборна святочна панахида, після якої о. д-р Микола Конрад виголосив гарно продуману і глибоко патріотичну проповідь. Крім цього в таборовій церкві відправили за цісаря дві заупокійні Служби Божі. Москвофіли, не маючи сміливости зняти личинки з лиця, киринили далі, а при цьому силкувались виявити себе більш льояльними австрофілами від найкоренніших австрійців; передовсім старались вони здистансувати українську льояльність, припечатану кровю Українських Січових Стрільців.

Може кому нині не подобається та щира австрійська льояльність, якою були надихані всі українські маніфестації у ґміндівському таборі. Та наша орієнтація на запіллі була така, як наших УСС-ів на Маківці. Лукавити і душею кривити ми не вміли. Тому годі було мовчки поту-

рати облудникам, які всяку нагоду, навіть цісарську смерть, намагалися вихіснувати, щоб опоганити перед чужинцями нашу націю. Післявоєнні орієнтації галицького москвофільства є найкращим доказом, що влучні були погляди на москвофільську ідейність, яким таборова українська інтеліґенція дала вислів у пропамятному, на руки тодішнього начальника табору д-ра Бухнера внесеному письмі, що його підписали: Зенон Ганкевич, д-р Лев Ганкевич, д-р Василь Маковський і д-р Іван Ціпановський, уповажнені до цього рішенням Головного Читальняного Виділу.

Причин невдоволення і роздратування мас було у ґміндівському таборі досхочу. Не було нічого лекшого, як це невдоволення вихіснувати для всяких партійних цілей. І так водилося. З одного боку вихісновували ці хибкі настрої мас неосудні революційні бурлії інтернаціональної закваски, настроюючи маси в марксівському дусі, з другого — хитра москвофільська мафія, прикриваючи себе назверх льояльно, потайки ширила, де могла, невдоволення й ненависть до Австрії і „видуманої" нею України, ідеалізуючи всеросійське православія і всеросійську московщину та під небеса вихвалюючи лад і добробут у займленій москалями Галичині. Всі непорозуміння підчас ріжних українських свят, зокрема Шевченківських, слід здебільша приписати їх затаєній аґітації.

Ось приклад: Наші посли з членами таборової управи і гістьми стояли на ґалерії будинку

таборової управи і приймали дефіляду, відповідаючи привітами на оклики народу, що проходив. Посередині стояли посли Василько і Кость Левицький. Нараз вихилився із рядів старий мужик і звернувся до послів з гострою промовою, говорячи нарошно так голосно, щоб його всі чули: „Панове посли! Вам добре там у Відні панувати та нас задурювати. Але ми тут з голоду пухнемо і вигибаємо, нас воші жруть і хвороби мордують... Дома гинуть наші жінки, пропадає хліб, а нас тут вязнять і до дому не пускають, щоб було на панів кому робити. А коли хлоп з голоду дістане гарячку, тоді його кольбами гонять до шпиталю, а там уже знають, як з ним кінець зробити... Ми добре знаємо, що до дому можна дістатись і що тим, що там під москалем залишилися, як у Бога за дверми..."

Ревун, заки люди очуняли, пустився втікати, хоч посли його виразно просили, щоб підступив ближче і бажання свої висказав ясніше і повільніше. Коли його люди стали спинювати, з усієї сили їх роздрулював. Його зловили і віддали жандармам. Якби не особиста інтервенція д-ра Билинського, був би йому той — як виявилося — „замовлений" виступ погано минувся. Розлючена молодь готова була його злінчувати. При допиті признався, а то й назвав людців, що його до того виступу підбунтували, щоб споганити українську ідею перед чужинцями якимсь скандалом.

Був це великий промах послів і влади переселювати масово „талергофців" — нпр. 14. чер-

вня привезено їх разом 700 душ до ґміндівського табору, де настрої були різко протилежні до москвофільських затій. Тим-то й не дивниця, що ми мусіли боротись увесь час проти тієї заличкованої мафії, яка потайки затроювала душу народу.

Серед таких умовин таборового життя безнастанно хвилювали настрої виселенецьких мас. Нарід мимохіть все нахилявся до пристрасних і безкритичних міркувань, які заморочували холодну розсудливість димом нездійснених надій. Важко було заволодіти цими настроями. А все-ж табор, куди, як через чортівський млин, перекотились тисячі народу, не дався ні разу пірвати до очайдушних виступів.

Кожний, що на свому, хочби й найменшому полі ділання виконував обовязки з почуття відповідальности перед Богом і народом, сповнив їх чесно й добре і тимсамим чимало причинився до підтримання віри й надії у зневірених і до охорони виселенецьких мас перед впливами наших ворогів.

ЖЕРТВЕННІСТЬ ГМІНДІВСЬКИХ ВИСЕЛЕНЦІВ.

„Ще Бог не все роздав, що мав".
(Нар. приказка.)

З народів, що входили в склад старої австро-угорської монархії, чи не найчисленніших і найважчих жертв зазнав нарід український. На його батьківщині лютувала війна, що мала рішати про істнування двох великодержав, і не перебирала в засобах боротьби — ні етичних, ні матеріяльних. Через залюднену українським народом галицьку землю за чотири страшні роки безнастанно перевалювалися цілі стовпища військ, що насильствами і пожежними згарами значили сліди своїх перемог і погромів. Обі, у смертельних змаганнях держави, з кервавих кігтів по шматку видирали собі цей багатий кусок Данилової землиці, про споконвічних господарів тієї землі не то не дбаючи, але сам їх привид на тій землі пятнуючи за злочин. Мечем, вогнем, виселеннями, засланнями, жорстокими знущаннями і жахливими вбивствами вигублювали перехідні переможці наше життя, винищували наше добро.

Гекатомби жертв приніс у цій війні український нарід в імя Божої правди; хоч ще й ними

не відкупив прадідівських провин і не доповнив чаші своїх мук і терпінь до передбаченого Провидінням краю. Всеж може менше лишиться її доповнювати дальшим поколінням, якщо у боротьбі за кращу долю не будуть розтрачувати того жахливого завдатку, який у посвяті зложили їх діди і батьки.

До насильних жертв, вимушених виселеннями і засланнями, належить теж ґміндівський табор. Та не тільки не впасти духом серед страхітливих злиднів, а терпеливою видержливістю піднести насильство до висоти жертвенної самопосвяти, — ось що було вершком української жертовности у ґміндівському таборі; а найвеличнішим її виявом перед народом і історією була жертовність молодого життя, стрілецькі добровольці. Не зважаючи на мерзенні підозри та поневірку ворогів нашої нації — коли із смішною обережністю в березні 1916. року дозволили у ґміндівському таборі зголошуватись добровольцям до У. С. С-ів — з чого зразу ґміндівські німці а то й управа табору кепкували, з такого виснаженого, асентерунками здесяткованого табору зголосилися за 3 дні більш як дві сотні найкращої, найдобірнішої молоді, яку треба було спинювати, не побуджувати до кервавого танку. І треба було ту молодь пересіяти крізь решето найменших фізичних вимог, потрібних до важкої служби, до якої вона зголосилася; а то зголошувалися просто — дітваки. Всеж 137 юнаків віддав ґміндівський табор 25. березня 1916.

року в руки четаря У. С. С-ів, Сідельника. Мусіли замовкнути злобні насмішки і підзорливі натяки упереджених чужинців, які такої дивовижі, — щоби добровільна саможертва сягала поза межі життя, — не годні були зрозуміти. Але дарма: самі були свідками того неабиякого захоплення, яке при відході з табору перших добровольців обгорнуло не лиш їх самих, але й їх рідні й увесь табор. Цю сотню названо у віденському стрілецькому коші — „ґміндівською". Вона була живим доказом найвищої жертвенности нашого народу і водночас докором для держави за презирне знехтування в 1914. році стихійних українських настроїв, які годні були пірвати тоді цілий нарід до борні з Москвою. Але „обережний" австрійський уряд обмежив число добровольців до 2.000 людей. Проте ввесь світ від подиву стенувся — що може така жмінка, коли вона захоплена.

На тому першому ґміндівському наборі посвятний пал до Українського Стрілецтва — хоч як його уряд остуджував своїми невтямливими обмеженнями — не покінчився. 6. листопада 1916. року відїхало до военного коша 45 добровольців, 10. листопада 40 добровольців, 15. листопада 70 добровольців. Також і в 1917. році добровольці тягом зголошувалися; набиралися з доростаючої дітвори. Все треба мати на увазі, що ті добровольці були справжніми добровольцями. Уряд, хоч позволив їх набирати, та гостро заборонив аґітувати, навіть заохочувати. Крім цього, проти

У. С. С-ів у таборі все сичіла ненавистю мафія московських та інших перевертнів.

Для памяти варто подати, що до першої „ґміндівської“ сотні зголосилось і відійшло 137 добровольців, а саме: з бережанського повіту 5, з богородчанського 5, з брідського 3, з бучацького 10, з городенського 6, з жовківського 2, з золочівського 4, зі зборівського 6, з надвірнянського 11, з підгаєцького 30, з равського 8, з сокальського 5, з рогатинського 4, з теребовельського 11, з тернопільського 14, з товмацького 13.

У 1916. році зголосилось і пішло як добровольці до У. С. С. дальшими партіями 119 хлопців з Ґмінду, що походили також з ріжних повітів Галичини й Буковини. Отже за той час дав Ґмінд 256 добровольців до У. С. С.

Без винятку були це хлопці 16- і 17-літні; старших було заборонено взагалі приймати. І без винятку — хлопці свідомі. Досить сказати, що при першому наборі було між добровольцями 15 прц., при всіх дальших разом 35 прц. неграмотних. Ці добровольці — це були рештки того живого квіття, яке українська національна свідомість у таборі давала в жертві на оборону дорогої батьківщини. Нехай-же та свята жертвенність і нині з двацятьлітнього віддалення ясним промінням осяює у споминах невеселу ґміндівську минувшину!

В історії Українського Січового Стрілецтва і жертовність української молоді із ґміндівсько-

го табору найде годящий спогад. Але й оця згадка на цих сторінках нехай буде за незабудьку, кинену на могили тих добровольців, що свою самопосвяту припечатали положеними головами, а живою хвалою нехай буде для тих, що війну пережили!

Крім добровільних зголошень до У. С. С-ів, не спинювались у Ґмінді ніколи військові примусові набори. Вони почалися переглядом мужчин від 18. до 36. року життя у дні 27. квітня 1915. року. Цей перегляд тягнувся 9 днів. Водночас набирали примусово до воєнних робіт 1250 мужчин. За два роки (1915. і 1916.) переведено в таборі шість головних військових наборів, а три т. зв. „додаткові“. На початках, коли ще не було сякої-такої таборової евіденції, — відтак хоч і була, ніколи не була докладна, — переводили військові набори „навгадь“. Ні докладне число виселенців, ні їх імена й назвища, ні місця замешкання не можна було безсумнівно устійнити. Велику скількість візвань годі було доручити візваним. Їх або в таборі, або взагалі не було. Військові комісії радили собі проти такого лиха так, що найперш обгороджували ввесь табор густо наставленими вартовими, щоб ніхто не дременув. Потім по черзі за бараками кликали перед комісію всіх мужчин. Горе, хто затратив, або кому — бо й таке водилося — вкрадено перeглядову посвідку. Брали вдруге, без огляду на те, як називався і відкіля походив. Колиж мали примусово набирати до воєнних чинитьб, уночі

окружували військом догідні чотири бараки, коли не цілу секцію, і брали навгадь. Яких признали до робіт здатними, тих варта з місця відпроваджувала до окремого бараку і сторожила аж до виїзду. При першому примусовому набиранні до робіт у другій половині квітня 1915. р. приділено мене до тієї комісії як перекладача й інформатора. Мали набрати 1250 мужчин, набрали лише тисячку; решти зреклися. Всеж удалося багатьох хирявих видуженців вирвати з кігтів тієї неситої комісії. Набраних повезли до робіт над італійський кордон, що вельми пригнобило масу, бо нищило загальну надію на недалекий кінець війни.

Дня 17. травня того самого року зїхала військова комісія наскоком, про свій приїзд навіть таборової управи не повідомивши, і перевела додатковий перегляд мужчин від 18. до 36. року. Опісля дали з наборами спокій 4 місяці. Аж у понеділок 27. вересня 1915. р. почалася нова головна бранка від 17. до 55. року життя, яка тяглася повні 2 тижні. Мусіли ставати перед комісією всі, без огляду, чи вже коли ставали, були звільнені, суперарбітровані, чи — ні. Всі! Брали, хто лиш власними силами на ногах тримався. За 1916. рік набирали тричі: найголовніші бранки були 28. серпня і 8. жовтня. Тоді брали вже й недужників. Можна собі уявити, які — після таких наборів — по таборі ще плენталися мужчини!...

Така була жертовність крови!

Щодо матеріяльної жертовности виселенців у гміндівському таборі, то можнаб зустрітися із сумнівними похитуваннями голови: як можна говорити про якусь видатнішу жертовність людей, що самі боролися з крайньою нуждою? А проте це правда; ґміндівські виселенці дали докази великої матеріяльної жертовности, з якої — поминаючи всі принагідні збірки — повстали дві поважні фондаційні установи: „Воєнна фондація українських збігців у Ґмінді“ і „Гміндівський Інститут для українських сиріт з Галичини й Буковини“.

Перша завдячує своє заснування тим виселенцям, що контрактувались до робіт. З доривочного почину втерся такий звичай, що робітник, який відізджав із табору, діставав на дорогу по одному, а коли йшов до воєнних робіт, то по два бохонці хліба і по пять корон завдатку, який йому відтак працедавець частками стягав із платні. З цього виробився другий звичай, введений самотужки жертовними дівчатами, що одна з них обходила свою „партію“ з мищинкою і збирала „на стрільців“, а зібрані грошики віддавала в бюрі посередництва праці, де заведено окремий реєстр, вписуючи в ньому всі найменші жертви та всіх жертводавців. Перша така збірка, започаткована Катериною Мартинець, дала суму 6 корон. Були це жертви цілком добровільні, не вимушувані. Були маленькі; по два, пять, десять і двацять сотиків. Що правда, чимало було й коронових. І ось з тих бідненьких робітничих дат-

ків призбирався фонд, який на початках 1918. року дійшов до поважної суми 15.197 корон 14 сотиків. Це перевірила і ствердила 30. березня 1918. р. таборова контрольна комісія від „Ради виселенців", складена з д-ра Льва Ганкевича і Григорія Фединського.

Загальна Українська Рада у Відні, після реферату посла д-ра Евгена Олесницького, заснувала в грудні 1915. року з тієї збірки: „Воєнну фондацію українських збігців у Ґмінді — 1915". Призбирані на цю фондацію гроші мали творити залізний фонд, а відсотки від нього мали йти щорічно на допомогу інвалідам зпоміж Українських Січових Стрільців, або їх убогим рідням. Частину грошей, 7.100 корон помістили на довгових записах третьої і четвертої австрійської воєнної позички, 1.000 корон у Земельному Банку Гіпотечному у Львові, 1.000 корон у Товаристві взаїмного кредиту „Дністер" у Львові, 500 корон у Віденському Банку Звязковому, 2.200 корон переслали готівкою Загальній Українській Раді, а решту — 2.897 корон 14 сотиків — забезпечили приватними опроцентованими позичками. Після розвалу австрійської монархії та її валюти, — коли прийшла заверюха домашньої війни, — ця фондація, як і стільки інших надбань, перейшла нездійснена до історичних споминів.

Не краща доля зустріла другу, багато поважнішу і багатішу ґміндівську фондацію: „Ґміндівський Інститут для українських сиріт з Гали-

чини й Буковини". Історія її заснування така: Після довгих і настирливих заходів Посольського Клюбу за поправу виселенецького життя-буття віденський уряд до тих заходів частинно прихилився, признаючи грошеві допомоги: „підводам" по 20 сотиків, усім іншим виселенцям, які не годні були заробити, по 5 сотиків денно. Виплати мали переводити декадами; підводам по 2 корони, а тим „іншим" по 50 сотиків. Евіденцію підвод ведено в бюрі посередництва праці і тут їм ті признані допомоги виплачували. Виплата підмог по 5 сотиків денно мала йти через бюро баракової інспекції. Але ця квота — „5 сотиків денно" — була, як на страшну тоді дорожнечу, така смішно марна, а утримування евіденції управнених і виплата — роботою такою складною, що не було ніякої пропорції між витратою часу і сил та хісном. Так заходами тодішніх інспекторів Гриця Фединського і Дмитра Луканюка вдалося на скликаному на це вічі після основного реферату намовити людей, що загально всі зреклися тієї нужденної допомоги в хосен — фондації ґміндівського імени. Ні імени ні цілі тієї фондації тоді точно не означували. Цим вирішенням справа виплати тих пятисотикових допомог у користь наміченої ґміндівської фондації покінчилась і — заснітилась. Цю здогадну виплату тих підмог виконували бухгальтерійно в книговодстві таборової управи в користь неістнуючого підмету.

Справу відгребав д-р Лев Ганкевич при кінці 1916. року і за його приблизним обчисленням сума, що наросла з тих пятисотикових датків, дійшла тоді вже до звиш 150.000 корон. Вирішена форма, щоб тих допомог зреклися заінтересовані, була така, що за ці гроші мала таборова управа закупити записи четвертої воєнної позички, а папери віддати українцям для цілей фондації. Під фірмою загальної „Читальні Просвіти" скликав д-р Ганкевич загальні збори виселенців, які після його докладного реферату вирішили за ці гроші настійливо упімнутись. Виготовлено пропамятне письмо, яке делеґація, зложена з п-і Олеськової, д-ра Ганкевича, Гарматія, о. Короля, д-ра Маковського, д-ра Ціпановського і двох селян, вручила начальникові табору д-рові Бухнерові, пересилаючи одночасно копію того письма до розгляду й інтервенції Українському Посольському Клюбові у Відні. Посольський Клюб займився справою щиро і підтримав її перед центральною владою. Ті всі заходи дали бажаний успіх. Після довшого вагання і мовчанки віденський уряд погодився з вирішенням загалу виселенців ґміндівського табору і доручив через таборову управу таку фондацію заснувати та дотичні статути представити урядові, щоб її затвердив. Те все зробили і таким робом фондацію заснували. До часу введення її в життя і вибору статутової управи члени орґанізатори, що підписали статут, мали право й обовязок орудувати всіми ділами тієї фондації. Її рахун-

кове майно при кінці істнування ґміндівського табору доходило до **пів міліона корон**! Отже була це величезна фондація, створена виключно самопосвятою ґміндівських нуждарів-виселенців, які, хоч самі бідили і голодом примирали, зреклися тієї вижебраної пятисотикової денної допомоги, щоб цією жертвою створити гарну і тривку національну фондацію ґміндівського імени.

При такій справі, у такому ріжношерстому зборищі народу, як ґміндівський табор, плебісцитове вирішення, щоб зректися тих пять сотиків у хосен загальної народньої фондації ґміндівського імени, було неподільною заслугою таборових інспекторів Гриця Фединського і Дмитра Луканюка, тому, що вони стояли в безпосереднім звязку з народом та вміли грати на чутливих струнах нар. маси. Одначе відгребав справу і практично вихіснував самопосвяту народу, зробивши натиск на таборову управу та центральну владу, д-р Лев Ганкевич і це його заслуга. Щож! Під румовищами заваленої Австрії найшла гріб і та багатонадійна фондація.

Як взагалі чутливі були серця ґміндівських виселенців на всі жертовні заклики, нехай скажуть деякі цифри:

У дні „Просвіти“ 8. грудня 1915. р. за один день зложив табор на дар „Просвіті“ — 2.700 корон; це заслуга українських таборових дівчат та інспекторів Фединського і Луканюка. В дні Шевченківського свята в таборі, 27. червня 1915. р., за самі жовто-блакитні памяткові кокардки

в ціні по 5 і 10 сотиків зібрали 1.040 корон 76 сотиків. У дні цісарських уродин, 18. серпня 1915., зібрано з розпродажі відзнак на „Червоний Хрест“ 600 корон, також завдяки патріотизмові українського таборового жіноцтва.

За один чвертьрік 1916. року дали виведені „Жіночим Кружком“ уляди (аматорські вистави, концерти і вкладки) поверх 4.000 корон прибутку.

В „Тарасові дні“ — 9. і 10. березня 1916. року — зібрано добровільними датками 2.859 корон 32 сотиків, з чого „Жіночий Кружок“ призначив тисячу корон на волинські українські школи і тисячу корон на буквар для неграмотних.

Це тільки деякі, прикладово наведені збірки, що мали патріотичний характер і є пречистим доказом виробленої української свідомости й жертвенности в таборі. Крім цих не переводились інші численні збірки на ріжні цілі і все мали успіх.

Була ще одна болячка в ґміндівському таборі, яку треба записати на рахунок принесених нашим народом воєнних жертв, — його живий статок. Плекання худібки нашим народом у передвоєнному дрібному господарстві було родом запопадливої господарської ощадности. Скількість і якість стаєнної та хлівної домашньої худоби були ознакою мужицької засібности. Війна і те багацтво проглинула невідплатно, а димом від тієї жертви понесло і в ґміндівському таборі.

Не тільки людей тут запроторювали, але й виселену худібку — корови і коні.

Перший транспорт виселенців разом із худобою привезли до Ґмінду 19. серпня 1915. року. З двох сіл — Сокирчина з городенського і Долини з товмацького повіту — навезли тоді до табору 47 коров і 150 коней. Розмірно не була це така велика скількість, щоб її годі було примістити, але табор і на це не був приготований. Як доісторична чумацька валка розтаборилися ці люди з возами, яких привезли до сотні, з кіньми і товаром на площі перед так званими „люксусовими“ бараками в пятнацятій секції. Вози з жінками, винужденілою дітворою і рештками домашнього добутку, понакривані полотнами і рогожами, робили достоменне враження, гейби якась циганська валка. Управа табору, не маючи ані паші ані стайнів, загадала цей привезений живий інвентар частинно продати, частинно винаймити дооколичним німецьким господарям. Похопних до купна й аренди німців явилося в означеному дні чимало. Одначе власники худоби, дізнавшись, в чому діло, і чути не хотіли про те, щоб мали її позбутися. Сокотили свою „маржину“ як день так ніч, не віддалювались від неї ні на хвилинку, а на всі намови і переконування зводили веремія: „Ми сюди з худібкою приїхали і з худібкою вернемось домів“... При евакуації говорено все, що це діється тимчасово, на кілька днів.

Управа була в клопоті, а не хотіла через

дурницю викликувати бучу; тимпаче, що ввесь табор станув по боці власників худоби. З уваги на те, що покищо не йшло тут про більшу скількість, а всі коні й вози придалися до роботи в самому таборі, побудовано тимчасову колибу, в якій приміщено частину коней і дещо коров; решту порозміщувано по винайммлених у ґміндівських господарів стайнях. За солому і пашу дбала таборова управа; крім цього власникам возів і коней платили денно по дві, відтак по три корони. Молоко від коров належало до їх власників.

Але такий тимчасовий улад не дався утримати, коли в наслідку російської офензиви на лінії Серет-Стрипа в січні і лютім 1916. р. привезено до табору одним махом 659 штук рогатої худоби і 362 коней. Наново табор зачумачів, а ревіт перемерзлої і зголоднілої худоби як день так ніч лящів в ухах і нагадував, що з тою масою тварини „щось“ треба зробити. Поквапом наймлено у Гмінді десять нових стайнів, у таборі побудовано особливий худобячий барак, приділено догляд, назначено окремого інспектора, тощо. Всеж таки годі було всю худобу примістити і прокормити. Тому управа, хоч і всупереч волі власників, повинаймала коні німецьким господарям до їх вжитку, за що вони мали платити зразу по пятьдесять сотиків, відтак по одній короні від коня. Брали або на постійне, або на час робіт. Така практика булаб хосенна, якщоб не жадливі глитаї, котрі робучу силу коней використовували до упаду, а кормили їх самою со-

ломою, що коні ледви волочили ногами і — здихали. З цього приводу були навіть судові процеси за відшкодування. Проворніші, переконавшися про неабияку робучість галицьких коней, воліли їх купити, ніж наймати. Розуміється, купити якнайдешевіше. Тимто заходили і мантили власників всілякими засобами, давали їм дещо харчів, підпоювали, доплачували, словом — обдурювали. Пішли глухі скарги людей на такі мантійства. Вмішався в діло д-р Билинський, до якого ці справи належали і перепер на засіданні управи рішення, що кожна продажа худоби, непотверджена таборовою управою — неважна.

Цим д-р Билинський стягнув на себе гнів німецьких глитаїв так, що їх орган „Gmündner Zeitung" накинувся на нього з усією зїдливістю, пятнуючи його за ці „коні і корови" як вороже настроєного до німецького народу й австрійської держави. Ту злобну статтю дав посол Василько особисто міністрові перечитати і зясував йому суть справи. Внаслідок цього появився міністеріяльний розпорядок, що в цілості потверджував постанову таборової управи; крім цього завели для оцінки худоби і шкід окрему оцінкову комісію, до якої належав також д-р Билинський і власники худоби. У розпорядку виразно потверджено, що коні й корови лишаються власністю селян, які їх привезли і при репатріяції вони зможуть назад їх забрати.

Одначе, коли війна протягалася в безконечність, а з виселенецькими транспортами до кін-

ця 1916. року навезено до табору свіжих 2.517 штук рогатої худоби і 580 коней, виявилося, що перетримати таку скількість худоби для власників — неможливо. Ще з весни 1916. року виарендувала управа для цілей господарства три малі хутори (фільварки): „Кірхберг“, „Шечфельд“, „Вайнерн“ і туди вислали більшу частину виселенецьких возів і коней. Одначе суперечки і чвари з власниками худоби не переводилися, а управа з утриманням не могла собі дати ради. Врешті розпорядком з 3. серпня 1916. р. викупив долішньо-австрійський уряд на власність держави всі збіглецькі коні, вози і рогату худобу, а для ведення доцільної господарки установлено у Ґмінді окремий „Господарський Відділ“ під начальною орудою пребогатого власника дібр та промислових заведень барона Клінґера та безпосередньою управою якогось галицького обшарника Вартановича. Той новий „Господарський Відділ“ приарендував до давніх іще один новий фільварок у самому Ґмінді і заложив на „Вольфсгоф“ — і окремий бараковий табор для худоби. Оцінкова комісія цінила і штемпувала кожну штуку, а власники діставали на дотичні кошти купони, за які їм платили готівкою при репатріяції.

У жовтні й листопаді 1916. року переняв „Господарський Відділ“ від буковинського уряду 1.580 штук рогатої худоби, так, що загальне число привезених до Ґмінду тварин досягало 8.000 штук рогатої худоби і 1.100 коней. За 16

місяців продав „Господарський Відділ“ з тої загальної скількости 2.590 штук на заріз таборовій проживній кампанії, а 1.500 штук до Відня. Живцем віддано виселенцям при репатріяції всього 45 штук, а 200 коней відставлено до Кракова для „Краєвого Господарського Товариства“. Нема сумніву, що ця виселенецька худоба пішла на заріз для виживлення німецького населення, а власників сплачено обезвартненою валютою. А які тисячі живого статку змарнувалися в Галичині?!...

ВІДВІДИНИ ПОСЛІВ І ГОСТЕЙ У ТАБОРІ.

„Гості прийшли, а рижки ще не вкисли".
(Нар. приказка.)

Були й інші причини, що спонукували засторонських людей відвідувати табори інтернованих і виселених, не лиш проста людська цікавість — видіти щось надзвичайне і невидане. Було в цих таборах у 1914. р. щось екзотичного, що притягало гейби якісь циганські або індіянські таборища — своєрідністю, а то й жахливістю життя. Людина нічого так не жадлива, як жахливостей...

Конечність обмеження в таборах життєвих вимог і особистої свободи потягала за собою конечність обмежити відвідини сторонніх гостей. Проте охорона прав людини, яка у свому розвитку за XIX-ий вік допровадила до багатьох міжнародніх установ і міжнародніх конвенцій, яких метою була саме ця охорона, не давала урядам воюючих держав тієї сміливости, яку витворили післявоєнні напружені відносини — відрізати такі таборища від усяких звязків із позатаборовим світом. Цьому противилась: повага держав, яких амбіцією було явно засвідчи-

ти свій пошанівок для міжнароднього права і міжнародніх установ і — вироблена в цьому напрямі практика. А то істнували міжнародні установи, які мали не лише право, але й обовязок такі таборища відвідувати і контролювати, як нпр. установа „Червоного Хреста“ або світова журналістика, на добрій опінії якої — не без причин — кожній воюючій державі багацько залежало. Також і посли до законодатних соймів і парляментів із своєю необмеженою свободою критики державної влади були вельми успішною перепоною, яка спинювала кожну владу та зажерливих виконавців твердих воєнних законів від капосної самоволі супроти безборонних таборових житців.

Не інакше було і в ґміндівському таборі.

Формально на кожні відвідини табору треба було мати приписану перепустку, яку видавало міністерство або намісництво; деякі посли мали такі перепустки постійні. У практиці майже кожні відвідини залежали від доброї волі таборової управи. Уявити собі не можна, кілько людей діставалося до табору зовсім без ніяких перепусток, та бувало, що й із справедливими перепустками годі було туди дістатися. Грізний вираз „епідемія“ був сильніший від найсильнішої перепустки і він нераз ставав управі у пригоді, хоч пошести не було...

Частими, так сказатиб, правильними відвідувачами табору від уряду були високі урядовці віденського намісництва і міністерства — ґраф

Кастель і д-р Галяма, приділені до ґміндівського табору, та д-р Кольґрубер, санітарний шеф, що був начальним керманичем лікарської опіки і таборового шпитальництва. Вони відвідували табор безліч разів; приїздили явно і потайки, ділово і приватно. Годі не признати, що в рямцях тодішніх приписів займалися вони табором пильно і зразу куди більше для табору виявляли помірної вирозумілости, ніж безпосередні таборові керманичі, що боязко оглядалися на передні і задні колеса.

Інакше — посли. Вони приїздили до табору зчаста як відпоручники Посольського Клюбу, то як заступники „Загальної Культурної Ради“ або „Допомогового Комітету“. Із власної охоти приїздили зрідка; звичайно взивали їх виселенці для ради і заради, а було, що й управа табору, коли йшло про якийсь більший заколот у таборі або бешкет, спричинений безліччю обмежень щодо репатріяцій.

Діялося це в саму Провідну неділю — 11. квітня 1915. року, коли на візвання таборової управи приїхали посли Лев Бачинський, Лев Левицький і Семака, — успокоїти нарід збентежений обмеженням споживку хліба, та присмирити схвильованих безвартними леґітимаціями на поворот домів, які на власну руку видавав — покликуючись на послів — буковинський учитель Пігуляк, що перебував тоді в таборі. Це нарід роздратувало через лад. Добродій Пігуляк покликувався на повагу Посольського Клюбу, що

його мав уповажнити до таких „поворотних“ леґітимацій. Через те вістря народнього обурення зверталося не лиш проти таборової управи, але й проти послів. Наради на скликаному тоді всенародньому вічі проходили в такому напруженні, що військова чета цілу днину стояла у збройному поготівлі. Найменша нерозважливість могла мати страшні наслідки. Справа виданих д. Пігуляком поворотних леґітимацій виявилася промахом посла Поповича і скропилася на його особі. Як свого довірливого земляка, уповажнив посол Попович добр. Пігуляка — списувати членів ґміндівськго табору буковинців і видавати їм посвідки тотожности, на підставі яких вони згодом, колись... могли би дістати поворотні пашпорти. Так цю справу пояснили. А як було справді?? Я бачив і мав у руках ці леґітимації; були це друковані блянкети, що давали дозвіл повороту на Буковину без ніяких застережень! Що більш, їх видавали і на поворот до галицьких повітів. Добре каже нарід: „Лекше патик кинути на воду, ніж злапати його назад“... Але й таке водилося!...

Частим на початках відвідувачем табору був посол о. Онишкевич, який особливо цікавився умовинами, на які люди контрактувалися до сезонових робіт, користуючись перманентною таборовою перепусткою. Його енерґійні виступи супроти незоріентованої ще таборової управи і настирливі заходи в Посольському Клюбі спричинили інтервенцію в міністерстві, в наслідку

чого вперта чеська робітнича централя відступила від своїх контрактових умовин, а в таборі установлено окреме бюро посередництва праці. Найдразливіша справа, яка безнастанно уми дратувала і доводила до бешкетів, — була репатріяція. Її уряд постійно спинював. Одну таку ворохобню, викликану невідповідальними чинниками на тлі заборони виїзду на роботи до Прус і репатріяції, в дні 7. червня 1915. р. приїхали засмирювати посли Лев Левицький і Семака. З природи річи, такі засмирювання послами не обходилися без необачних обіцянок, а ці — несповнені, нарід ще більш ятрили. І не всі посли мали дар красномовства, або хист опанування настроїв мас. Цей небуденний талант, у багатому вивінуванні, мав покійний посол Евген Олесницький. Одначе все занятий ріжними важнішими справами, ледви один раз відвідав ґміндівський табор.

Частіше заїздив до табору посол д-р Олександер Колесса як віцепрезидент „Української Культурної Ради“ у справах таборової школи, якої святочне посвячення і отворення в його прияві відбулось 20. травня 1915. року. В дні 19. червня відбулася перша візитація тієї школи, складена з д-ра Ол. Колесси, ґрафа Кастеля і д-ра Галями. З того приводу скликали на майдані перед школою зібрання всіх таборових інспекторів і всіх секційних та баракових передовиків, яких ґраф Кастель бажав бачити. Крім них скликано окремо зібрання цілого табору.

Д-р Колесса мав до народу прилюдну промову; не лиш заохочував посилати дітвору до школи, але й згадував про болючі справи, як — поворот домів, виїзд на роботи і про непохитну довірливість до українських послів.

Небавком, 27. червня 1915. р., прибули цілим почесним почотом до табору наші посли на Шевченківське Свято. Декотрі з них, наглені обовязками, відїхали до Відня негайно після прилюдного концерту; інші залишилися до другого дня і перевели ціле передполудне на балачках з людьми в таборі. Саме наспіла того дня з Мшани в Галичині до табору депеша військової команди з запитом про Юрка Данилова, який з партією 36 людей законтрактувався до робіт на Мораву з уплянованою постановою тією дорогою дістатися домів. Не поталанило. Їх переловили і команда етапів відіслала їх як підозрілих „шпигунів“ до вязниці в Куфштайні. Куди тільки бідні наші людиська з туги за домом не витирали темниць! Їх долею займилися посли і за тиждень Юрко Данилів зі своєю продумливою партією робітників назад опинився в таборі, лишень завдяки припадкові, що депеша етапної команди дісталася до рук послів. Такі, нераз ще трагічніші пригоди втікачів, одних відстрашували від рисковних спроб, інших — заохочували!

„Нехай, щоб і вмирати; коби лишень дома...“ — це була однісінька гадка, що тоді займала пригноблені селянські душі в таборі. Найбільш

банувала „Гуцулія“ за своїми верхами і полонинами.

„Абисмо ще хоч раз глянули на наші кічері...“

З тією, все отвертою, все болючою раною нашого народу посли невпинно мали до діла. Була це справді цікава загадка: Всі інші людці і народи вертались до відбитих повітів Галичини безупинно. Тільки українських виселенців туди не пускали. Вони натискали на послів. Посли невпинно заступалися. Їм заєдно — обіцювано... Тими обіцянками посли заспокоювали нарід, а заведені в надіях люди винуватили за те таборову управу і таборову інтеліґенцію. Ось у такому блудному колі вертілися всі найважніші справи виселенців. Нарід бурився, бешкетував, ремствував на управу, яка безсильна — відсилала знову людей до — послів!... Дня 12. липня 1915. р. знову приїхали до табору посли: Лев Бачинський, Лев Левицький і Семака на дводенні наради з управою і виселенцями в багатьох справах: 1) повороту до Галичини, 2) лікарської опіки і шпитальних сестер-служебниць, 3) москвофільської притаєної аґітації переселених тут талерґофців, 4) виїзду на роботи до Прус, 5) поліпшення долі „підводів“ і тих виселенців, що не годні були працювати, 6) поправи харчів взагалі, зокрема для дітей і немічників, 7) отворення дитячих захоронок і садків. Цілі ті два дні кипіло в таборі, як у казані. Люди зголошувалися з ка-зна якими жалобами і бажаннями, оправданими і неоправданими. Всеж ті

дводенні наради дали деякі додатні успіхи та чимало вплинули на вспокоєння роздратованих мас. В нарадах за дитячі захоронки і харчі брали також участь делеґатки віденських жіночих установ — пані Білецька і Кисілевська, які приїхали разом з послами. Таборова управа обовязалася негайно підняти і викінчити перервані при перерібці четвертої кухні на захоронку — роботи; що й виконала. І харчі — покращали. Взагалі управа табору порушеними на тих нарадах бажаннями послів сильно зацікавилася і ставилася до них вельми уважно, з наміром якомога їх сповнити.

31. липня 1915. р. приїхав до табору на канонічну візитацію апостольський вікарій ВПР. о. Плятонід Філяс у почесному супроводі д-ра Галями і ґрафа Кастелього і перебув повні три дні.

5. серпня 1915. р. відвідали табор пані О.Ціпановська і О. Кулачковська як делеґатки віденського „Допомогового Комітету". Провели в бараках і шпиталях цілу днину та мали ніким неконтрольовану нагоду зіткнутися з народом віч на віч і зазнайомитися з його потребами. Так нарошно зробила це управа, щоби люди — як звичайно — не відказували, що як до них хто з Відня навідається, вони не годні виповісти як слід своїх жалів, тому, що все їх хтось з управи супроводить. Супроводила їх одна лиш лікарка, пані д-р Вітошинська. Делеґатки багато наслухались, багато позаписували, багато обі-

цяли... Також роздали привезені з Відня допомоги і ствердили, що хліб у таборі був кращий від віденського.

На свято цісарських уродин, получене з посвяченням памяткового каменя в таборі, не приїхав з послів ніхто, хоч були прошені і обіцялися. Спинили їх приїзд важні політичні і парляментарні події в тому часі. Лиш від „Допомогового Комітету“ відвідав в тому дні табор д-р Олександер Кулачковський з дружиною.

22. серпня 1915. р. приїхав запрошений самим народом посол Лев Левицький, щоби поучити і пояснити людям постанови виданого тоді запоряду про можливість повороту до гірських повітів: Коломия, Косів, Кути, Надвірна і Печеніжин. Був це для посла Левицького — тяжкий день!

На 10. вересня 1915. р. заповіджено урядові відвідини табору ґрафом Бінертом, у супроводі дружини і доньки. Щоби приготовитись якнайвеличніше приняти намісника — найвищого таборового зверхника, скликав начальник табору барон Чапка окрему нараду представників усіх баракових установ. Наради були гарячкові і дрібничкові. Чи мають паню намісникову витати наші пані окремо, чи ні? Чи мають бути дві промови чи одна і хто має її виголосити? Чи має промовляти інтеліґент чи мужик? Багацько намолочено тоді соломи еґоїстичними ціпами і в еґоїстичних цілях, заки програму устійнено. Бо вже й німцям деякі „спротиви“ вбачалися

несмачні. Проте — хоч безосновні і безцільні, — спротиви були...

Намісник, як було заповіджено, приїхав передполуднем з жінкою і донькою в супроводі гр. Кастелього, д-ра Галями та послів: Васылька, Колесси і Романчука. Депутація з трьох поважних селян — двох гуцулів, одного подолянина — піднесла їм у брамі хліб і сіль. Пані Жукова вручила пані намісниковій китицю прегарних квітів. „Нехай ваш нарід Бог благословить все цвитучою долею“ — сказала пані намісникова. Від в'їздової брами до будинку таборової управи утворили шкільні діти барвистий шпалір і засипували дорогу квітами. Від „Жіночого Кружка“ дістала пані намісникова з донькою окремі гарні, позапрограмові вязанки квітів у маншетах із пацьоркових ґерданів і вишивок. Перед будинком таборової управи зібралися урядовці усіх баракових установ, священники і учительство. Начальник барон Чапка привитав намісника коротенькою промовою, відтак по черзі представив керманичів усіх установ. Після цього дефілював справно похід, в якому взяли участь і словінці; було їх ще тоді з шість сотень. Похід починали діти, за ними йшли інваліди і суперарбітровані вояки, далі „підводи“, жінота, мужики, а наприкінці — словінці. Похід мінився жовто-блакитними барвами. Лунали на переміну оклики — „слава“, „гох“ і „живйо“. Коли інваліди зрівнялися з ґалерією, де намісник стояв окружений почотом, похід на знак зу-

пинився і намісникові від табору і народу зложили шану короткою промовою, підчас якої всі наші посли станули коло промовця д-ра Маковського, щоби цим способом засвідчити свою єдність з народом і з висловами пошани. Намісник відповів коротко, кінчаючи окликом у честь цісаря. Відспівали „многоліттство" і гимни — австрійський та український. Тоді похід на 12.000 душ двигнувся далі. Українські симпатії тоді верховодили.

16. вересня 1915. р. відвідала табор складена з кількадесятьох осіб дружина урядовців з намісництва і міністерства. Ці відвідини мали приватний характер; ними займалася виключно таборова управа.

Зате вже недалекий день 18. вересня — викликав у таборі неабиякий шум. На бажання міністерства відвідали табор представники віденської преси всіх політичних напрямків, супроводжені нашими послами: Васильком, Будзиновським і Семакою, і журналістами Весоловським, Говиковичем і Кушнірем. І ці відвідини мали характер приватний. Одначе з огляду на повагу послів і значіння голосу столичної преси таборова управа просила загал виселенців, зокрема інтеліґенцію, — ставитися до тих відвідин прихильно. Зайве пояснювати, що тоді значив голос світової преси. Таке саме побажання висловив Посольський Клюб. Проте найшлися „принципіяльні опозиціоністи", що розвели агітацію за пасивним опором.

„Ми не добачаємо ніякого етичного приводу ні хісна — опозорювати і понижувати себе участю в реклямовій комедії, яку нашим коштом робить собі Віденнь, а наших людей вязнить і виголоджує...“ — говорили опозиціоністи, утруднюючи ввічливе товариське приняття для таких важних гостей, між якими були і представники нашої преси. Лиш особиста інтервенція д-ра Билинського та деяких старших членів таборового громадянства спонукала горланів — узяти участь у комерсі. Наш хор був найцікавішою атракцією цілого вечора і німецькі журналісти засипували його безупинними оплесками та раз-у-раз просили — заспівати „ще якусь пісню“. Журналістів привитали ми від нас по німецьки й українськи чемно, легко торкнувшись наших загальних ідей і надій. На неї відповів представник найбільшого віденського денника: „Neue Freie Presse“. Маючи на увазі не конче прихильне становище того денника до цілости наших справ, не диво, що бесіда того добродія була — „великих слів великою силою і більш нічого“... Менше-більше в дусі гуцульської приповідки: „Файно-красно, лиш коби ся не розтрясло...“ Дарма; це був голос денника, хитрого як лисиця... Інші голоси були для нас багато щиріші. Частина журналістів пробула в таборі два дні, маючи намір оглянути всі таборові сензації. Нарід зустрічав їх усюди чемно, а свої бажання кращих харчів і якнайскорішого повороту домів — висловлював у поважній і гідній

формі. Деякі журналісти ставляли до людей своєрідні запити, чи їх тут не збиткують, або не знущаються над ними. Всі люди заперечили, що відтак журналісти у своїх звідомленнях підкреслили як додатній прояв ґміндівського табору. Начеб це було для них дивовижею в порівнянні з іншими таборами...

Третього дня після їх відвідин появилися водночас у віденських часописах: „Reichspost", „Neue Freie Presse", „Neues Wiener Journal", „Tagblatt", „Deutsches Tagblatt", „Kronen Zeitung", „Arbeiterzeitung", „Zeit" довші й коротші статті про ґміндівський табор, у рямах своїх поглядових програм всі додатні і для нашого народу прихильні. Так і не сповнилося те, що переповідали баракові „принципіялісти", що „пес і хліб зїсть і за руку вкусить". В деяких часописах були окремі згадки за посвятні подвиги У. С. С-ів, яких кадра у Відні постійно засилювалася ґміндівськими добровольцями.

За поважне приняття віденських журналістів висловив ґраф Кастель іменем уряду подяку виселенецькому загалові. Подібну подяку передав намісник Посольському Клюбові. Як не як, українському імені зробила чужинецька столична преса сприятливий перед світом розголос.

Неділю і понеділок — 26. і 27. вересня 1915. р. — перевели в таборі на відвідинах члени „Загальної Української Ради" — Юліян Бачинський, д-р Володимир Бачинський, д-р Говикович, д-р Сімович і Володимир Темницький, у

приватному характері. Одначе управа табору була надмірно для них увічлива і видала в їх честь у таборовій каварні загальні товариські сходини. Поодинокі члени „Ради“ оглядали табор у товаристві любих їм прихильників та студентів, нарізно і самотужки і — теж без ніякого офіціяльного супроводу.

Такі безконтрольні відвідини табору відповідальними особами сильно відпружували нерви і остуджували гарячкові уми таборових мешканців. На цьому вигравала найбільш — таборова управа.

У стисло урядовому характері, згори відмовившись від усякої гостини та овацій, відвідали табор 28. вересня міністер Гайнольд і секційний шеф — Марке. Згідно з їх бажанням, не було ніяких офіціяльних виступів. Проте ввечір зібралася в таборовій каварні майже вся німецька і наша інтеліґенція і серед співів у веселій гутірці гості в розмові з нашими людьми провели час до півночі. Секційний шеф Марке був захоплений ладом у таборі і вихвалював гідну поведінку нашого народу. Між іншим сказав: „Ми гаразд розуміємо, яка ріжниця між поглядами і прямуваннями москвофільськими та українськими. Торочити, що українці таксамо схильні Москві, як і москвофіли, це наклепи, або нісенітниці, які нині належать до — леґенд..“

Відвідини міністра Гайнольда і секційного шефа Марке лиш одним днем випередили і були гейби заповідю високих відвідин табору архи-

княжною Марією Йосифою, матірю тодішнього наслідника престолу, пізнішого останнього австрійського цісаря Карла. Архикнягиня приїхала 29. вересня, у приватному характері, супроводжена двірськими дамами княгинею Віндішґрец та адютантами — марґрафом Палявічінім і графом Беком. Їх приїзду очікували в таборі відпоручники намісництва — ґр. Кастель і д-р Галяма. Не було ніяких особливих приготувань, запорядів, ані програми прийняття. Таке було бажання архикнягині. Та нарід самотужки зготовив їй овацію, утворивши збитий шпалір від брами до церкви. Блимали жовто-блакитні відзнаки і стяжки. Вийшла шкільна дітвора з учительством. У брамі привитав її короткою промовою начальник табору барон Чапка. В моменті, як він бесіду кінчив, виринула як зпід землі своєрідна селянська ґрупа в гарній народній ноші, із хлібом-сіллю на таці і жмутами пільних квітів, що їх діти зложили у ніг архикнягині. В окруженні дітвори проведено її до церкви, де в дверях чекали наші і словінські священники в церковних ризах. Якось і цим разом не обійшлося без „припадкового“ промаху. Не явився в церкві — хор; відвідини церкви були мовчазні. Хор виправдувався незнанням; запізно його повідомлено! Хоч знав увесь табор. І те — можливе...

Зате пізніше, коли архикнягиня в кінцевому бараці приймала чолобитню виселенців, хор відспівав справді по мистецьки: „Австрійський гимн“ — „Ізза синіх Карпат“ і „Многая літа“;

при чому так сильно виріжнювався голос сопраністки панни С. Музиківної, що архикнягиня Марія Йосифа казала собі її і дириґента хору Івана Ворончака окремо представити. Таке особливе виріжнення матірю цісаря могло мати значіння, якщоб...

Після церкви відвідала архикнягиня школу, де шкільні діти вручили їй китицю квітів із величним вишиваним маншетом; відтак — електрівню, варштати, пекарню. Нарешті зайшла до двох виселенецьких бараків, одного нашого, одного словінського. Всюди витали її хлібом-сіллю, добрим словом, співом і — плачем. Жінки клякали, заломлювали руки і стиха голосили: „Найясніша Пані — пустіть нас додому..."

Ніхто їх у цьому не спинював. Дехто подавав прохання на письмі, хоч те було заборонене. Але — адютант їх відбирав. Не було ні одніської немилої пригоди. Архикнягиня лише здивлялася, що сінники на баракових тапчанах лежали рядом один поруч одного, без ніякої пересічки поміж ними. Висока перспектива!...

Відвідини ґміндівського табору українських виселенців матірю тодішнього наслідника престола, а майбутнього цісаря, — не були випадкові. В тому світі такі речі обдумують, заки їх виконують. Вони були проявом прихильної для нас зміни настроїв на віденському дворі. Щоправда, — тимчасової. Інакше і не могло бути.

В тому часі — при кінці 1915. року — відвідини не вгавали. В четвер 30. вересня відвідали

табор міністеріяльні радники всіх віденських міністерств, а 1. жовтня приїхав відвідати своїх земляків віцебанус Хорватії, якого хорватські виселенці витали маніфестаційно.

Дуже симпатичні відвідини мав табор 3. жовтня 1915. р. Приїхав великий учений і великий приятель українського народу — Єнзен. Із зверхнього вигляду непомітна людина в сірому, зношеному пальті і такому самому крислатому капелюсі, нічим іншим, поза тим своїм сірим, простеньким виглядом, не подобав цей гість, що висів з ваґону третьої кляси, на того великого Єнзена, якого знає ввесь світ. Його приймали в таборі самі українці, без ніякої спонуки управи, бо д-р Билинський, що орудував тією гостиною і сходинами в його честь, виступав у приватному, не урядовому характері. На тих сходинах була приявна вся наша інтеліґенція і всі члени управи; ці останні — як наші гості. Учений мав довшу промову, навіяну неприкидливою симпатією до нашого народу, виявивши основне знання української історії і умовини життя нашого народу. Говорив розважливо, поволі, без реторичних прикрас і облесливої масноти, — по німецьки. Гарну свою промову закінчив зверненим в наш бік побажанням єдности Тарасовими словами: „... і единомисліє нам пішли!..“ Крім цієї цитати, наводив кількакратно Шевченківські уривки по українськи. Саля греміла від оплесків і окликів „слава“. Опісля присівся учений до стола, де розташувався хор і на-

солоджувався українськими народніми піснями. Текст деяких собі записував.

На другий день звиджував подрібно цілий табор і робив записки. Д-р Бачинський, д-р Билинський, д-р Маковський і д-р Ціпановський — приймили добровільно обовязок опроваджувати його по таборі і все пояснювати. Нарід по бараках витав його з найбільшою пошаною. Знав, що має перед собою славного ученого і найбільшого приятеля українського народу. Зрештою, проф. Єнзен находив для людей всюди якесь рідне привітне слово.

Менш справно минули відвідини гостей 26. жовтня 1915. року. В тому часі мали в Ґмінді свій зїзд виселенці управ усіх виселенецьких таборів в Австрії. На ньому мали радити над всілякими таборовими хибами, шпитальництвом, організацією і над можливістю змін у переміщенні виселенців. Їх спільні наради відбувалися все після полудня в „Товариському клюбі" таборової управи; до полудня вони гуртом або необзир, самі або у супроводі членів управи, оглядали подробиці табору, якими цікавилися. І ось другого дня їх відвідин змовилися хорвати і таку пекольну счинили бучу, що наполохані панове делеґати дві години були у прикрому становищі. Хорвати обступили їх в одному з своїх бараків і просто — вязнили, жадаючи сповнення своїх домагань. Гості тут були ніпричому, та хорвати саме навмисне вихіснували ті оглядини, щоби наробити розголосу. А розголос був неа-

бияким. Вони підняли такий вереск, що годі було й зрозуміти, про що їм іде.. Не помагали вспокоювання, прохання ні погрози. Навіть під напором жандармів хорвати не поступалися. Перед вели самі жінки. Аж військова варта поклала край цій екзотичній ворохобні і звільнила чимало здивованих „делеґатів“ від хорватської опресії; хоч обійшлося без чинної приключки. За той час збіглася також гурма наших людей; але вони поводились „невтрально“.

Першим відгомоном тієї бучі був приїзд на другий день із Відня члена „Рятункового Комітету для південних словян“, надворного радника Габриловича з міністеріяльним уповажненням — розслідити суть цілої події. Барона Чапки ні д-ра Бухнера того дня в таборі не було; поїхали зі звітом до Відня. Управу заступав сам д-р Билинський. Допит тягнувся цілу днину серед вереску хорватів, що гофратові Габриловичеві погрожувалися словами і пястуками, — а всеж його слухали. Виявилося, що не було ніякої провокації, ані основної причини до такого бешкету. Підбунтовані одним своїм учителем, — а всього двох їх було в таборі, — хорвати счинили ту своєрідну бучу супроти чужих гостей виключно на те, щоб їх вивезли із Ґмінду, бо тут їм діти вимирали. Та перед здивованим зором д-ра Габриловича виявилася при цій нагоді одна немила річ: багатьох людей спало на голих дошках — без соломи. Дарма. В таборових маґазинах не було тоді ні стебла соломи. За останні три тиж-

ні влада, — без огляду на звіти таборової управи, — слала до табору транспорти один по одному і наслала за той короткий час поверх 8.000 народу, — наших і словінців. Один ваґон соломи вистачає сяк-так на 500 сінників. Отже треба було 16 до 20 ваґонів соломи нараз, щоби ту надзвичайну потребу заспокоїти, а це в тодішніх обставинах було неможливе. Солому довозили ваґонами щодень і кожного дня все, що довезли, роздали. Що більше могла управа зробити?.. Д-р Габрилович, вислухавши цього, не найшов відповіди.

Він іще не відїхав, як приїхали представники невтральних держав — Еспанії, Голяндії, Греції, Швайцарії і Швеції. Хоч ґміндівський табор виселенців не підпадав під міжнародню охорону і контролю, проте державі вельми багато залежало на добрій славі у світі. З ними приїхав ґраф Кастель. Управа табору, сконопаджена ще свіжим бешкетом хорватів, потерпала, чи і тих відвідин не схотять вихіснувати темні духи для знеславлення держави перед чужиною. Але — обійшлося самим ляком. Гофрат Габрилович зумів переконати хорватів, що такі їх виступи відібються некорисно на них самих; і так вони — супроти представників чужих держав вели себе спокійно. Свої бажання висловлювали, щоправда, галасливо — бо галасувати це їх питоменна вдача, але — поважно. Нашим виселенцям таборові інспектори і секційні передовики розяснили політичну ваґу тих відвідин і вони не тільки не

зводили ніякого ропоту, а навпаки, поприбирали, як могли найкраще, свої убогенькі тапчани і нарядилися — що змога найчистіше. Хоч і тепер не минулося без нацьковування перевертнів.

Зараз після їх відїзду приїхали відвідати табор відпоручники заграничної преси, які обїздили тоді всі воюючі держави: д-р Ґустав Крафт за „Gazette de Lausanne"; Жон Ґустав Хрістензен за „Skanska Aftonbladet"; Франс Вессельс за „Maasbode"; А. Сардо і Віляр за „A-B-C"; Ганс Трешов за „Nationaltidende"; Айвінд Тон за норвеську пресу; І. А. ван Георен за „De Nieuwe Courant"; д-р І. Ґ. Ріве за „Niewe Rotterdamsche Courant"; А. Кірбекі за „Politiken"; д-р Поль Ніханс за „Bund" (Швайцарія); д-р Клюансхес Ніколяідес за грецьку пресу; Christian Gulman за „Berlingske Tidende"; Газельгоф за „Handelsblad" і уруґвайський консуль — Дірк Альбертус Елізіо Рікардо Ґомес.

З ними приїхали високі урядовці міністерства і намісництва і наші посли — д-р Бачинський, Василько, д-р Колесса і Семака, ці головним чином для асекурації від усяких немилих приключок.

Ця візита, до якої привязувано великі надії, минуласа поважно, без непотрібної несподіванки. Пізніше появилися у всіх названих часописах відповідні, — більш або менш — назагал прихильні статті за ґміндівський табор і український нарід. Дотичні числа тих часописів прийшли до таборової управи. Слід згадати, що при-

явність чужинних журналістів вшановано товариськими сходинами з прегарним концертом, та що кожний з них дістав на память з табору якусь народню вишивку. Не могли вони ними натішитися.

Вони й закінчили повінь більш або менш значних відвідин, яка заливала ґміндівський табор у другій половині 1915. року, коли чужина і віденська політична орієнтація ставились здебільшого прихильно до українського питання. Та як не як, при тих усіх відвідинах ні баракова управа, ні свої відповідальні чинники не робили із бараків — „патьомкінських“ сіл. Не затаювали хиб і недостач, не спинювали людей висловлювати свої жалі і бажання без найменшого ляку за якісь дошкульні наслідки, бо така практика ніколи в таборі не водилася. Навіть до матері наслідника престолу відзивалися люди безперепинно і вносили свої жалоби на письмі. Така щирість поведінки теж була чималою підоймою, щоб підтримати настрої населення у второпній рівновазі. До такої поведінки люди не були привчені; тому зразу ставилися до неї недовірливо, поки не переконалися, що їх не дурманять та навчилися вірити своїм провідникам і — їх слухати.

Поправді, то відвідини табору не припинювалися ніколи до самого його кінця в першій половині 1918. року. Та згодом не мали вже такого „епідемічного“ характеру, як у 1915. році. Були більш ділові, ніж екзотичні і не робили вже

на виселенцях того нервозного враження. В пізніших воєнних роках умовини таборового життя — хоч постійно гіршали — всеж мали точно означену і загальну контролю, лекше доступну, ніж у початках, коли все було незясоване, пливке. Духове життя виселенців поглибилося і скріпло через підсилення таборової української інтелігенції, що дбала за український характер табору і права виселенців до годящого життя. І те не без чималої ваги було для табору, що в пізніших воєнних роках сильно хвилював, — то падав, то підіймався — барометр політичних настроїв і відповідно до того то потахали, то прибирали на силі українські симпатії та антипатії, що теж були чималою спонукою до відвидин ґміндівського табору.

Взаємини з Українським Посольським Клюбом не переривалися ніколи; тільки їх форма дещо змінилася. Виявилося для табору доцільнішим і успішнішим брати безпосередню участь в нарадах Посольського Клюбу, Української Культурної Ради, або Допомогового Комітету через власних відпоручників, як безнастанно писати і безнастанно вичікувати доривочних посольських приїздів до табору, які не завсіди оправдували надії. Нарешті — і впливи послів не були всемогутні. Багацько успіхів чи невдач залежало від умілої тактики послів... Проте вони не затулювали ніколи вух перед звістками, що доходили до них з таборів і — ніколи не щадили ніг і часу вистоювати в міністеріяльних канце-

лярiях, нiколи не бентежилися колючками поденервованих державних достойникiв, коли треба було добути для обездолених виселенцiв не то право — бо де його у вiйнi було шукати? — так хоч помiч з доброї волi. Чимало доброго зробили посли тим способом виселенцям; та дарма: не все лежало в їх змозi, не все їх як слiд iнформували. Над правдою верхували часто — фальшивi самолюбнi амбiцiї всiляких iнформаторiв, або засліплені пристрастями погляди на справи. Посли нераз ставали жертвами своєї зайвої довiрливости. Та як не як, їх увазi та запопадливости завдячував загал наших виселенцiв, головно студенти, не найгiршу як на тодiшнi обставини спромогу фiзичного прожитку i помiч у поглиблюваннi українського культурного життя.

Дуже для тимчасових тодiшнiх настроїв характеристичнi були вiдвiдини ґмiндiвського табору дiтьми бл. п. архикнязя Франца Фердинанда напередоднi цiсарських уродин — 17. серпня 1916. року. З погляду почувань нашого народу були це найзворушливiшi вiдвiдини. Архикняжi дiти, всi троє, приїхали в супроводi тети ґрафинi Хотек, двох дам до товариства, пралата о. Штiдля i ґрафiв: Ностiца i Туна. Побули в таборi вiд години другої до шостої зполудня. Погода була найкраща. З нагоди цiсарських уродин був увесь табор прибраний стягами i вiнками. Не було нiякої намiченої програми їх привитання, та нарiд — сам її склав. Виляг масово на вулицю, утворив вiд брами до церкви живу

алею, а коли їх авто зупинилося в таборовій брамі, із тисячних грудей залунало „Слава“. Баракові діти вистелювали їм дорогу квітами, а постарші жінки — сльозами. Так їх провели до церкви, відти під хрест у таборі, присвячений памяті їх родичів. Тут відбулася зворушлива панахида. Чи наш гарний обряд і чудовий спів таборового хору, чи їх ніжний, сирітський, тоді ще майже дитячий вигляд, чи підсвідомий жах перед закритою майбутністю те спричинили, знає той, що такою трагічною смертю відкликав їх родичів у Сараєві до вічности. Досить, що всі плакали. Хто бодрився і храбрував, хто крадьки скидав з очей тверду, мужеську сльозу, — жіноцтво голосило жалісливим хором. Архикняжі діти, найстарша донечка посередині, хлопчики по її боках у стіп умаєного квіттям і зеленю хреста, де виднів український і німецький напис: „Його Величності бл. п. Архикнязеві Францові Фердинандові — українці в Ґмінді 1915.“ — тремтіли у принишклому зворушенні і притискали до уст хустинки. Біля них у недалекій віддалі ліворуч стояли члени управи д-р Бухнер і д-р Билинський, праворуч посли: Колесса, Лев Левицький, Лукашевич, Семака і Трильовський, що запрошені табором приїхали на це свято дня цісарських уродин...

Небавки спромігся табор ще на одну святочну політичну маніфестацію в дні приїзду назначеного на місце ґр. Бінерта намісника Долішньої Австрії — барона Бляйлебена, 25. серп-

ня 1916. року. Саме під той час викінчили наші виселенці будівлю нової насипової дороги, що безпосередньо лучила головний двірець із битою дорогою до Вайтри саме там, де стояв виселенецький табор. Новий намісник був першою особою, що переїхала автом ту, стягами тоді прибрану дорогу, яку в його честь назвали „дорогою Бляйлебена“. Тривкий памятник побуту і праці українських виселенців у Ґмінді. Тепер половина тієї дороги до ріки належить до австрійської, половина за рікою до чехословацької республики.

Під осінь — 13. вересня 1916. р. — в переїзді на Чехословаччину вернулася до ґміндівського табору більша партія виселеної наслідком московської офензиви буковинської інтеліґенції всіх народностей: української, німецької і румунської — разом 750 душ. Приїхали перед вечором, у дальшу путь поїхали нічю. Таборова управа гостила їх голотіч вечерою, при котрій всуміш послуговували німецькі і наші інтеліґенти. Така принагідна гостина обездолених военних втікачів хоч була гомінка, не була весела. Навіювала на душу побоювання за край, над яким уже за третім наворотом шаліла военна хуртовина і багровіла заграва. Після їх відїзду було сумно на душі...

Ці настрої потвердив і виправдав приїзд до табору 16. вересня 1916. р. пос. Лукашевича і Стефаника. Їх приїзд стояв у звязку з усякими бараковими подіями і хоч був закритий серпан-

ком „тайни", не було тайною, що настрої віденських верхів до українців прохололи і що табор можуть заскочити несподівані зміни. Шепотіли про якусь невиправдану невдачу У. С. С-ів, що викликала цю остуду. Відчув її і табор. Д-р Бухнер, дуже чуткий на всяку зміну вітру, в цю мить, нераз і за цупко гальмував розмахове колесо українського духового життя в таборі. Тоді саме видали заборону кольпортувати в таборі українські видавництва, навіть — молитовники! Тої дивовижної заборони, з приводу якої саме приїхали посли, ніколи не відкликали, ані не виконали. Але її видали. Або таке: коли 20. вересня приїхав до табору поручник Катамай, йому сказали, що небавки має бути перегляд у таборі, тому військовість заборонила приймати раніше зголошення добровольців. На таких хитких підвалинах основувалися так дорого окуплювані прихильні настрої віденського уряду до українського народу. Та треба мати на увазі, що в тому часі румуни займили Семигород, а москалі в Галичині захопили Золочів, Галич і Бережани. Були це найлячніші від початку війни часи, коли воєнні і політичні події добового значіння себе навипередки переганяли. У. С. С-ів під Бережанами розбито. Варивода уступив. Д-р Фридрих Адлер 21. жовтня убив графа Штірка, премієр-міністром на недовгий час назначено д-ра Кербера, який не причислявся до наших симпатиків. Міністром для Галичини став теоретичний наш симпатик д-р Бобжинський,

а водночас пронеслися чутки про відокремлення Галичини, зокрема про утворення незалежної Польщі. Натякали голосно, що Австрія на власну руку бажає заключити мир. Це були події і чутки, що довбнею гатили в українське тімя. Оба Посольські Клюби розпалися, на їх місці повстав під проводом посла Ю. Романчука — „Клюб парляментарної репрезентації"... Все те мусіло відємно відбитися і на житті ґміндівського табору, до якого раз-у-раз насилано нові лави виселенців, а то вже й чорногорців! Всюди кипіло, в таборі куди більше, як — коли. Тим пояснюються часті в тому часі, майже щонедільні приїзди послів до табору — Бачинського, Колесси, Льва Левицького, Лукашевича, Семаки і Трильовського. Були й чутки про ліквідацію табору. Марними виглядами майбутности і невеселими надіями кінчався для нас 1916. рік.

І те минулося. Події у 1917. році знову поправили наш змінливий настрій. Неодну таку крізу настроїв перетримав ґміндівський табор, не падаючи духом, поки в березні 1918. року уряд вирішив його оконечну ліквідацію. Наближувалися великі події. І вони минули. Крівавими буквами в історії записані...

Зоряна паволока, що закривала перед нами майбутність, на мить розвіялася. Зпоза неї виглянула до нас лячна, що серце в каміння переміняє, Медуза...

Та Нарід — невмірущий, надії його — непоборні.

ЗМІСТ:

ЗМІСТ:

Знимка із побуту митрополита
Графа Шептицького в Бміндї
1. вересня 1917.

тов. Тукай /Буковина/.
Знято в липні 1917. року.